युनिट 1

१

तुलनात्मक राजकारणाचा अभ्यास

पाठाची रूपरेशा

१.१. उदिष्ट्ये

१.२ प्रस्तावना

१.३ तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ आणि व्याख्या

१.४ तुलनात्मक राजकारणाचे स्वरूप आणि व्याप्ती

१.५ जुना संस्थावाद आणि नवा संस्थावाद

१.६ जागतिक स्तरावरील तुलनात्मक राजकारण

१.१. उदिष्ट्ये

१. तुलनात्मक राजकारणाची अर्थ आणि व्याख्या समजणे

२. तुलनात्मक राजकारणाचे स्वरूप आणि व्याप्ती यांची चर्चा

३. तुलनात्मक राजकारणाचा अभ्यास करण्याचे महत्त्व

४. जागतिक स्तरावरील तुलनात्मक राजकारण समजणे

१.२ प्रस्ताविक

तुलनात्मक राजकारण हे राज्यशास्त्राचे एक क्षेत्र आहे जे तुलनात्मक पद्धतीवर आधारित अनुभवजन्य दृष्टिकोन द्वारे दर्शविले जाते. तुलनात्मक राजकारणाचा अभ्यास राजकीय अनुभव, वर्तन आणि प्रक्रियांच्या क्षेत्रातील जाणीवपूर्वक तुलनांवर अवलंबून असतो. सरकारांचा अभ्यास हा राजकारणाच्या अभ्यासाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. राज्यशास्त्राच्या क्षेत्रासाठी सरकार आणि राजकारणाचा तुलनात्मक अभ्यास आवश्यक आहे. तुलनात्मक राजकारणाचे स्वरूप वेगवेगळ्या समाजव्यवस्थेअंतर्गत कार्यरत असलेल्या विविध राजकीय व्यवस्थांचे विश्लेषण आणि तुलना करण्याचा प्रयत्न करते. राज्यशास्त्रातील सर्वात महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे राजकीय व्यवस्थेचा व्यापकपणे लागू होणारा सिद्धांत विकसित करणे. हा सिद्धांत डेव्हिड ईस्टनने विकसित केला होता. राजकीय व्यवस्थेचे परिणाम म्हणजे मूल्यांचे वितरण आणि विभाजनासाठी राजकीय अधिकाऱ्यांचे अधिकृत निर्णय आणि कृती. हे युनिट तुम्हाला तुलनात्मक राजकारण आणि त्याचे स्वरूप आणि महत्त्व याची ओळख करून देईल.

munotes.in

प्रस्तावना

राजकारण हे सत्ता, अधिकार, आणि नियम यांच्या विषयी असते.राजकारण सार्वजनिक शेत्राशी निगडीत असते.१९३० च्या आर्थिक मंदीनंतर आणि दोन महायुध्यामधून उद्भवलेल्या परिस्थितीत शासनाच्या जबाबदाऱ्या वाढल्या. सर्व देशामध्ये शासनसंस्था या राष्ट्र उभारणीच्या कार्यात गुंतल्या.

तुलनात्मक राजकारण म्हणजे भिन्न समाजाच्या संपूर्ण राज्यव्यवहार आणि राजकीय वर्तन यांचा अभ्यास होय. तुलनात्मक राजकारण म्हणजे विविध देशाच्या राजकारणाचा अनुभव प्राप्त करणे. वेगवेगळ्या राजकीय व्यवस्था मध्ये साम्यस्थळे कोणती? भिनत्तादर्शक मुद्दे कोणती? त्यांचातील अंतर व फरक किती? हे शोधून काढण्याचा प्रयत्न तुलनात्मक राजकारणात केला जातो.

तुलनात्मक सरकार काही काळाने त्याच्या वर्तमान स्वरूपात विकसित झाले. जेव्हा तुम्ही तुलनात्मक सरकारांच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करता, तेव्हा तुम्ही देशभरात आणि कालखंडात राजकीय व्यवस्था आणि कार्यपद्धती कशी बदलतात याचा अभ्यास करता. असा अभ्यास करण्याचा प्रत्यक्ष पुरावा 1950 च्या दशकात प्रसिद्ध झाला, परंतु त्याची मुळे आणखी जुनी आहेत. अरिस्टॉटलला तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचे 'वडिलोपार्जित वडील' म्हटले जाऊ शकते, कारण त्यांनी विज्ञान आणि समस्या आणि त्यांनी उपस्थित केलेले प्रश्न यांच्यामध्ये राजकारण नियुक्त करण्यासाठी ज्या पद्धती वापरल्या होत्या त्या सध्याच्या राजकीय अभ्यासात अजूनही प्रचलित आहेत. विविध राष्ट्रांतील लोकांच्या जीवनातील विविधतेचा तुलनात्मक अभ्यास कधीकधी आश्चर्यचकित करतो. अमेरिका आणि सोमालियामध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनातील फरक विचारात घ्या. सोमालिया हे जगातील सर्वात गरीब राष्ट्रांपैकी एक आहे, जे सुमारे 6,37,657 चौरस किलोमीटर क्षेत्र आणि सुमारे 93,60,000 लोकांची लोकसंख्या असलेल्या हॉर्न ऑफ आफ्रिका मध्ये स्थित आहे. त्याच्या अधिकृत भाषा सोमाली आणि अरबी आहेत. पालीओलिथिक काळापासून वसलेला, हा पिरॅमिडल स्ट्रक्चर्स, थडगे आणि उध्वस्त शहरांचा देश आहे जो प्राचीन अत्याधुनिक सभ्यतेचा इशारा देतो. सध्याची परिस्थिती मात्र परिष्काराच्या क्षेत्रापासून दूर आहे. बहुतेक देशांनी स्वतःला राखेतून उठवले आहे आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर पुन्हा विलीन झाले आहे. तथापि, सोमालियाचे प्रकरण इतके चांगले राहिले नाही. साम्यवादी राजवट आणि त्यानंतर आलेली सोमाली गृहयुद्ध ही राष्ट्राच्या विनाशाची कारणे होती. या घटकांनी संपूर्ण व्यवस्था अनेक प्रकारे विस्कळीत केली आणि राष्ट्राला मोठ्या संकटात टाकले. नवीन युती सरकारने संयुक्त राष्ट्र आणि इतर विकसित देशांच्या मदतीने देशात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला, तरीही परिस्थिती सामान्यपासून दूर आहे.

दुसरीकडे युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका जगातील महासत्तांपैकी एक आहे. या देशाला संघीय स्तरावर कोणतीही अधिकृत भाषा नाही. इंग्रजी ही राष्ट्रभाषा आहे. अमेरिकन क्रांतिकारी युद्धानंतर, 4 जुलै 1776 रोजी देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. पहिल्या महायुद्धानंतरच्या परिणामांनी देशाला मोठ्या नैराश्याच्या स्थितीत ढकलले. परंतु देश दुसऱ्या महायुद्धानंतर महासत्ता म्हणून टिकून राहिला आणि उदयास आला. अण्वस्त्रे असणारा हा जगातील पहिला देश ठरला. वर्षानुवर्षे, देश आणि तेथील

नागरिकांनी झेप घेऊन प्रगती केली आहे. म्हणूनच, स्पष्ट आउटपुटसाठी, तुलनात्मक राजकारणाचा अभ्यास राजकीय अनुभव, संस्था, वर्तन आणि वेगवेगळ्या सरकारांच्या विविध प्रणालींच्या प्रक्रियांच्या अभ्यासातील जाणीवपूर्वक तुलनांवर अवलंबून असणे आवश्यक आहे.

१.१.१ तुलनात्मक राजकारणाचा ऐतिहासिक आढावा

राजकारणाच्या तुलनात्मक अभ्यासाची उत्पत्ती त्याच्या सुरुवातीच्या काळात, राजकारणाचा तुलनात्मक अभ्यास आपल्याकडे ग्रीक तत्त्ववेत्ता अरिस्टोटलच्या अभ्यासाच्या स्वरूपात येतो. अरिस्टॉटलने 150 राज्यांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास केला आणि त्यांना राजवटींच्या लिपोलॉजीमध्ये वर्गीकृत केले. त्यांचे वर्गीकरण वर्णनात्मक आणि मानक दोन्ही श्रेणींमध्ये सादर केले गेले, म्हणजे त्यांनी केवळ राजवटी आणि राजकीय प्रणालींचे वर्णन केले नाही आणि वर्गीकृत केले 'त्यांच्या प्रकारांनुसार उदा., लोकशाही, खानदानी, राजशाही इ. सुशासनाचे. या तुलनात्मकतेच्या आधारावर त्याने राजवटी चांगल्या आणि वाईट - आदर्श आणि विकृत अशी विभागली. या अरिस्टोटेलियन श्रेण्यांना पॉलीबियस सारख्या रोमन लोकांनी स्वीकारले आणि स्वीकारले ज्यांनी त्यांना औपचारिक आणि कायदेशीर दृष्टीने मानले. 15 व्या शतकात मॅकियावेली (1469-1527) सह राजवटीच्या प्रकारांच्या तुलनात्मक अभ्यासाची चिंता पुन्हा दिसून आली.

एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात 'आदर्श राज्य' या विषयी तत्त्वज्ञानात्मक आणि सत्ता विषयक प्रश्नांची व्यग्रता आणि प्रक्रियेत अमूर्त आणि आदर्श शब्दसंग्रहाचा वापर करून एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्ध आणि सुरुवातीच्या तुलनात्मक अभ्यासात टिकून राहिला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला उदारमतवाद हा सत्ताधारी विचारसरणीचा काळ होता आणि युरोपियन देशांनी जागतिक राजकारणात वर्चस्व गाजवले. आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील 'उर्वरित जग' एकतर युरोपियन वसाहती होत्या या काळात तुलनात्मक अभ्यासास सुरवात झाली ब्रिटन, फ्रान्स आणि जर्मनी सारख्या युरोपियन देशांमधील संस्था, सरकार आणि राजवटीच्या प्रकारांच्या अभ्यासापुरते मर्यादित होते असे म्हटले जाऊ शकते की हे अभ्यास खरेतर या अर्थाने खरोखरच तुलनात्मक नव्हते की त्यांनी त्यांच्या विश्लेषणातून मोठ्या संख्येने देश वगळले. काही देशांपर्यंत मर्यादित असलेल्या अभ्यासामधून आलेले कोणतेही सामान्यीकरण उर्वरित जगासाठी वैधता असल्याचा कायदेशीर दावा करू शकत नाही. येथे यावर जोर दिला जाऊ शकतो की उर्वरित जगाला वगळणे हे जागतिक राजकारणात युरोपच्या वर्चस्वाचे लक्षण होते - एक वर्चस्व - जे मात्र कमी होत चालले होते आणि उत्तर अमेरिकेत हळूहळू सरकत होते. युरोप त्याच्या केंद्रस्थानी होती, ज्याने उर्वरित जगाचा नाश केला (वसाहतीकरण किंवा वसाहतीकरणातून मुक्त) (अ) 'इतिहास नसलेले लोक' किंवा (ब) ज्यांचे इतिहास निसर्गाद्वारे अगोदरच चाललेल्या मार्गांचे पालन करणे त्यांना बंधनकारक होते. अशाप्रकारे वर नमूद केलेली कामे त्यांच्या राजकीय धोरणांचा अभ्यास पाश्चात्य उदारमतवादी लोकशाहीच्या आदर्श मूल्यांमध्ये रुजलेली आहेत ज्यात जातीय आणि सभ्यता श्रेष्ठतेचे सामान आहे, आणि वसाहती/पूर्वीच्या वसाहतींसाठी एक विहित वर्ण गृहीत धरला आहे.

munotes.in

१.१.२ तुलनात्मक शासनाच्या अभ्यासाची गरज-

सामान्यपणे असे वाटते की सरकार आणि राजकारणाचे व्यावहारिक मूल्यमापन इतर देशांच्या शासकीय प्रक्रिया किंवा त्यांच्या राजकीय व्यवस्थांना ओळखून शक्य होते. सरकारांचा तुलनात्मक अभ्यास केवळ राजकीय व्यवस्थांविषयी वस्तुनिष्ठ आणि तर्कशुद्ध निर्णयाची प्रगती सुव्यवस्थित करत नाही, तर त्याच वेळी वंशाच्या केंद्राच्या धोकादायक संदिग्ध स्वरूपाचा प्रसार करतो, की स्वतःचा देश इतरांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. सरकारांचा अभ्यास हा राजकारणाच्या अभ्यासाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. सरकारची रचना आणि वागणूक राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांसाठी चिंतेचे एक रोमांचक आणि आव्हानात्मक क्षेत्र बनवते. बहुमुखी विकासाची अत्यावश्यक साधने म्हणून आधुनिक सरकार अधिकाधिक वाढत आहेत, विशेषत: आशियाच्या विकसनशील राष्ट्रांमध्ये, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिका. तसेच आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिस्थितीच्या निर्मितीमध्ये सक्रिय शक्ती म्हणून देखील कार्य करतात.

जगाच्या राजकीय व्यवस्थांमध्ये विविध प्रकारच्या संस्था, प्रक्रिया आणि परस्परसंवादाचा समावेश आहे आणि भूतकाळातील किंवा सध्याची कोणतीही दोन सरकारे सारखी नव्हती. दुसर्या शब्दात सांगायचे तर, सरकारांमध्ये गुंतागुंत भिन्न आहे. वेगवेगळ्या सोसायट्यांना त्यांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या सरकारची आवश्यकता असते.

राज्यशास्त्र क्षेत्रातील आधुनिक अभ्यासक्रमांमध्ये, शासकीय आणि राजकीय यंत्रणांच्या सर्वेक्षणांचा जवळजवळ सातत्याने समावेश असतो. याची उदाहरणे ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी इटली आणि अमेरिकेच्या प्रक्रिया आहेत. रशिया, स्कॅन्डिनेव्हिया, स्वित्झर्लंड, लॅटिन अमेरिका, पूर्व-पूर्व, मध्य-पूर्व, सुदूर-पूर्व आणि इतर आशियाई आणि आफ्रिकन देश देखील या श्रेणीमध्ये अधूनमधून जोडले जातात. काही पूर्वीच्या महान शक्तींचा ऱ्हास आणि नवीन राष्ट्रांचा उदय यामुळे समावेश आणि बहिष्कार प्रक्रियेवर परिणाम झाला आहे.

सरकार आणि राजकारणाच्या तुलनात्मक अभ्यासामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सिद्धांतकार आणि तत्वज्ञानी गुंतले आहेत. हे सर्वज्ञात आहे की अरिस्टॉटलने त्याच्या काळात विविध राजकीय व्यवस्थांची तुलना केली आणि विरोधाभास केला आणि त्यांच्या पिढीसंदर्भात स्पष्टीकरणात्मक सिद्धांत विकसित केला. एक प्रकारे, अरिस्टॉटल नक्कीच तुलनात्मक सरकारचे पहिले विद्वान होते आणि मानवजातीचे लक्ष वेधण्यासाठी तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाला सर्वात जुने आणि सर्वात महत्त्वाचे मानले गेले. तेव्हापासून तुलनात्मक सरकार हा एक भरभराटीचा विषय आहे.

१.१.३. तुलनात्मक राजकारणाची लोकप्रिय व्याख्या

१. एमजी स्मिथच्या मते, 'तुलनात्मक राजकारण म्हणजे राजकीय संघटनांचे स्वरूप, त्यांचे गुणधर्म, परस्परसंबंध, विविधता आणि बदलांच्या पद्धतींचा अभ्यास.'

२. रॉय सी. मॅक्रिडिस आणि रॉबर्ट वार्ड यांच्या मते, 'सरकार हे नाही तुलनात्मक राजकारणाच्या विद्यार्थ्यांची एकमेव चिंता. 'तुलनात्मक राजकारण, यात शंका नाही सरकारी संरचनेशी संबंधित असले पाहिजे परंतु त्याच वेळी त्याला खालील गोष्टींची दखल घ्यावी लागेल:

१. समाज, ऐतिहासिक वारसा आणि भौगोलिक आणि संसाधनांनी संपन्न

२. सामाजिक आणि आर्थिक संघटना

३. विचारधारा आणि मूल्य प्रणाली

४. राजकीय शैली

५. पक्ष हितसंबंध आणि नेतृत्व संरचना

३. एम. कर्टिस यांच्या मते, 'तुलनात्मक राजकारण हे महत्त्वाच्या नियमितता, समानता आणि राजकीय संस्थांच्या कामकाजात फरक आणि राजकीय वर्तनाशी संबंधित आहे.'

४. ई. ए. फ्रीमॅन यांच्या मते, 'तुलनात्मक राजकारण म्हणजे विविध प्रकारच्या सरकारी आणि विविध राजकीय संस्थांचे तुलनात्मक विश्लेषण.'

या सर्व परिभाषा त्याच्या समकालीन टर्ममध्ये तुलनात्मक सरकारांच्या अभ्यासासाठी आधार प्रदान करतात. यात संस्थात्मक आणि यांत्रिक व्यवस्थेचा तुलनात्मक अभ्यास आणि राजकीय वर्तनाचे गैर-संस्थात्मक आणि गैर-राजकीय निर्धारकांचे अनुभवजन्य आणि वैज्ञानिक विश्लेषण समाविष्ट आहे.

१.१.४ तुलनात्मक राजकारणाचे स्वरूप आणि व्याप्ती

तुलनात्मक राजकारणाचे स्वरूप वेगवेगळ्या समाजव्यवस्थेअंतर्गत कार्यरत असलेल्या विविध राजकीय व्यवस्थांचे विश्लेषण आणि तुलना करण्याचा प्रयत्न करते. म्हणून हे राजकारणाच्या तीनही संघटना विचारात घेते जे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. राजकीय क्रिया
2. राजकीय प्रक्रिया
3. राजकीय शक्ती

राजकीय क्रियाकलाप संघर्षाच्या निराकरणात किंवा सत्तेच्या संघर्षात समाविष्ट असलेल्या क्रियाकलापांशी संबंधित आहे. संघर्ष निराकरणाचा आधार म्हणजे मूल्यांचे अधिकृत वाटप; म्हणूनच, त्यात प्रक्रियेचे विश्लेषण समाविष्ट आहे ज्याद्वारे अधिकृत मूल्ये बनविली जातात आणि अंमलात आणली जातात. या अर्थाने राजकारण म्हणजे राजकीय शक्ती. यात सर्व सरकारी तसेच बिगर-राज्य एजन्सींचा अभ्यास समाविष्ट आहे, ज्याद्वारे राजकीय प्रक्रिया कार्यान्वित केली जाते. राजकीय प्रक्रिया सिग्नल आणि माहितीवर अवलंबून असते जी त्याला नॉन-स्टेट एजन्सींकडून प्राप्त होते. हे पुढे या सिग्नल आणि माहितीचे अधिकृत मूल्यांमध्ये रूपांतर करते. राजकारणात समाजातील शक्ती आणि

munotes.in

सत्ता संबंधांचा अभ्यास समाविष्ट असतो कारण तो सत्तेसाठी संघर्ष आणि वैध शक्तीच्या वापराद्वारे संघर्ष सोडवण्याची प्रक्रिया आहे.

१.१.५ समकालीन तुलनात्मक राजकारणाचा अभ्यास खालील वैशिष्ट्यांद्वारे दर्शविला जातो:

१. विश्लेषणात्मक संशोधन:

समकालीन तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचा विचार करता विश्लेषणात्मक संशोधनावर मोठा ताण येतो, कारण तो आता वर्णनात्मक अभ्यासापुरता मर्यादित नाही. अनुभवजन्य विश्लेषणात्मक संशोधन सरकारांच्या प्रत्यक्ष क्रियाकलापांसह त्यांच्या संरचना आणि कार्ये यांचे स्पष्ट दृश्य प्रदान करण्यावर कार्य करते.

२. राज्यशास्त्राचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास:

हे वेगवेगळ्या वातावरणातील राजकीय अभ्यासाच्या विविध प्रक्रियेच्या अनुभवजन्य अभ्यासाशी संबंधित आहे. राज्यशास्त्र हे एक सामाजिक विज्ञान असल्याने, ते फक्त ती मूल्ये विचारात घेतात ज्यांची वैधता वैज्ञानिकदृष्ट्या दाखवता येते.

३. पायाभूत सुविधांचा अभ्यास:

तुलनात्मक राजकारण ज्या वातावरणामध्ये वर्तन प्रकट होते त्याच्या संबंधात व्यक्ती, गट, संरचना, प्रणाली आणि उपप्रणाली यांच्या वास्तविक स्वरूपाचे विश्लेषण करते. राजकारणाच्या गतिशीलतेचा अभ्यास आणि वातावरणात त्याचे प्रत्यक्ष कार्य तुलनात्मक राजकारणाचा एक आवश्यक घटक मानला जातो.

४. विकसनशील आणि विकसित समाजांचा अभ्यास:

पूर्वी तुलनात्मक राजकारण केवळ विकसित समाजांच्या राजकीय व्यवस्थांच्या अभ्यासापुरते मर्यादित होते. तथापि, हे समकालीन काळात विकसित झाले आहे आणि ते विकसनशील राष्ट्रांच्या राजकीय व्यवस्थांच्या अभ्यासावर देखील जोर देते. किंबहुना, डेव्हिड ईस्टन आणि सिडनी वर्बा सारखे आधुनिक राजकीय शास्त्रज्ञ, इतर अनेक लोकांच्या मते, विकसनशील राष्ट्रांच्या राजकारणाच्या अभ्यासावर भर दिला पाहिजे. समकालीन राजकारणाची ही अतिरिक्त वैशिष्ट्ये आपल्याला तुलनात्मक राजकारणाकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहण्यास प्रवृत्त करतात. पारंपारिक तुलनात्मक राजकारणाचे सर्व जुने नियम आणि पारदर्शक स्वरूप पूर्णपणे नाकारले आहे. आता, हा राजकारणाचा अधिक वास्तववादी अभ्यास आहे जो जगभरातील राजकारणाच्या घटनेचे स्पष्टीकरण आणि तुलना करण्यास सक्षम आहे.

१.२. जुना संस्थावाद

19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस, सामाजिक सिद्धांतकारांनी साहित्याच्या या संस्थेचे पद्धतशीरकरण करण्यास सुरवात केली. या काळात घडलेल्या पद्धतशीरतेचे

सर्वात ठळक उदाहरण म्हणजे जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक सिद्धांतकार मॅक्स वेबर, ज्यांनी समाजातील संघटनात्मक संरचना किंवा नोकरशाहीवर लक्ष केंद्रित केले संस्थात्मक नोकरशाहीद्वारे तयार केलेले संस्थात्मककरण . ब्रिटन आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये, राजकीय संस्थांच्या अभ्यासाने युद्धोत्तर काळानंतर राज्यशास्त्रावर वर्चस्व गाजवले. हा दृष्टिकोन, ज्याला कधीकधी 'जुनी' संस्थावाद म्हणतात, सरकार आणि राज्याच्या औपचारिक संस्थांचे तुलनात्मक दृष्टीकोनातून विश्लेषण करण्यावर केंद्रित होते. वर्तनात्मक क्रांतीनंतर सकारात्मकता, तर्कशुद्ध निवड सिद्धांत आणि वर्तनवाद यासारख्या राजकारणाचे विश्लेषण करण्यासाठी नवीन दृष्टीकोन आणल्यानंतर, संस्थांवरील लक्ष फारच संकुचित असल्याने टाकून देण्यात आले. ज्या संस्थांनी त्याला/तिला घेरले त्याऐवजी व्यक्तीचे विश्लेषण करण्याकडे लक्ष केंद्रित केले. स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटी च्या जॉन डब्ल्यू मेयर यांनी प्रकाशित केलेल्या प्रभावशाली पेपरसह 1977 मध्ये संस्थावादाने महत्त्वपूर्ण पुनरुज्जीवन अनुभवले. या पेपरमध्ये प्रस्तावित संस्थात्मकतेच्या सुधारित सूत्राने संस्थात्मक विश्लेषण करण्याच्या पद्धतीमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणला. त्यानंतरचे संशोधन "नवीन" संस्थावाद म्हणून ओळखले जाऊ लागले, एक संकल्पना ज्याला सामान्यतः शैक्षणिक साहित्यात "नव-संस्थावाद" म्हणून संबोधले जाते.

राजकीय जीवनात संस्था कशा आणि कशासाठी महत्त्वाच्या आहेत याबद्दल आहे. अधिक विशेषतः, राजकीय नेत्यांचे वर्तन कसे आकारले जाते आणि ते ज्या संस्थात्मक संदर्भात काम कसे करतात त्याद्वारे सशर्त असतात. हा दृष्टीकोन आणि प्रश्न तथाकथित 'नवीन संस्थावाद' च्या केंद्रीय चिंतेची व्याख्या राजकीय विश्लेषणात करतात. एक शिस्त म्हणून, राज्यशास्त्र नेहमीच कायदेशीरपणे दावा करू शकते की दोन गोष्टींचा अभ्यास, शक्ती आणि संस्था, त्याच्या चिंता आणि योगदानाच्या मुळाशी आहेत. संस्था महत्वाच्या आहेत कारण संस्था म्हणून ते राजकीय परिदृश्याचा इतका मोठा भाग बनवतात कारण आधुनिक शासन मुख्यत्वे संस्थांमध्ये आणि त्यांच्याद्वारे होते. संस्था देखील महत्त्वाच्या आहेत कारण ते सामान्यतः सत्ता चालवतात आणि राजकीय संघर्ष आणि प्रशासकीय संबंधांमध्ये संस्थात्मक संसाधने एकत्रित करतात. संस्था देखील महत्त्वाच्या आहेत असे म्हटले जाते कारण ते राजकीय वर्तणूक आणि निर्णय घेण्याला आकार देणारे आणि प्रतिबंधित करणारे आणि राजकीय कलाकारांच्या समज आणि शक्तींना विविध मार्गांनी पाहतात. म्हणूनच, संस्थात्मक दृष्टीने, राजकारणाच्या विद्यार्थ्यांनी पक्षीय व्यवस्था, निवडणूक स्पर्धेचे नियम, सरकारी नोकरशाही, संसद, संविधान, न्यायव्यवस्था, तसेच सरकारचे बनलेले मोठे संस्थात्मक संकुल आणि सार्वजनिक संस्थां यांचे विश्लेषण केले आहे. युनायटेड नेशन्स, युरोपियन युनियन आणि आर्थिक संबंध, पर्यावरण किंवा आंतरराष्ट्रीय व्यापार (उदा. वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन) यांचे नियमन करण्यात मदत करणाऱ्या इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थात्मक राजवटींसारख्या सुपर-राष्ट्रीय संस्थात्मक संकुलांचाही व्यापक अभ्यास झाला आहे. बिझनेस कॉर्पोरेशन आणि ट्रेड युनियन सारख्या 'नॉन-स्टेट' संस्थांचा अभ्यास देखील झाला आहे.

जरी संस्था आणि संस्थात्मक सीमा कशा चांगल्या प्रकारे परिभाषित करायच्या यावर चर्चा चालू असली तरी, एखाद्या संस्थेला एक प्रक्रिया किंवा प्रक्रियेचा संच म्हणून वागणे हे सर्वोत्तम आहे. एखाद्या

संस्थेला 'प्रस्थापित कायदा, प्रथा किंवा प्रथा' म्हणून परिभाषित करतो. संस्थांना महत्त्व असण्याचे कारण असे आहे की संस्थात्मक आणि संस्थात्मक सेटिंग्जमध्ये कायदे, रीतीरिवाज आणि प्रस्थापित पद्धती व्यक्तींच्या वर्तनाला आकार देण्यास शक्तिशाली भूमिका बजावू शकतात. एक व्यापक करार आहे की या अटींमध्ये संस्था परिभाषित करताना आपल्याला केवळ औपचारिक संस्था आणि पद्धतींवरच नव्हे तर अनौपचारिक दिनचर्या किंवा संबंधांवर देखील लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. लेवी असा युक्तिवाद करतात की 'सर्वात प्रभावी संस्थात्मक व्यवस्थांमध्ये अनौपचारिक आणि अंतर्गत नियमांची एक मानक प्रणाली समाविष्ट आहे' आणि सर्वात महत्त्वपूर्ण संस्थात्मक घटक सहसा अनौपचारिक असतात:

इतरांशी आपल्या दैनंदिन संवादामध्ये, कुटुंबात असो, बाह्य सामाजिक संबंधांमध्ये असो किंवा व्यावसायिक क्रियाकलापांमध्ये, शासकीय रचना आचारसंहिता, वर्तणुकीचे नियम आणि नियमांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर परिभाषित केली जाते. या अनौपचारिक मर्यादा अंतर्भूत औपचारिक नियम आहेत, परंतु हे क्वचितच दैनंदिन संवादांमध्ये निवडीचे स्पष्ट आणि त्वरित स्त्रोत आहे

हे देखील लक्षात घ्या की 'संस्था' आणि 'संघटना' यांच्यातील वरील चर्चेत कोणतेही स्पष्ट विश्लेषणात्मक भेद नाही. एकीकडे 'फेडरलवाद' किंवा 'स्पर्धात्मक निवडणूक प्रणाली' सारख्या संस्थात्मक व्यवस्था आणि दुसरीकडे ऑस्ट्रेलियन मेडिकल असोसिएशन किंवा रिझर्व्ह बँक ऑफ ऑस्ट्रेलिया सारख्या विशिष्ट संस्था यांच्यातील फरक म्हणजे पूर्वीच्या व्यापक व्याप्ती आणि संस्थात्मक व्यवस्थेचे अधिक पसरलेले संच. परंतु विश्लेषणात्मकदृष्ट्या, संस्था आणि संघटनांमध्ये फार मोठा फरक नाही, जे नंतरचे सर्वात चांगले आतमध्ये घरटे म्हणून पाहिले जाते आणि व्यापक संस्थात्मक व्यवस्थेद्वारे आकार दिले जाते. असा युक्तिवाद करतो की 'संस्था ही समाजांच्या संस्थात्मक रचनेला प्रतिसाद आहे'. ऑस्ट्रेलियन लेबर पार्टीसारख्या विशिष्ट संस्थांची भूमिका आणि कामकाजाला आकार देणारे व्यापक संस्थात्मक मापदंड, जसे की निवडणूक नियमांची प्रणाली आणि पक्षीय स्पर्धेची तीव्रता हे एक चांगले उदाहरण असेल. असाही युक्तिवाद करतो की संस्थांच्या कृती ही व्यापक संस्थात्मक रचना बदलण्याचे एक प्रमुख कारण आहे. उदाहरणार्थ निवडणूक स्पर्धेचे नियम आणि संस्थात्मक व्यवस्था बदलण्यासाठी प्रयत्न आणि मोहीम करू शकते. या अर्थाने, संस्थांना औपचारिक संघटनात्मक व्यवस्थेपासून भूमिका, नियम आणि अंशतः स्क्रिप्ट केलेल्या वर्तनाद्वारे चालवलेल्या नमुन्याच्या वर्तनाचे स्वरूप म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते. संस्था म्हणजे 'कृतीला आकार देण्यासाठी मानवांनी तयार केलेल्या कोणत्याही प्रकारचे बंधन'. यामध्ये नियम, किंवा अनौपचारिक मर्यादा, जसे की अधिवेशने, नियम किंवा वर्तनाचे कोड यासारख्या औपचारिक मर्यादा समाविष्ट असू शकता. संस्थांना 'औपचारिक नियम, अनुपालन प्रक्रिया आणि मानक कार्यप्रणाली म्हणून परिभाषित करते जे राजकारण आणि अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांमधील व्यक्तींमधील संबंधांची रचना करतात'. त्याचप्रमाणे मार्च आणि ओल्सेन हे विचावंत यावर जोर देतात की परस्परसंबंधित नियम आणि दिनचर्यांचा संग्रह जे भूमिका आणि परिस्थितींमधील संबंधांच्या दृष्टीने योग्य कृती परिभाषित करतात. परिस्थिती काय आहे, कोणती भूमिका पूर्ण केली जात आहे आणि त्या

परिस्थितीत त्या भूमिकेचे दायित्व काय आहे हे निर्धारित करणे या प्रक्रियेत समाविष्ट आहे. संस्थात्मक नियम, निकष किंवा प्रक्रियेचे पालन स्वैच्छिक असू शकते किंवा विविध देखरेख आणि अंमलबजावणी पद्धतींच्या अधीन असू शकते. अनौपचारिक व्यवस्था आणि स्वैच्छिक अनुपालनाचे महत्त्व यावर त्यांनी भर दिला असून औपचारिक नियमांचे महत्त्व आणि त्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी किंवा त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आवश्यक देखरेख आणि अंमलबजावणी यंत्रणेवर देखील भर देते. लेव्ही आणि हॉल सारखे लेखक संस्था महत्त्वाच्या आहेत असा युक्तिवाद करून संस्थात्मक मर्यादा किंवा बंधनाच्या या थीमच्या पलीकडे जातात कारण ते कलाकारांची शक्ती आणि प्राधान्ये देखील आकार देतात. लेव्ही असा युक्तिवाद करतात की संस्थांमध्ये दोन्ही शक्ती असतात आणि निर्माण करतात तर हॉल असा युक्तिवाद करतो की, 'धोरणनिर्मितीची संघटना पॉलिसी परिणामांपेक्षा कोणत्याही सरकारच्या समुहाच्या शक्तीच्या प्रमाणावर परिणाम करते'. उदाहरणार्थ कोषागार अधिकारी, कारण ते सरकारच्या नोकरशाहीच्या अगदी केंद्रस्थानी काम करतात आणि सरकारी खर्चाशी संबंधित गंभीर स्त्रोत प्रवाहावर प्रभाव टाकतात. हॉल देखील असा युक्तिवाद करतात की 'संस्थात्मक जबाबदारी स्वतःच्या आवडीची व्याख्या प्रभावित करते संस्थात्मक जबाबदाऱ्या आणि इतर अभिनेत्यांशी संबंध प्रस्थापित करून'. तर व्यापकपणे सांगायचे झाले तर संस्था महत्त्वाच्या आहेत कारण त्या राजकीय अभिनेत्यांच्या वर्तणुकीवर, शक्तीवर आणि धोरण प्राधान्यांवर आकार किंवा प्रभाव टाकतात. आकार देण्यावर आणि प्रभाव पाडण्यावर येथे भर देण्यात आला आहे की संस्थात्मक गतिशीलता, बहुतेक वेळा महत्त्वाची असताना, सर्वकाही स्पष्ट करत नाही. राजकीय कलाकारांची प्राधान्ये आणि संसाधने अनेक स्त्रोतांमधून काढली जाऊ शकतात. तसेच, संस्थावाद हा 'मध्यम श्रेणीचा' सिद्धांत आहे कारण संस्थांना अभिनेत्यांच्या वर उभे राहण्याचा विचार करता येतो पण या व्यापक संरचनात्मक घटकांमध्ये उदाहरणार्थ, वर्गीय शक्तींचा प्रभाव किंवा राजकारणावर देशांतर्गत किंवा आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा प्रभाव यांचा समावेश होतो. यामुळे संस्थात्मक घटकांच्या सीमा कोठे काढायच्या असा प्रश्न निर्माण होतो; विशेषतः कारण हे स्पष्ट आहे की सूक्ष्म - स्तरीय संरचना, जसे की वर्ग संबंध, स्पष्टपणे वर्तनावर परिणाम करतात. शेवटी, येथील भेद विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे आहेत. संस्थात्मक आणि विस्तीर्ण संरचनात्मक घटकांमध्ये फरक करणे उपयुक्त आहे, विशेषत: पूर्वीचे नंतरच्या प्रभावांना आकार देण्यात आणि मध्यस्थी करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. उदाहरणार्थ सर्व भांडवलशाही समाजात वर्ग शक्ती महत्वाची असते, परंतु अशा शक्तींचा प्रत्यक्ष प्रभाव राज्याच्या संस्थात्मकद्वारे, ट्रेड युनियन संघटनेच्या स्वरूपाद्वारे किंवा पक्षीय स्पर्धेच्या गतिशीलतेद्वारे मध्यस्थ केला जाईल. दुसरे उदाहरण असे आहे की राष्ट्रीय आर्थिक धोरणावर आंतरराष्ट्रीय आर्थिक दबावांचा जो परिणाम होतो तो देशाच्या आर्थिक संरचनेवर आणि संस्थात्मक क्षमता आणि राज्याच्या मेक-अपमुळे प्रभावित होईल. या संदर्भात ऑस्ट्रेलियातील 1930 च्या उदासीनतेला धोरणात्मक प्रतिसाद देण्यामध्ये ब्रिटिश वित्तपुरवठादारांच्या प्रभावांना राज्य आणि फेडरल सरकारांमधील अधिकारांच्या फेडरल विभागाने कसे मर्यादित केले याबद्दल एक मनोरंजक कथा सांगते. राज्यशास्त्रात, संस्थांमध्ये स्वारस्य पातळी मात्र, काळानुसार बदलत गेली. या

अध्यायाचा एक भाग थोडक्यात 'जुन्या' पासून 'नवीन' संस्थाशास्त्राकडे राज्यशास्त्रातील बौद्धिक प्रवासाचा शोध घेतो. तथाकथित नवीन संस्थावादाकडे बारकाईने नजर टाकून विभाग दोनमध्ये याचे अनुसरण केले जाते. हे अंशतः विविध संस्था किंवा नवीन संस्थावादी सिद्धांताच्या आवृत्त्यांमध्ये फरक करून केले जाते: विशेषतः तथाकथित तर्कसंगत निवड संस्थावाद आणि ऐतिहासिक संस्थावाद. विभाग तीन मध्ये आम्ही 'पॉलिसी नेटवर्क' आणि 'राज्य क्षमता' खाती तयार करण्यासाठी संस्थात्मक घटकांचा वापर कसा केला गेला आहे या दृष्टीने संस्थात्मकतेच्या काही सैद्धांतिक अनुप्रयोगांचे थोडक्यात परीक्षण करतो. संस्था देशभरातील 'भांडवलशाहीचे प्रकार' कसे आकारतात याचाही उल्लेख केला जाईल आणि विभाग तीन देखील सार्वजनिक क्षेत्र आणि केंद्रीय बँकिंग सुधारणासारख्या क्षेत्रात संस्थात्मक सिद्धांताला व्यावहारिक अनुप्रयोग कसे सापडले हे थोडक्यात पाहते. शेवटी, विभाग चार संस्थात्मक विश्लेषणाच्या काही सीमांवर, विशेषतः संस्थात्मक बदलांच्या प्रश्नांकडे थोडक्यात पाहतो नवीन संस्थात्मकतेचा मार्ग एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला राज्यशास्त्राने स्पष्ट केले. हे विशिष्ट देशांत आणि तुलनात्मक आधारावर सरकार आणि आधुनिक राज्याच्या औपचारिक संस्थांचे वर्णन आणि मॅपिंग करून सुरू झाले. कायद्याच्या विद्यार्थ्यांनी घटनाशास्त्रीय संशोधन आणि सार्वजनिक प्रशासनातील अभ्यास (राज्यशास्त्रातील एक उपक्षेत्र) यांच्या अनुषंगाने, राज्यशास्त्रातील या प्रकारच्या 'जुन्या' संस्थात्मकतेवर जोर सरकारच्या औपचारिक-कायदेशीर आणि प्रशासकीय व्यवस्थेचे चार्ट तयार करण्यावर होता. च्यासार्वजनिक क्षेत्र. आजच्या दृष्टीकोनातून, जुन्या संस्थावादाने संचयी सिद्धांत बांधणीत फारसा रस दाखवला नाही स्पष्टीकरण किंवा सिद्धांत बांधणीवर नव्हे तर वर्णनावर मुख्य भर होता. अभ्यास देखील अनेकदा मूल्यमापन चौकटीवर तयार केले गेले ज्याने काही संस्था लोकशाही मानदंड किंवा जबाबदार सरकारचे प्राचार्य किती चांगल्या प्रकारे मोजल्या याचे मूल्यांकन करण्याचा प्रयत्न केला (रोड्स 1995). जुनी संस्थावाद मात्र मेलेला नाही. संस्थात्मक व्यवस्थेचे वर्णन हा राजकारणातील संशोधनाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे आणि घटनात्मक अभ्यास आणि लोक प्रशासन यासारख्या क्षेत्रात औपचारिक-कायदेशीरता अजूनही प्रमुख आहे. जेव्हा जुन्या संस्थावाद्यांनी स्पष्टीकरणाकडे वळले तेव्हा असे गृहीत धरले गेले की संस्थात्मक व्यवस्थेचे औपचारिक नियम किंवा कार्यपद्धतींद्वारे राजकीय वर्तन कमी - अधिक स्क्रिप्ट केलेले आहे. या आघाडीवर, जुने आणि नवीन संस्थावाद यांच्यात काही आच्छादन आहे दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात, राज्यशास्त्रातील दुसरी मोठी शाळा विकसित झाली (विशेषतः युनायटेड स्टेट्समध्ये). हे नाकारले किंवा कमीतकमी संस्थांवर लक्ष केंद्रित केले आणि त्याऐवजी असा युक्तिवाद केला की राजकीय वर्तन आणि राजकीय सत्तेचे स्त्रोत प्रामुख्याने सरकारी संस्थांच्या आत आणि पलीकडे अनौपचारिक संबंधांद्वारे प्राप्त झाले आहेत. विशेषतः, दबाव गट राजकारणाच्या सामाजिक एम्बेडेड स्वरूपावर, वैयक्तिक राजकीय वर्तनावर आणि सत्तेच्या अनौपचारिक वितरणावर भर देऊन, राज्य आणि सरकारच्या औपचारिक संघटनांकडून अधिक थोडे 'समाजकेंद्रित' लक्ष केंद्रित केले गेले. असा युक्तिवाद केला गेला की वर्तनाचे स्पष्टीकरण देण्याचा सर्वोत्तम मार्ग नियम पुस्तक वाचून नाही तर थेट वर्तनाचे निरीक्षण करून आहे म्हणून या शाळेचे लेबल म्हणून 'वर्तणूकवाद' हा

शब्द आश्चर्यकारक गोष्ट नाही की, राजकीय विश्लेषणाच्या या शैलीखाली संस्थात्मक परिदृश्या कमी झाल्या. या संदर्भात, मार्च आणि ऑल्सेन (1984: 735) वर्तणुकीच्या अनेक केंद्रीय पैलूंवर प्रकाश टाकतात. प्रथम, ते 'रिडक्शनिस्ट' होते. राजकीय घटनांचे स्पष्टीकरण परमाणुवादी व्यक्तींच्या वर्तनाच्या एकूण परिणामांसाठी कमी होते आणि म्हणूनच वर्तनवाद 'राजकारणाचे परिणाम संघटनात्मक रचना आणि योग्य वर्तनाचे नियम म्हणून सांगण्याकडे कमी कल होता. शेपस्ले (1989: 133) यांनी युक्तिवाद केल्याप्रमाणे, संस्था 'वैयक्तिक भूमिका, स्थिती आणि मूल्यांद्वारे भरल्या जाणाऱ्या रिकाम्या कवच असल्याचे गृहीत धरले गेले.' द्वितीय, मार्च आणि ऑल्सेन तर्क करतात की व्यवहारात 'उपयोगितावादी' होते त्या कृतीला 'उत्पादन' म्हणून पाहिले गेले. अभिनेत्यांच्या 'जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्यांना प्रतिसाद' देण्याच्या उत्पादनापेक्षा स्व-हिताची गणना केली.

१.२ नवा संस्थावाद

नवीन संस्थावाद, ज्याला नव-संस्थावाद देखील लिहिले गेले आहे, ज्याला नवीन संस्थावाद देखील म्हटले जाते, युनायटेड स्टेट्समधील राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, संघटनात्मक वर्तन आणि समाजशास्त्राच्या अभ्यासात पद्धतशीर दृष्टिकोन जे संस्थात्मक संरचना, नियम, निकष आणि संस्कृती निवडी कशा प्रतिबंधित करतात आणि शोधतात व्यक्ती जेव्हा एखाद्या राजकीय संस्थेचा भाग असतात तेव्हा त्यांच्या कृती. नवीन संस्थावाद हा एक सामाजिक सिद्धांत आहे जो संस्थांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन, ते ज्या प्रकारे संवाद साधतात आणि संस्थांचा समाजावर होणारा परिणाम यावर लक्ष केंद्रित करतो. अमेरिकन राजकारणाच्या विद्वानांमध्ये अशी पद्धत १ 80 s० च्या दशकात प्रमुख झाली. त्या तथाकथित नवीन संस्थावादाने परंपरावादी विद्वानांचे हितसंबंध एकत्र केले, ज्यांनी औपचारिक संस्थात्मक नियम आणि रचनांचा अभ्यास करण्यावर लक्ष केंद्रित केले, वर्तनवादी विद्वानांसह, ज्यांनी वैयक्तिक राजकीय कलाकारांच्या कृतींचे परीक्षण केले. नवीन संस्थावाद असे मानतो की संस्था इतर संस्थांचा समावेश असलेल्या खुल्या वातावरणात चालतात, ज्याला संस्थात्मक वातावरण म्हणतात. प्रत्येक संस्था व्यापक वातावरणाने (किंवा सोप्या शब्दात संस्थात्मक सहकाऱ्यांच्या दबावामुळे) प्रभावित होते. या वातावरणात, संस्थांचे मुख्य ध्येय टिकून राहणे आणि कायदेशीरपणा प्राप्त करणे आहे. असे करण्यासाठी, त्यांना आर्थिकदृष्ट्या यशस्वी होण्यापेक्षा अधिक करणे आवश्यक आहे, त्यांना संस्थांच्या जगात वैधता प्रस्थापित करण्याची आवश्यकता आहे.

नवीन संस्थावाद म्हणजे 'संस्थांना परत आणणे' आणि 1980 च्या दशकापासून सुरू असलेल्या या दृष्टिकोनाचे पुनरुज्जीवन आणि विस्तार. राज्यशास्त्रात, संस्थांमध्ये स्वारस्य नूतनीकरणासाठी अनेक कारणे आहेत.

1. प्रथम, 'सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक संस्था मोठ्या झाल्या आहेत, लक्षणीय अधिक गुंतागुंतीच्या आणि संसाधनात्मक, आणि प्रथम दृष्ट्या सामूहिक जीवनासाठी अधिक महत्त्वाचे'.

2. दुसरे म्हणजे, मार्क्सवाद आणि तथाकथित 'स्टॅटिझम' यासह अनेक राजकीय विश्लेषणाच्या शाळांमध्ये 'राज्य' मध्ये नव्याने रस निर्माण झाला आहे.

3. तिसरे, देशांनी 1970 आणि 1980 च्या सामान्य आर्थिक आव्हानांना सामान्य आर्थिक आव्हानांसाठी देशांनी अशा वेगवेगळ्या प्रतिसादांचा पाठपुरावा का केला याच्या स्पष्टीकरणांमध्ये प्रामुख्याने दिसले.

4. चौथे, 1970 च्या दशकानंतरच्या सार्वजनिक आव्हानांमध्ये अशा आव्हानांचा सामना करताना घाऊक संस्थात्मक पुनर्रचना, विशेषतः राज्याच्या भूमिकेवर परिणाम आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण सुधारणांचा समावेश आहे.

नवीन संस्थावाद संस्थात्मकतेचा इतका व्यापक प्रभाव आहे की प्रत्येक सामाजिक विज्ञान शाखेला आता स्वतःचे 'नवीन संस्थावाद' आहे. अर्थशास्त्रात, संस्था कशा आणि का महत्त्वाच्या आहेत याबद्दल अनेक तर्क वितर्क झाले आहेत. उदाहरणार्थ, विद्वानांनी असा युक्तिवाद केला आहे की संस्था व्यवहार खर्च आणि बाजारातील अनिश्चितता आणि माहिती खर्चाच्या विविध संबद्ध प्रकारांना कमी करण्यासाठी आणि करार आणि करारांचे निरीक्षण आणि अंमलबजावणी करण्यास मदत करण्यात महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. अशाप्रकारे, आर्थिक संस्था अशा समस्यांना तोंड देण्यासाठी काही प्रकारच्या व्यवहारांचे 'अंतर्गतकरण' करण्यासाठी खुल्या बाजारातून मागे खेचण्याची प्रक्रिया आयोजित करण्यासाठी तयार केली जातात समाजशास्त्रात, संस्थात्मक जीवन ज्या मार्गाने संस्थात्मक जीवनशैली, अधिवेशने स्थापन करते आणि वर्तणुकीला आकार आणि प्रभाव पाडते अशा पद्धतींवर जोर दिला जातो, बहुतेक वेळा सूक्ष्म मार्गांनी आणि राज्यशास्त्रात, जसे आपण वर पाहिले आहे, संस्थात्मक व्यवस्था राजकारणातील अभिनेत्यांचे वर्तन, शक्ती आणि आवडीनिवडी कशी आकार घेतात याबद्दल नवीन रस निर्माण झाला आहे. नवीन संस्थात्मकतेचे सर्व घटक सामाजिक प्रक्रियेच्या अणूवादी खात्यांचे एक सामान्य टीका सामायिक करतात. राज्यशास्त्रात, वर्तनवाद आणि नवीन संस्थावाद यातील महत्त्वाचा फरक असा आहे की आधीच्या परमाणु कलाकारांवर लक्ष केंद्रित केले जाते (किंवा कमीतकमी सुधारित) नंतरच्या संस्थात्मक 'स्थित' कलाकारांवर लक्ष केंद्रित केले जाते. क्रास्नर असे लिहितो की, राजकीय विश्व अणूवादी नाही. अणू स्थिर रेणू आणि संयुगे एकत्र जोडलेले आहेत. सार्वजनिक अधिकाऱ्यांची प्राधान्ये प्रशासकीय यंत्रणा, कायदेशीर सुव्यवस्था आणि चिरस्थायी विश्वासांमुळे मर्यादित असतात. हे देखील जोडले पाहिजे की संस्था अभिनेत्यांना संधी तसेच मर्यादा प्रदान करतात. तळाशी, तथापि, आणि वर सांगितल्याप्रमाणे, संस्था अभिनेत्यांना वर्तनात्मक प्रोत्साहन आणि निराशाजनक संच प्रदान करण्यासाठी, आदर्श आणि वैचारिक संचांच्या संचांसह महत्त्वपूर्ण आहेत जे केवळ वर्तनालाच नव्हे तर प्राधान्यांना आणि शक्ती संसाधनांसह संसाधनांना देखील आकार देतात. राज्यशास्त्रात नवीन संस्थात्मक विश्लेषणाच्या दोन भिन्न शाळा उदयास आल्या आहेत. एकाला तर्कसंगत निवडीचा दृष्टिकोन म्हणतात, दुसऱ्याला ऐतिहासिक संस्थावाद म्हणतात. तर्कशुद्ध निवड तर्कशुद्ध निवडीचा दृष्टिकोन अर्थशास्त्रातून मोठ्या प्रमाणात कर्ज घेतो आणि 'वजावटी' पद्धतीचा अवलंब करतो. याचा अर्थ असा की स्पष्टीकरण आणि कार्य गृहितके अभिनेत्यांच्या

हेतू आणि वर्तनाबद्दलच्या अमूर्त पहिल्या तत्त्व धारणांमधून 'वजा' होतात. तर्कशुद्ध निवडीचा दृष्टिकोन, नावाप्रमाणेच, कलाकार तर्कसंगत आहेत असे गृहीत धरा. शेपस्ले 'एक' तर्कसंगत एजंट 'म्हणून परिभाषित करते.

या दृष्टीकोनात तर्कशुद्ध गणनावर भर देणे हे मत हायलाइट करते की संस्था केवळ वर्तनाचे एक महत्त्वाचे कारण नाही तर वागणुकीचा प्रभाव देखील आहे. तर्कशुद्ध निवड लेखक असा तर्क देतात की संस्था वैयक्तिक अभिनेत्यांद्वारे तर्कसंगत हेतूंसाठी बांधल्या जातात आणि वैयक्तिक अभिनेते त्यांच्या उद्दीष्टांनुसार संस्थात्मक वातावरण बदलण्यास आणि आकार देण्यात गुंतलेले असतात. याउलट ऐतिहासिक संस्थापकांचा कल संस्थांच्या 'अंतर्भूततेवर' असतो आणि तर्कशुद्धतेच्या अर्थपूर्ण संकल्पनांना प्राधान्य किंवा विशिष्ट संस्थात्मक सेटिंग्जमध्ये तर्कसंगतता आणि वर्तनांच्या विशिष्ट प्रकारांच्या विश्लेषणाच्या आधी विकसित केले जाऊ शकते या तर्कसंगतवाद्याच्या गृहितकावर प्रश्न विचारतात. कोएबल असे म्हणतात कि,'व्यक्तींना त्यांच्या नियंत्रणापलीकडे असलेल्या अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय नातेसंबंधांमध्ये "अंतर्भूत" म्हणून पाहिले जाते आणि अगदी आकलनही आहे की उपयोगिता-जास्तीत जास्त आणि तर्कशुद्ध वर्तनाबद्दल बोलणे जवळजवळ हास्यास्पद आहे. आर्थिक अर्थ. तर्कशुद्धतेची संकल्पना त्याच्या पर्यावरणावर अवलंबून आहे. या कारणांमुळे, ऐतिहासिक संस्थावाद्यांनी संस्थात्मक रचना आणि बदलाचे ऐतिहासिक आणि उत्क्रांतीवादी स्वरूप म्हणून जे दिसते ते हायलाइट केले आणि तर्कसंगत निवड लेखकांपेक्षा, वैयक्तिक वर्तनाचे तर्कसंगत उत्पादन न करता संस्थांना आकार देण्यावर भर दिला.

१.२ अ) पारंपारिक विरुद्ध नवीन संस्थावाद:

सामान्य मान्यता अशी आहे की पारंपारिक संस्थावाद 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ते 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस उदयास आला, मुख्यतः अमेरिकेत आणि नव-संस्थावाद 1960-1970 च्या काळात प्रकाशात आला. नियमानुसार, बहुसंख्य संशोधक लक्षात घेतात की नवीन संस्थात्मकतेचे स्रोत 20 व्या शतकाच्या 30 च्या दशकापर्यंत पोहोचतात. "The Nature of the Firm" या लेखात, रोनाल्ड कोझने प्रथम उत्पादन, बाजार आणि कंपन्या आयोजित करण्याच्या पर्यायी मार्गांचा प्रश्न उपस्थित केला.

१.२ ब) पारंपारिक आणि नवीन संस्थावाद: तुलनात्मक विश्लेषण

पारंपारिक आणि नवीन संस्थात्मकतेचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे केले जाऊ शकते:

1. पारंपारिक संस्थात्मकतेचे मूलभूत विश्लेषण विविध सामाजिक-राजकीय आणि आर्थिक संस्थांवर आधारित आहे तर वैयक्तिक संस्थांचे अमूर्त विचार आणि राज्यसंस्थेचे वेगळे भाग म्हणून नागरिकांचे संपूर्ण शरीर हे नवीनसाठी विश्लेषणाचे मुख्य मूल्य आणि एकाग्रता आहे संस्थावाद.

2. पारंपारिक संस्थावाद इतर मानवी विज्ञानांच्या पद्धतींवर आधारित आहे उदा. कायदा, राज्यशास्त्र आणि समाजशास्त्र इ. ज्यासाठी ते खालीलप्रमाणे आहे

   विविध प्रकारच्या औपचारिक संस्थांविषयी उत्क्रांतीवादी दृष्टीकोन. याउलट, नवीन संस्थात्मकतेचा हेतू नियोक्लासिकल आर्थिक दृष्टिकोन आहे जेथे गेम सिद्धांत, आणि समतोल आणि ऑप्टिमायझेशन दृष्टिकोन जसे भिन्न सिद्धांत प्रचलित आहेत.

3. पारंपारिक किंवा जुन्या संस्थात्मकतेची मुख्य एकाग्रता ही सदस्यांची एक वेगळी संस्था म्हणून नागरिकांच्या सामूहिक कृतींवर आहे. हे 20 व्या शतकाच्या मध्याच्या दरम्यान उद्भवलेल्या वैयक्तिक वर्तनात्मक दृष्टिकोनांकडे दुर्लक्ष करते. परिणामी, पारंपारिक संस्थात्मकतेच्या प्रक्रियेद्वारे व्यक्तींच्या कृतींमध्ये बदल विचारात घेतले जात नाहीत. दुसरीकडे नवीन संस्थावाद, राजकीय, आर्थिक किंवा सामाजिक-सांस्कृतिक असो, वेगळ्या संस्थात्मक यंत्रणेचे सदस्य म्हणून वैयक्तिक कृती, निवडी आणि निर्णय याबद्दल विस्तृत चर्चा दर्शविण्याचा प्रयत्न करते. एखाद्या व्यक्तीचे वर्तनात्मक स्वातंत्र्य स्वीकारले जाते आणि नवीन संस्थावादात मोठ्या प्रमाणावर चर्चा केली जाते.

4. पारंपारिक संस्थावाद निसर्गात आगमनात्मक आहे याचा अर्थ ते सामूहिक वैयक्तिक क्रियांच्या सामान्य तत्त्वांमधील निष्कर्षांचा समावेश असलेल्या तार्किक कपातीशी संबंधित आहे. दुसरीकडे, नवीन संस्थावादाचे उद्दीष्ट वैयक्तिक आणि संस्थात्मक वर्तनाचे वजाबाकीचे तर्क आहे जेथे ते तर्कांवर आधारित आहे, सामान्य निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी विशिष्ट तथ्यांमधून पुढे जाणे.

5. पारंपारिक संस्थावादात संस्थांची मुख्य भूमिका वेगवेगळ्या सामाजिक-राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीच्या आधारावर व्यक्तींच्या पसंतीस आकार देण्यापुरती मर्यादित आहे. दुसरीकडे नवीन संस्थावाद, व्यक्तींना त्यांचे अधिकार, विशेषाधिकार आणि विविध संस्थांच्या अटींच्या दृष्टीने व्यापक मर्यादा प्रदान करण्याचे कार्य करते. निवड अटी, माहिती आणि संस्थात्मक सीमेची मर्यादा हे नवीन संस्थावादाचे महत्त्वाचे निर्धारक आहेत.

6. १९ व्या आणि २० व्या शतकात पद्धतशीर साहित्य आणि सामाजिक सिद्धांतकारांच्या कार्यासह पारंपारिक संस्थावाद उदयास आला. अर्थव्यवस्थेकडे पारंपारिक संस्थात्मक दृष्टिकोनाची उत्पत्ती थॉर्स्टीन वेबलेनच्या कामात होती. 21 व्या शतकात नवीन संस्थावाद एक लवचिक कल्पना म्हणून उदयास आला परंतु त्याची मुळे जर्मन अर्थतज्ज्ञ मॅक्स वेबरच्या कार्यात आहेत जी वर्षानुवर्षे नवीन संस्थावादाच्या उत्क्रांतीमध्ये प्रमुख आहेत.

7. पारंपारिक संस्थावाद जॉन डेव्ही, थॉर्स्टीन वेब्लेन, डीझेड यांच्या कामांनी मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित झाला आहे. कॉमन्स आणि वेस्ले मिशेल. हे सर्व 19 व्या आणि 20 व्या शतकातील विचारवंत होते. वेब्लेनच्या "द थ्योरी ऑफ द लेजर क्लास (1899)" ने पारंपारिक संस्थात्मक दृष्टिकोन विकसित होण्यावर खूप प्रभाव पाडला आहे. दुसरीकडे नवीन संस्थावाद, रोनाल्ड कोज, गॅरी बेकर, डग्लस नॉर्थ आणि जॉन बुकानन ज्यांनी ही कल्पना मांडली की संस्थांनी

आर्थिकदृष्ट्या यशस्वी होण्यापेक्षा अधिक करणे आवश्यक आहे, त्यांना संस्थांच्या जगात वैधता प्रस्थापित करण्याची आवश्यकता आहे.

पारंपारिक संस्थावादाचे समर्थक नवीन संस्थावादाला कडाडून विरोध करतात, ज्यामध्ये नवीन संस्थावाद ज्या पद्धतीने संस्थात्मक बदलाला जास्तीत जास्त वाढवण्याचा दुसरा उदाहरण म्हणून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. त्याऐवजी, जुना संस्थावाद सामाजिक आणि राजकीय इच्छाशक्तीच्या दृष्टीने संस्थात्मक बदलाची कारणे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. पारंपारिक संस्थावाद सामान्यत: एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या औपचारिक शिष्यवृत्तीचा संदर्भ देते ज्याने संस्था आणि कायद्यांचे वर्णनात्मक खाते तयार केले. 1950 पर्यंत, या संस्थावादाची जागा मोठ्या प्रमाणावर वर्तनवादी आणि कार्यात्मक सामाजिक विज्ञानाने घेतली होती, जसे की तालकॉट पार्सन्स आणि डेव्हिड ईस्टन सारख्या सिद्धांतकारांनी विकसित केले. नवीन संस्थावादाच्या दृष्टिकोनातून, वर्तनवादी सामाजिक विज्ञान आणि त्याचे मुख्य प्रतिस्पर्धी मार्क्सवाद हे समाजकेंद्रित होते कारण ते समाजात संस्था ज्या कारक भूमिका बजावत होत्या त्यांना परवानगी देण्यात अपयशी ठरल्या.

१.३ तुलनात्मक राजकारणाचा जागतिक संदर्भ (Global Context of Comparative Politics)

दुसरे महायुद्ध आणि नंतर एकोणिसाव्या शतकात जगाची राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती बदलली. 1917 मध्ये रशियातील बोल्शेविक क्रांती, जागतिक राजकारण, समाजवाद, शोषितांची विचारधारा म्हणून आणि पाश्चात्य उदारमतवाद आणि भांडवलशाहीला एक गंभीर पर्याय म्हणून आणली. दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर अनेक महत्त्वपूर्ण घडामोडी घडल्या, ज्यात युरोपियन (ब्रिटिश) वर्चस्वाचे अस्तित्व कमी होणे, जागतिक राजकारण आणि अर्थव्यवस्थेमध्ये नवीन वर्चस्व म्हणून युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिकाचा उदय आणि प्रवेश, आणि विभाजन जगाला दोन वैचारिक छावण्यांमध्ये विभागले. (पश्चिम) भांडवलशाही आणि (पूर्व) समाजवाद. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीपर्यंत 'उर्वरित जगाच्या' बहुसंख्य लोकांनी स्वतःला युरोपियन साम्राज्यवादापासून मुक्त केले. विकास, आधुनिकीकरण, राष्ट्रबांधणी, राज्य-निर्माण इत्यादी संकल्पनांच्या विघटनानंतरच्या कालावधीसाठी, 'नवीन राष्ट्रांच्या' राजकीय अभिजात लोकांमध्ये 'राष्ट्रीय घोषणा' म्हणून काही प्रमाणात वैधता आणि लोकप्रियता दिसून आली. वैचारिकदृष्ट्या, तथापि, या 'नवीन राष्ट्रांना' यापुढे विकासाच्या पश्चिमी भांडवलशाही मार्गावर जाण्यास भाग पाडले गेले. आशिया, अमेरिका आणि लॅटिन अमेरिकेच्या नवीन सत्ताधारी उच्चभ्रूंमध्ये समाजवादाचा सहानुभूतीदारांचा वाटा असताना, बऱ्याच नवीन स्वतंत्र देशांनी स्वतःला दोन्ही सत्तेच्या गटांपासून दूर ठेवण्याचा जाणीवपूर्वक निर्णय घेतला, एकतर अलिप्त राहून. त्यांच्यापैकी बऱ्याच जणांनी स्वतःच्या विकासाचा विशिष्ट मार्ग समाजवादी प्रमाणे विकसित केला, जसे टांझानियातील उजामा आणि भारतातील मिश्र अर्थव्यवस्था मॉडेल जे भांडवलशाही आणि समाजवाद या दोन्हींचे मिश्रण होते.

हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे की 1940 पर्यंतच्या सरकारांचा तुलनात्मक अभ्यास प्रामुख्याने संस्थांची ताकद, त्यांना नियंत्रित करणारी कायदेशीर-घटनात्मक तत्त्वे आणि त्यांनी पश्चिम (युरोपियन) उदारमतवादी-लोकशाहीमध्ये ज्या पद्धतीने कार्य केले. वर नमूद केलेल्या घडामोडींच्या संदर्भात, 1950 च्या मध्यभागी संस्थात्मक दृष्टिकोनाचा एक शक्तिशाली टीकाकार उदयास आला. समीक्षेचे मूळ वर्तणुकीत होते '; लारलिझम जे राजकारणाच्या शिस्तीत एक नवीन चळवळ म्हणून उदयास आले होते ज्याचे लक्ष्य शिस्तीला वैज्ञानिक कठोरता देणे आणि राजकारणाचे विज्ञान विकसित करणे आहे. वर्तनात्मक चळवळ म्हणून ओळखले जाणारे, हे मूल्य-तटस्थ, नॉन-प्रिस्क्रिप्टिव्ह, वस्तुनिष्ठ निरीक्षणे आणि स्पष्टीकरण प्रदान करण्यासाठी मूल्यांपासून विभक्त अनुभवजन्य तथ्यांची परीक्षा समाविष्ट असलेल्या सर्वेक्षण तंत्रांवर आधारित एक परिमाणात्मक चौकशी विकसित करण्याशी संबंधित होती. वर्तणूकवाद्यांनी 'लोक जसे करतात तसे राजकीय का वागतात, आणि परिणामी राजकीय प्रक्रिया आणि प्रणाली त्यांच्याप्रमाणे का कार्य करतात' यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे शोधून सामाजिक वास्तवाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला. लोकांच्या वर्तणुकीतील फरक आणि पोलिरिकल प्रक्रिया आणि राजकीय व्यवस्थेवरील त्यांच्या परिणामांविषयी हे 'का प्रश्न' आहेत, ज्यामुळे संस्थांच्या कायदेशीर-औपचारिक पैलूंपासून तुलनात्मक अभ्यासाचा फोकस बदलला. अशाप्रकारे 1955 मध्ये रॉय मॅक्रिडिस यांनी विद्यमान तुलनात्मक अभ्यासावर टीका केली जी अनौपचारिक राजकीय प्रक्रियांवर औपचारिक संस्थांना विशेषाधिकार देत होती, विश्लेषणात्मक ऐवजी वर्णनात्मक होती आणि वास्तविक तुलना करण्याऐवजी केस-स्टडी ओरिएंटेड होती.

आणि पाश्चिमात्य जगावर जवळजवळ विशेष भर आणि वैचारिक भाषा दृष्टिकोन जे अशा मर्यादित तुलना लक्षात घेऊन विकसित केले गेले होते, गॅब्रिएल अल्मंड आणि अमेरिकन सोशल सायन्स रिसर्च कौन्सिलच्या तुलनात्मक राजकारणावरील समितीचे सहकारी (1954 मध्ये स्थापन) यांनी एक सिद्धांत विकसित करण्याचा प्रयत्न केला आणि एक पद्धत जी सर्व प्रकारच्या राजकीय प्रणालींचा तुलना करू शकते - आदिम किंवा प्रगत, लोकशाही किंवा गैर -लोकशाही, पाश्चात्य किंवा गैर -पश्चिम.

१.३.२ विसाव्या शतकाच्या उत्तराधार्तः जागतिकीकरण आणि उदयोन्मुख व्यापार (The late twentieth century: Globalisation and Emerging Trends/ Possibilities)

A) यंत्रणेचे प्रमाण कमी करणे:

1960 ते 1980 च्या दशकात तुलनात्मक राजकीय विश्लेषणाच्या विकासाचा बराचसा भाग देशांच्या वाढत्या श्रेणीच्या रूपात पाहिले जाऊ शकते, ज्यामध्ये धोरण, विचारधारा यासारख्या मोडमध्ये अधिक व्हेरिएबल्स जोडले जात आहेत. , प्रशासकीय अनुभव तथापि सामान्य सिद्धांतापासून संदर्भाच्या प्रासंगिकतेवर कामगाराकडे हलवले गेले आहे. अंशतः, ही प्रवृत्ती सामाजिक विज्ञानातील I- इस्टोरिकल चौकशीचा नूतनीकरण प्रभाव आणि विशेषतः 'ऐतिहासिक समाजशास्त्र' उदय प्रतिबिंबित करते जे घटना ज्या व्यापक किंवा 'समग्र' संदर्भात घडतात त्या समजून घेण्याचा प्रयत्न करते. (थेडा स्कोपोल आणि एम. सोमर्स, 'मॅक्रो-सोशल इन्क्वायरीमध्ये तुलनात्मक इतिहासाचा वापर', समाज आणि इतिहासातील तुलनात्मक

अभ्यास, 1980 आणि पी. अब्राम, ऐतिहासिक समाजशास्त्र, 1982). विशिष्ट देशांविषयी आणि प्रकरणांमध्ये अधिक गुणात्मक आणि संदर्भीकृत डेटाचे मूल्यांकन केले जाऊ शकते आणि विशिष्ट संस्थात्मक परिस्थिती किंवा विशिष्ट राजकीय संस्कृतींचा हिशेब घेतला जाऊ शकतो अशा प्रकरणांबद्दल मॉडेलपासून दूर जाणे लाजिरवाणे आहे. म्हणून आम्ही इनोर सांस्कृतिकदृष्ट्या विशिष्ट अभ्यास (उदा., इंग्रजी बोलणारे देश, इस्लामिक देश), आणि नतिबना -विशिष्ट देश (उदा. इंग्लंड, भारत), आणि अगदी संस्थात्मक विशिष्ट देशांवर (उदा., एका विशिष्ट राजवटीत भारत). 'ग्रँड सिस्टम्स' आणि मॉडेल बिल्डिंगवरील जोर कमी होत असताना, विशिष्ट संदर्भ आणि संस्कृतींवरील ताण याचा अर्थ असा की तुलनांचे प्रमाण कमी केले गेले. 'लहान प्रणाली' किंवा प्रदेशांच्या पातळीवर तुलना मात्र राहिली उदा. इस्लामिक जग, लॅटिन अमेरिकन देश, उप-सहारा आफ्रिका, दक्षिण आशिया इ.

B) नागरी समाज आणि लोकशाहीकरण दृष्टिकोन :

सोव्हिएत युनियनच्या विघटनामुळे 'इतिहासाच्या समाप्तीची' कल्पना चलनात आली. त्याच्या 'इतिहासाचा शेवट?' जे नंतर द एंड ऑफ हिस्ट्री अँड द लास्ट मॅन (1992) या पुस्तकात विकसित करण्यात आले, फ्रान्सिस फुकुइन्मा यांनी युक्तिवाद केला की विचारांचा इतिहास मानवी सरकारचे अंतिम स्वरूप म्हणून उदारमतवादी लोकशाहीची ओळख आणि विजयाने संपला आहे. '. पाश्चात्य उदारमतवादी लोकशाहीच्या वर्चस्वावर ताण देण्यासाठी 'इतिहासाचा शेवट' हा एक प्रकारे शीतयुद्धाच्या शिखरावर उदयास आलेल्या आणि 1950 च्या दशकातील 'विचारधारेचा अंत' वादाची आठवण करून देणारा आहे. पाश्चिमात्य देशांतील सांप्रदायिकता. पाश्चात्य उदारमतवादी विद्वानांनी प्रस्तावित केले की पाश्चिमात्य देशांतर्गत समाजात आर्थिक सल्ला, मुल्यांकाने राजकीय समस्या सोडवल्या आहेत, उदा. स्वातंत्र्य आणि राज्य शक्ती, कामगार अधिकार इत्यादी, जे औद्योगिकीकरणासह गृहीत धरले जातात. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ, विशेषतः डॅनियल बेल यांनी त्यांच्या कामात (The Endology of Ideology? : '1950 व 1960 मधील राजकीय विचारांच्या संपुष्टात येण्यावर), असे नमूद केले की या विकासाच्या प्रकाशात एक वैचारिक सहमती होती, किंवा निलंबन राजकीय अभ्यासाच्या मुद्द्यांवर वैचारिक मतभेदांची गरज. एकोणीस ऐंशीच्या दशकात, 'इतिहासाच्या समाप्तीची' कल्पना एकोणिसाव्या दशकातील आणखी एक घटना जागतिकीकरणासह जोडली गेली. ग्लोबलायझेशन म्हणजे वैज्ञानिक, तांत्रिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितींचा एक संच आहे, ज्याने जगाला अशा प्रकारे जोडले आहे जेणेकरून जगाच्या एका भागात घडलेल्या घटनांवर परिणाम होईल किंवा दुसर्या भागात काय घडत आहे यावर परिणाम होईल. हे निदर्शनास आणले जाऊ शकते की या जागतिक जगात केंद्रबिंदू किंवा केंद्र ज्याभोवती घटना जगभर फिरतात ते अजूनही पश्चिम भांडवलशाही आहे. भांडवलशाहीच्या तथाकथित विजयाच्या संदर्भात, चलन मिळवलेल्या नागरी समाज आणि लोकशाहीकरणाच्या अभ्यासाचे दृष्टिकोन आधुनिक भांडवलशाही जगात प्रवेश करण्यासाठी वैयक्तिक अधिकारांच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने परिभाषित नागरी समाजाला महत्त्व देतात.

या दृष्टिकोन मध्ये आणखी एक लक्षणीय कल आहे जो नागरी समाज आणि लोकशाहीकरणाच्या प्रश्नांना प्राथमिक फोकस म्हणून ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. जर बाजाराची लोकशाही विकसित करू पाहणाऱ्या पाश्चिमात्य भांडवलशाहीच्या समकालीन हिताला अनुरूप अभ्यास असतील तर स्वायत्तता, स्वदेशी संस्कृतीचा हक्क, आदिवासींच्या चळवळी, आदिवासींच्या चळवळींचे पुनरुत्थान विचारात घेणारे अनेक अभ्यास देखील आहेत. निम्न जाती, आणि महिला चळवळ आणि पर्यावरण चळवळ. या मध्ये भांडणाचा एक भाग उघड होतो जिथे भांडवलाचे हित लोकांच्या हक्कांशी संघर्ष करतात आणि जागतिक भांडवलाच्या युगात बदल आणि मुक्तीच्या भाषेचे प्रतिनिधित्व करतात. अशाप्रकारे ओळख, पर्यावरण, वांशिकता, लिंग, वंश इत्यादी विषयांच्या चिंतेने तुलनात्मक राजकीय विश्लेषणाला नवीन आयाम प्रदान केला आहे.

C) माहिती संकलन आणि प्रसार:

जागतिकीकरणाचा एक महत्त्वाचा पैलू आणि निर्धारक म्हणजे माहिती आणि कॉम्युनिकेशन तंत्रज्ञान अर्थात इंटरनेट आणि वर्ल्ड वाइड वेबच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व घडामोडी. यामुळे डेटाचे उत्पादन, संकलन आणि विश्लेषण सुलभ झाले आहे आणि जगभरात त्यांचा वेगवान आणि व्यापक प्रसार सुनिश्चित केला आहे. या घडामोडींमुळे केवळ डेटाची उपलब्धता वाढली नाही, तर राष्ट्र-राज्याच्या मर्यादेपलीकडे विस्तारलेल्या नवीन समस्या आणि थीमचा उदय शक्य झाला. या नवीन थीम यामधून समकालीन जागतिकीकृत जगाच्या राजकीय वातावरणाचा एक महत्त्वाचा प्रभावशाली पैलू बनतात. सामाजिक चळवळींच्या संघटनांचे जागतिक नेटवर्क, कार्यकर्त्यांचे जागतिक नेटवर्क ही अशीच एक महत्त्वाची बाब आहे. डेन्लोक्रेटीझेशनच्या कल्पनांचा प्रसार हा अशा नेटवर्किंगचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. दक्षिणी मेक्सिकोच्या चियापास राज्यातील झापास्टिस्टा बंडाने इंटरनेट आणि जागतिक माध्यमांचा वापर त्यांच्या हक्कांसाठी, सामाजिक न्याय आणि लोकशाहीसाठी संघर्ष करण्यासाठी केला. मानवी हक्कांच्या संवर्धन आणि संरक्षणासंदर्भातील मुद्दे जे माहितीच्या संकलनावर आणि प्रसारांवर अवलंबून आहेत त्याचप्रमाणे समकालीन काळा मध्ये समर्पक बनले आहेत.

सरावासाठी प्रश्न

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. तुलनात्मक राजकारणाचे अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करा.

२. जुना संस्थावाद आणि नवा संस्थावाद यांवर भाष्य करा.

३. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात तुलनात्मक राजकारणाचा चिकित्सक अभ्यास स्पष्ट करा.

टिप लिहा.

१. तुलनात्मक राजकारणाचे महत्व व विकास

२. नवा संस्थावाद

३. जुना संस्थावाद

❄❄❄❄❄❄❄

युनिट 2

२

आधुनिक राष्ट्र आणि राज्याचा विकास

पाठाची रूपरेशा

२.१ उदिष्ट्ये

२.२ प्रस्तावना

२.३ राज्य आणि तुलनात्मक चौकट

२.४ राष्ट आणि राज्य

२.५. उत्तर वसाहती राज्य

२.६ दीर्घोत्तरी प्रश्न

२.१ उदिष्ट्ये

१. राज्याचा तुलनात्मकतेने अभ्यास करणे

२. आधुनिक राष्ट्र-राज्य- संकल्पनेचा अभ्यास व त्याचे घटक

३. उत्तर वसाहती राज्य आणि जागतिकीकरण समजून घेणे

२.२ प्रस्तावना

ओद्योगिक क्रांती, वैज्ञानिक प्रगती, निरनिराळे शोध, प्रचंड प्रमाणात होणारे वस्तूचे उद्पादन व हुकुमी बाजारांची आवश्यकता यामुळे १८ व्या आणि १९ व्या शतकामध्ये इंग्लंड, फ्रांस,स्पेंन, पोर्तोगाल, हॉलंड या देशांनी परदेशात वसाहती निर्माण केल्या नवे भूभाग आपल्या वर्चस्वाखाली आणले. अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड,यांना वसाहती साम्राज्य म्हणत असत. आशिया आणि आफ्रिका खंडातील औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या देश काबीज करून युरोपियन राष्ट्रांनी आपली राजकीय सत्ता प्रस्थापीत केली.साम्राज्यवादी राष्ट्रांनी या राजकीय सत्तेचा उपयोग स्व:ताच्या आर्थिक फायद्यासाठी केला. सत्ता सपर्धेच्या संघर्षाला स्फोट पहिल्या महायुद्धात झाला. स्वतंत्र्यप्राप्तीसाठी वसाहती राज्यांनी तसेच अंकित देशांनी हि साम्राज्यवादी राष्ट्राविरोधी लढा पुकारला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर साम्राज्यवादी सत्तांनी आपल्या वसाहतींना स्वातंत्र्य द्यावे लागले. त्यातून आशिया –आफ्रिका खंडातील नव स्वतंत्र्य देश अस्तित्वात आले.

उदारमतवादी परंपरेत, 1950 आणि 1960च्या दशकात अमेरिकन विद्यापीठांमध्ये राजकीय विकास आणि आधुनिकीकरणाविषयी समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण सूत्रे आकार घेऊ लागली. या सिद्धांतांनुसार, वसाहतोत्तर राज्यांतील राजकीय उच्चभ्रूंना राज्याचे बदलाचे साधन म्हणून वापर करून

आधुनिकीकरण साध्य करण्याचे मोठे कार्य होते. त्यांचा असा विश्वास होता की वसाहतोत्तर राज्यांतील राजकीय उच्चभ्रू विभागीय हिताच्या वर आणि वर उठण्यास सक्षम आहेत. असा विश्वास होता की राजकीय उच्चभ्रूंना सामान्य हितासाठी काय आहे आणि त्यांच्या कृती शेवटी राष्ट्रीय हितासाठी असतील याबद्दल एक बुद्धिमत्ता होती. आधुनिकीकरण/राजकीय विकास सिद्धांतांकडून राज्याचे असे दृश्य निश्चितपणे सोपे होते, शक्य आणि प्रत्यक्ष व्यवस्थेची संपूर्ण श्रेणी एकत्र करून. हे बहुसंख्य, उदारमतवादी लोकशाही राज्य म्हणजे विकासासाठी एक विशिष्ट अंतिम बिंदू मानण्याच्या अर्थाने टेलिऑलॉजिकल देखील होते. आधुनिकीकरण/राजकीय विकास सिद्धांतकारांसाठी, वसाहतोत्तर राज्य स्पष्टपणे उदारमतवादी आणि लोकशाही स्वरूपाचे होते. तथापि, आधुनिकीकरण घडवून आणण्याच्या हेतूने, वसाहतोत्तर राज्याने आधुनिक क्षेत्राच्या बाजूने आणि पारंपारिक बाजूने बाजू घेणे आवश्यक आहे, जरी याचा अर्थ अल्पसंख्यांकाच्या बाजूने असला तरीही. अशा प्रकारे, ते लोक पारंपारिक क्षेत्रांवर अवलंबून असतात किंवा ज्यांची संस्कृती आणि समाज पारंपारिक होता त्यांना या युक्तिवादाच्या सेटनंतरच्या वसाहतीनंतरच्या राज्याने समर्थन दिले जाणार नाही. हे राष्ट्रीय हिताचे असल्याचा दावा अत्यंत संशयास्पद होता कारण राज्य चालवणाऱ्यांकडे पुरेसा पुरावा होता.

२.३ राज्य आणि तुलनात्मक चौकट (State in Comparative Framework)

भौगोलिक किंवा प्रादेशिक अर्थाने राज्याचा विस्तार करण्याबरोबरच राजकारणाची भावना देखील विस्तृत केली गेली आणि विशेषतः, औपचारिक राजकीय संस्थांच्या अभ्यासावर पारंपारिक आणि संकीर्ण परिभाषित जोर देऊन राजकारणाची संकल्पना 'वास्तववाद' किंवा 'व्यवहारात राजकारण' यावर भर देऊन केवळ 'कायदेशीरपणा'पेक्षा वेगळी केल्यामुळे व्यापक झाली. यामध्ये त्याच्या कार्यक्षेत्रात कमी औपचारिक संरचित संस्था, वर्तन आणि प्रक्रिया उदा. राजकीय पक्ष, हितसंबंध गट, निवडणुका, मतदानाचे वर्तन, दृष्टिकोन इ. औपचारिक संस्थांच्या अभ्यासापासून लक्ष विचलित झाल्यामुळे, एकाच वेळी राज्याच्या कल्पनेच्या केंद्रामध्ये घट झाली. पूर्वी नमूद केले होते की जागतिक दृश्यावर मोठ्या संख्येने देशांच्या उदयासाठी चौकट विकसित करणे आवश्यक आहे जे मोठ्या प्रमाणावर तुलना सुलभ करेल. यामुळे राजकीय व्यवस्था सारख्या सर्वसमावेशक आणि अमूर्त संकल्पनांचा उदय झाला. 'सिस्टीम'च्या या कल्पनेने राज्याच्या कल्पनेची जागा घेतली आणि विद्वानांना' अतिरिक्त-कायदेशीर सामाजिक 'आणि' सांस्कृतिक 'संस्था विचारात घेण्यास सक्षम केले जे गैर-पाश्चिमात्य राजकारणाच्या आकलनासाठी गंभीर होते आणि त्याच्या कार्यक्षेत्रात 'प्री-स्टेट' नॉन-स्टेट 'सोसायटी तसेच राज्याशी उघडपणे जोडलेले नसलेल्या भूमिका आणि कार्यालये समाविष्ट करण्याचा अतिरिक्त फायदा. तसेच, संस्थांच्या प्रत्यक्ष पद्धती आणि कार्ये यावर जोर देताना, संशोधन गेमच्या समस्या या संस्थांना कायदेशीर अधिकार आहेत, परंतु त्यांनी प्रत्यक्षात काय केले, ते एकमेकांशी कसे संबंधित आहेत आणि काय सार्वजनिक धोरण बनवण्यात आणि अंमलात आणण्यात त्यांनी घेतलेल्या भूमिका. यामुळे संरचनात्मक कार्यात्म्हक्ताचा उदय झाला ज्यामध्ये 'विशिष्ट कार्ये सर्व

समाजांसाठी आवश्यक असल्याचे वर्णन केले गेले आणि या कार्याची अंमलबजावणी आणि कार्यप्रदर्शन नंतर विविध औपचारिक आणि अनौपचारिक संरचनांमध्ये तुलना केली गेली.

व्यवस्था आणि संरचनात्मकताच्या सार्वत्रिक चौकटींनी पाश्चात्य विद्वानांना एकाच पद्धतीमध्ये राजकीय प्रणाली, संरचना आणि वर्तणुकीच्या विस्तृत श्रेणीचा अभ्यास करण्यास सक्षम केले, तर 'नवीन राष्ट्रांचे' स्वरूप पाश्चात्य तुलनात्मकतावाद्यांना त्यांनी काय समजले याचा अभ्यास करण्याची संधी प्रदान केली. आर्थिक आणि राजकीय बदल म्हणून साठच्या दशकात तुलनात्मक राजकारणाचे बहुतेक समकालीन विचारवंत होते. सामाजिक आणि राजकीय बदलांच्या अभ्यासासाठी 'नवीन राष्ट्र यात बहुतेक विचारवंतानी आपले विचार मांडले. वायर्डा हे त्या 'रोमांचक काळा'चे वर्णन करतात ज्यांनी राजकीय बदलांचा अभ्यास करण्याच्या अनोख्या संधी दिल्या आणि त्यांचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीकोन विकसित केले. याच काळात तुलनात्मक राजकारणाच्या क्षेत्रात काही नाविन्यपूर्ण आणि रोमांचक सैद्धांतिक आणि वैचारिक दृष्टिकोन प्रगत झाले: राजकीय संस्कृतीचा अभ्यास, राजकीय समाजकारण, विकासवाद, अवलंबित्व आणि परस्पर निर्भरता, कॉर्पोरेटिझम, नोकरशाही-हुकूमशाही आणि नंतर लोकशाहीमध्ये संक्रमण वगैरे प्रणाली, डॉईशचे सामाजिक एकत्रीकरण आणि शिलांचे केंद्र आणि परिघ. अप्टर, रॉकन, आयझेनस्टॅड आणि वार्ड यांचे आधुनिकीकरणाचे सिद्धांत आणि अल्मंड, कोलमन, पाय आणि वर्बा यांच्या राजकीय विकासाचा सिद्धांत सार्वत्रिक प्रासंगिकता हे सिद्धांत सांस्कृतिक निसर्ग, व्याप्ती आणि उपयोगिता आणि वैचारिक सीमांवर लागू होण्याचा आणि सर्वत्र राजकीय प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण देण्याचा दावा केला गेला. या टप्प्यातील तुलनात्मक राजकीय विश्लेषणाचा तुलनात्मक अभ्यास किंवा पॉलिटिक्स विकसित लष्करी युती आणि परदेशी मदतीद्वारे अमेरिकेच्या परस्परसंवादी सहभागाशी जुळले. या काळातील बहुतांश संशोधनाला केवळ संशोधन संस्थांनीच निधी दिला नाही, तर ते अमेरिकेच्या परराष्ट्र धोरणाच्या ध्येयांवर आधारित होते. लॅटिन अमेरिकेतील प्रोजेक्ट कॅमलोट आणि भारतातील हिमालयन प्रकल्प हे त्यातील सर्वात प्रतीकात्मक होते. हा काळ अप्टरच्या अभ्यासासारख्या कामांच्या देखाव्याद्वारे घोषित केला गेला. 1960 मध्ये प्रकाशित, अल्मंड आणि कोलमन यांनी विकसित केलेल्या क्षेत्रांचे राजकारण, नवीन 'तुलनात्मक राजकारण चळवळी'चे पात्र स्पष्टपणे परिभाषित केले. अमेरिकेत तुलनात्मक राजकारण या नवीन जर्नलचे प्रकाशन या प्रवृत्तीची उंची दर्शवते. 'विकासवाद' हा कदाचित या काळातील प्रमुख वैचारिक प्रतिमान होता. बऱ्याच अंशी, 'विकासशील' देशांमध्ये अमेरिकेच्या परराष्ट्र धोरणाच्या स्वारस्यांपासून वाढलेल्या विकासवादामध्ये रस, मार्क्सवाद-लेनिनवादाच्या आवाहनांचा सामना करण्यासाठी आणि त्यांना विकासाच्या गैर-कम्युनिस्ट मार्गाकडे नेण्यासाठी होता.

२.३ .२ 1970 चे दशक आणि विकासवादाची आव्हाने

1970 च्या दिशेने, विकासवादाची अमूर्त मॉडेल्सच्या बाजूने टीका केली गेली, ज्याने विशिष्ट राजकीय सामाजिक सांस्कृतिक संस्कृतींमधील फरक कमी केला, जेणेकरून त्यांचा अभ्यास एकाच सार्वत्रिकवादी चौकटीत केला जाईल. या टीकेने या मॉडेल्सच्या वांशिक केंद्रीकरणावर भर दिला आणि अविकसिततेचा सिद्धांत मांडण्यासाठी तिसऱ्या जगावर लक्ष केंद्रित केले. विकसनशील देशांच्या

मागासलेपणावर उपायांवर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज त्यांनी व्यक्त केली. 1970 च्या दशकाच्या सुरुवातीला आणि व्यापक लक्ष वेधून घेतलेल्या विकासवादाला दोन मुख्य आव्हाने होती

(a) अवलंबित्व आणि

(b) कॉर्पोरेटिझम.

अवलंबित्व सिद्धांताने विकासवादाच्या प्रभावी मॉडेलवर टीका केली (अ) घरगुती वर्ग घटक आणि (ब) आंतरराष्ट्रीय बाजार आणि विकासातील शक्ती घटक. हे विशेषतः अमेरिकेच्या परराष्ट्र धोरण आणि बहुराष्ट्रीय महामंडळांवर टीका करणारे होते आणि असे सुचवले होते की, विकासवादात जे सत्य होते, त्या उलट, आधीच औद्योगिक राष्ट्रांचा विकास आणि विकसनशील देशांचा विकास एकत्र जाऊ शकत नाही. त्याऐवजी, अवलंबित्व सिद्धांताने असा युक्तिवाद केला की, पाश्चिमात्य देशांचा विकास खांद्यावर आला आहे. जगाच्या अनेक भागांमध्ये भांडवलशाही समर्थकांचा प्रसार अविकसित आहे आणि विकास नाही ही कल्पना आंद्रे गुंड्रे फ्रँकच्या भांडवलशाही आणि लॅटिन अमेरिकेत अविकसित (1967), वॉल्टर रॉडनीच्या हाऊ यूरोप अविकसित ए -आयका (1972) आणि माल्कम कॅल्डवेलच्या विचारात साकारली गेली. अवलंबित्व सिद्धांताच्या मार्क्सवादी समीक्षकांनी मात्र असे निदर्शनास आणले की अतिरिक्त शोषणाचे स्वरूप केवळ राष्ट्रीय धर्तीवर दिसू नये परंतु मुख्य केंद्रातील महानगर बुर्जुआ आणि देशी बुर्जुआ यांच्यातील युतींच्या अधिक जटिल पद्धतीचा भाग म्हणून परिधीय उपग्रह ते जगभरातील भांडवलशाही व्यवस्थेत कार्यरत होते.

1980 च्या दशकात तुलनात्मक राजकारणाच्या क्षेत्रात अनेक सिद्धांत आणि विषयांचा उदय झाला. यामध्ये नोकरशाही-हुकूमशाहीवाद, बदलाची स्वदेशी संकल्पना, लोकशाहीमध्ये संक्रमण, संरचनात्मक राजकारण यांचा समावेश होता.

'नवउदारमतवाद आणि खाजगीकरण काही विद्वानांनी या दृष्टिकोन घडामोडींना विकासवादाचे वर्चस्व असलेल्या क्षेत्राची ऐक्य कमी करणे आणि तोडणे म्हणून पाहिले, तर काहींनी त्यांना निरोगी विविधता जोडणे, पर्यायी दृष्टिकोन प्रदान करणे आणि नवीन विषय क्षेत्र समाविष्ट करणे म्हणून पाहिले. अल्मंड, यांनी 1950 च्या उत्तरार्धात असा युक्तिवाद केला होता की राज्याच्या राजकीय प्रणालीने बदलले पाहिजे, जे वैज्ञानिक चौकशीला अनुकूल होते, इस्टन यांनी राजकीय व्यवस्थेच्या मापदंड आणि संकल्पना तयार करण्याचे काम हाती घेतले. 1980 च्या दशकात राजकीय अभ्यासाचा मुख्य भाग म्हणून राजकीय व्यवस्थेचे महत्त्व तसेच राज्याला 60 आणि 70 च्या दशकात लॅटिन अमेरिकेतील नोकरशाही-हुकूमशाहीच्या कार्यात लक्ष वेधले गेले.

२.४ राज्य आणि राष्ट्र (State and Nation)

२.४.१ राज्य संकल्पना-

राज्यशास्त्राशी संबंधित विचारवंतांमध्ये राज्याच्या व्याख्येसंबंधित एक वाक्यता नाही या विचारवंतांमध्ये राज्याच्या स्वरूपाविषयी ,राज्याने करावयाच्या कार्यासंबधी प्रत्येकाचे भिन्न असे मत आहे.

अरिस्टटोटलच्या मते,राज्यसंस्था हि केवळ मानवाचे जीवन सुरक्षित करण्यासाठी अस्तित्वात नसून मानवी जीवन सुखी करण्यासाठी अस्तित्वात आहे. ' स्वयपूर्ण, सुखी व प्रतिष्टीत जीवन जगण्यासाठी निर्माण झालेली कुटुंबसंस्था व खेडी यांची संघटना म्हणजे राज्य होय.' असे प्रतिपादन अरिस्टटोटल यांनी केले आहे.

आधुनिक काळातील व्याख्यापैकी बर्जेस यांच्या मते, मानवी समाजाचा एक संघटीत म्हणून मानला गेलेला भाग म्हणजे राज्य होय.

गार्नर यांच्या मते, ' निश्चित भूभागावर कमी अधीत संख्येत कायम राहणारा, बाह्य नियंत्रणापासून स्वतंत्र किवा बहुतांशी स्वतंत्र असणारा समाज म्हणजे राज्य होय.

२.४.२ राज्याचे आवश्यक घटक

राज्याचे एकून चार आवश्यक घटक आहेत.

समान हेतूसाठी एकत्र येऊन संघटनातम्हक स्वरूप प्राप्त केलेला लोक समुदाय

लोक समुदायला निशित असा वाटणारा भूभाग. लोक या भूभागावर कायम स्वरूपी वास्तव्य करून राहतात.

बाह्यनियंत्रणा पासून स्वतंत्र ब अंतर्गत सार्वभौमत्व.

राजकीय संघटना किवा संस्था.

२.४.३ राष्ट संकल्पना

राष्ट्र, राष्ट्र-राज्य, आणि राष्ट्रवाद या संकल्पना आधुनिक काळातील आहेत. १३ व्या शतकात राष्ट्र या संकल्पनेचा उदय युरोपात झाला. राजावरील निष्ठेचे प्रदेशावरील निष्ठेचे रुपांतर होऊन स्पेन हे राष्ट्र –राज्य उदयास आले. त्यानंतर इंग्लंड, फ्रांस, रशिया, ऑस्ट्रिया, प्रशिया हि राष्ट-राज्य उदयास आली. राष्ट्रवादी विचाराचे लोन सर्वत्र पसरले आणि उत्तर अमेरिकेतील ब्रिटीश वसाहतींनी आपल्या वसाहती राज्यकर्त्यांनविरुद्ध संघर्ष करून अमेरिकेच्या स्वातंत्र्य युद्धाद्वारे वसाहती राजवटी जुगारून दिल्या. अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने या राष्ट्र-राज्याची स्थापना केली. १९ व्या शतकात उर्वरित अमेरिका खंडात आणि २० व्या शतकात आशिया आणि आफ्रिका खंडातील वसाहतीत राष्ट्रवाद पसरत गेला. पहिल्या महायुद्धानंतर आटोमन, जर्मन आणि ऑस्ट्रो- हंगेरियन साम्राज्याचे विघतन होऊन, स्वयनिर्णयाच्या तत्वाच्या आधारे मध्य आणि पूर्व युरोप खंडात नवीन राष्ट-राज्य उदयास आली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर साम्राज्यवादी युरोपीय राज्यकर्त्यांनी वसाहतींना स्वतंत्र्य द्यावे लागले. आणि त्याद्वारे असंख्य राष्ट-राज्ये स्थापन झाली. .

१९९० च्या सुमारास सोव्हिएत युनियनचे विघटन होऊन १५ राष्ट्र-राज्य स्थापन झाली. याच दरम्यान योगोस्लाविया, आणि चेकोस्लोव्हेकिया या बहु राष्ट राज्याचे विघटन झाले आणि सर्बिया, क्रोअशीया, स्लोवव्हेकीया, झेक रिपब्लिक इत्यादी नवीन राष्ट्र-राज्ये निर्माण झाली. म्हणजेच राष्ट्राच्या आणि राष्ट्र-राज्याच्या निर्मितीमागील प्रमुख कारण राष्ट्रीयत्वाची भावना आहे.

munotes.in

२.४.४ राष्ट्र संकल्पनेच्या व्याख्या-

लॉर्ड ब्राईस- यांच्या मते, स्वतंत्र राज्य नसले तरी त्याला राष्ट्र म्हणता येते.

बर्जेस यांच्या मते, भोगोलिकरित्या संलग्न अशा निशित भूभागावर वास्तव्य करून राहणारा गट म्हणजे राष्ट होय.

रॅम्से मूर यांच्या मते,नैसर्गिकरीत्या एकत्वाच्या भावनेने जोडलेला लोकांचा समूह, म्हणजे राष्ट्र होय.

२.४.५ राष्ट्राचे आवश्यक घटक-

आधुनिक काळातील सर्व राज्ये हि राष्ट्र-राज्ये आहेत. भाषिक, सौस्कृतिक, आणि वांशिक विविधता असणाऱ्या अमेरिका बहुराष्ट्र राज्य असे म्हणतात. तर समान भाषा व संस्कृती असलेला जपान, फ्रांस किवा इटलीला एक राष्ट्रीय राज्य असे म्हणतात. वंश, भाषा, धर्म, व संस्कृतीची विविधता असणारे भारत हे बहुराष्ट्रीय राज्य आहे.

राष्ट्राचे आवश्यक घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

वांशिक एकता-राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्यामध्येवांशिक एकतेचे महत्व आहे.

भाषिक एकता- एका भाषेमुळे मनातील विचार,मोकळेपणाने व सहजतेने मांडता येतात.

धार्मिक एकता- प्राचीन काळापासून राष्ट्राच्या घडणीमध्ये धार्मिक भावनांनी फार महत्वाचे काम केले आहे.

भोगोलिक संलग्नता- सलग भूप्रदेशावरील लोकांमध्ये समान सांस्कृतिक धागे निर्माण होतात.भौगोलिक जवळकीक सांस्कृतिक जवळकीक तयार करीत असते.

समान राजकीय आकांशा- स्वतंत्र राज्य होण्याची इच्छा हि सुद्धा अनेक वेळा विविध लोकसमूहामध्ये आपापसांतील विविधता विसरून एकात्म्हता निर्माण करण्यास मदत करते.

२.५ उत्तर वसाहती राज्य (Post Colonial State)

वसाहतोत्तर समाजांमध्ये राज्याच्या स्वरूपाच्या आणि गतिशीलतेच्या संदर्भात काही सामान्य सैद्धांतिक परिसर स्थापन केल्यानंतर, तुलनेने स्वायत्तता बद्दल वरील सूत्र भारतीय संदर्भात कसे लागू होते हे पाहण्यासाठी आपण भारतातील राज्याच्या स्वरूपाकडे जाऊ या.

प्रणव बर्धन यांनी या दिशेने सर्वात लक्षणीय प्रयत्न केले आहेत. बर्धन यांचा असा युक्तिवाद आहे की वसाहतोत्तर भारतीय राज्य हा एक स्वायत्त अभिनेता आहे जो वर्गाच्या शक्तीला आकार देण्यास आणि घडविण्यापेक्षा खूप महत्वाची भूमिका बजावतो. राजकीय स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या दशकांमध्ये, भारतातील राज्य उच्चभ्रू वर्गाच्या कर्मचाऱ्यांना स्वतंत्र अधिकार आणि प्रतिष्ठा लाभली ज्यामुळे त्यांना भारताच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत मुख्य कलाकार बनवले. 'त्याने अर्थव्यवस्थेला पुनर्निर्देशित केले आणि पुनर्रचना केली आणि राष्ट्रीय आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी राज्य हस्तक्षेपाचा वापर करण्याच्या बहाण्याने या प्रक्रियेत मालकीच्या वर्गावर मोठा दबाव टाकला. मुख्य

अवलंबित्व सिद्धांतवादी तर्क करतात, ते 'ऐतिहासिकदृष्ट्या त्यांच्या विशिष्ट सामाजिक आणि राजकीय वैशिष्ट्यांमध्ये रुजलेले होते अधिक केंद्रीकृत किंवा खंडित असलेल्या ठिसूळ राज्य संरचना, आणि अनुत्पादक गटांद्वारे आर्थिक संसाधनांचे नियंत्रण औपनिवेशिक वर्चस्वाच्या दरम्यान, आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील राज्यांनी नॉन-उत्पादक प्रबळ वर्गांचे एकत्रीकरण आणि योग्य आर्थिक अधिशेष आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी केंद्रीकृत राज्य संरचना पाहिली. अधिशेषांचा वापर शाही राज्यांनी कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी, त्यांचे शाही हितसंबंध आणि थेट विनियोग करण्यासाठी गैर -विकासात्मक हेतूंसाठी केला. या सर्व घटकांनी वसाहतींच्या आर्थिक अविकसिततेला हातभार लावला. कोहलीने पाहिल्याप्रमाणे: 'वसाहतवादाने दुहेरी ऐतिहासिक वारसा दिला आहे: एकीकडे सामाजिक-संरचनात्मक गतिशीलतेची अनुपस्थिती, आणि दुसरीकडे राजकीय शक्तींचा परिणामस्वरूप उदय केवळ सार्वभौम राज्यांच्या निर्मितीसाठीच नाही तर अनुपस्थिती दूर करण्यासाठी देखील आहे. या गतिशीलतेचा '(कोहली, 1986)

आशियाई, आफ्रिकन आणि लॅटिन अमेरिकन देशांना अविकसित वसाहती राज्य यंत्रणा आणि त्याच्या संस्थात्मक पद्धतींचा वारसा मिळाला, ज्याद्वारे या आश्रित/परिधीय राज्यांमधील स्वदेशी सामाजिक वर्गाचे संचालन शाही राज्यांद्वारे नियंत्रित आणि नियंत्रित केले गेले. यामुळे राज्यातील पैलूंनाच राज्यात प्रमुख भूमिका निभावता आली. तर्कसंगतपणे, वसाहतोत्तर समाजातील कोणताही स्वदेशी गुणधर्म असलेला वर्ग अर्थात देशी भांडवलदार वर्ग किंवा जमीनदार श्रीमंत शेतकरी, वसाहतोत्तर समाजांमध्ये राजकीय वर्चस्व धारण करण्यासाठी पुरेसे मजबूत नव्हते. साम्राज्यवादी राज्यांमध्ये असलेल्या महानगर बुर्जुआसाठी, परिधीय राज्यांमध्ये त्याला सापेक्ष आर्थिक वर्चस्व लाभले. तथापि, स्वातंत्र्याच्या वस्तुस्थितीने त्याला शासक वर्गाची भूमिका घेण्यापासून वंचित ठेवले कारण ते औपचारिकपणे पक्षीय राजकारणातून वगळण्यात आले होते. अशा परिस्थितीत, कमकुवत सामाजिक वर्ग स्वतःला नोकरशाही नियंत्रणामध्ये अडकलेले आढळले. उत्तर-औपनिवेशिक राज्याच्या स्वरूपावर नव-मार्क्सवादी साहित्यातील चालू युक्तिवाद असा आहे की मुख्यतः कमकुवत स्वदेशी गुणधर्मांमुळे राज्याला स्वायत्तता प्राप्त आहे.

सामाजिक आणि आर्थिक बदल घडवून आणण्यासाठी आणि आधुनिकीकरण किंवा विकास साध्य करण्यासाठी नागरी समाजात जाणवलेली गरज वसाहतोत्तर राज्यातील अधिकाऱ्यांना समाजाच्या सर्व क्षेत्रात मध्यवर्ती भूमिका बजावू देते. उदारमतवादी दृष्टीकोन, प्रारंभी चर्चा केल्याप्रमाणे, वसाहतोत्तर राज्याचे आधुनिकीकरण राज्य म्हणून मध्यवर्ती भूमिका बजावत असल्याचे पाहिले. पाश्चिमात्य सुशिक्षित, आधुनिक राजकीय उच्चभ्रूंच्या नेतृत्वाखाली, त्यांना विकसित पाश्चात्य देशांच्या वाढीच्या मार्गाचे अनुसरण करण्याचे काम सोपवण्यात आले. तथापि, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे वसाहतोत्तर राज्याची भूमिका आणि महत्त्व गुणात्मक बदलले आहे, ज्यामुळे त्यांना पुन्हा एकदा आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या प्रभावाखाली आणले आहे.

२.६ दीर्घोत्तरी प्रश्न

आधुनिक राष्ट्र-राज्याचा विकास स्पष्ट करा.

राज्याची संरचनात्मक चौकट तुलनात्मक राजकारणात कशी आहे यावर निबंध लिहा.

राष्ट्र-राज्य संकल्पना सविस्तर स्पष्ट करा.

टिप लिहा.

उत्तर वसाहत राज्य

राज्याचे महत्वाचे घटक

राष्ट्राचे महत्वाचे घटक

munotes.in

REFERENCES

Alavi, Hamza. (1972). 'The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh'. New Left Review. 1 (74) :59-81, July-August

Almond, Gabriel Abraham. 1970. Political Development: Essays in Heuristic Theory.

Boston: Little Brown Publishers.

Bardhan, Pranab. (1984). The Political Economy of Development in India. Oxford and New York: Basil Blackwell

Caramani, Daniele. (2014) Comparative Politics. New Delhi: Oxford University Press. Carnoy, Martin. (1984). The State and Political Theory. Princeton: Princeton University Press.

Chandhoke, Neera. (1992). 'Expanding the Marxian Notion of Post-Colonial State'. Social Scientist. 10 (9-10).

Frank, Andre Gunder. (1967). Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil. Monthly Review Press.

Held, David. (1990). Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power and Democracy. Cambridge: Polity Press.

Heywood, Andrew. (2013). Politics. London: Palgrave Macmillan. Kaviraj, Sudipta. (1986). 'Indira Gandhi and Indian Politics', Economic and Political Weekly, 21(38-39).

Kaviraj, Sudipta. (1986). 'Indira Gandhi and Indian Politics'.Economic and Political Weekly, Vol. 21, No.38/39, September

Johari, J. C. 1982.Comparative Politics. New Delhi: Sterling Publishers.

Ray, S. N. 2000. Modern Comparative Politics. New Delhi: PHI Learning.

Palekar, S. A. 2009.Comparative Politics and Government. New Delhi: PHI Learning.

❄❄❄❄❄❄❄

munotes.in

युनिट ३

३

THE POLITY - राजकारण

पाठाची रूपरेशा

३.१ उद्दिष्टे

३.२ संविधान व संविधान वाद

३.३ लोकशाही व्यवस्था

३.४ बिगर लोकशाही व्यवस्था

३.५ सारांश

३.६ आपण काय शिकलो

३.७ संदर्भसूची

३.१ उद्दिष्टे

तुलनात्मक राजकारण या अभ्यास घटकात संविधान व संविधान वाद हा एक महत्त्वाचा मूलभूत घटक मानला जातो. आधुनिक काळामध्ये संविधान व संविधान वादावरील जनसामान्यांचा विश्वास व श्रद्धा उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होताना दिसतात. त्याचबरोबर लोकशाही हा विचार व शासन प्रकारही प्रचलित व प्रस्थापित होताना दिसतो आहे. लोकशाही हा विचार असला तरी लोकशाहीच्या विस्ताराचा आढावा घेताना एक बाब स्पष्टपणे जाणवते की लोकशाहीच्या जगामध्ये काही लाटा आल्या आहेत. या लाटा मधून लोकशाहीचा विस्तार घडून आला तशी काही नवीन प्रतिमाने व समस्याही पुढे आल्या. आज लोकशाही हा शासन प्रकार लोकप्रिय असला तरी जगात बिगर लोकशाही शासन संस्थांची संख्या व त्यांना मानणारा, मान्यता देणारा राष्ट्र समूह ही मोठा आहे. या दृष्टीने या घटकांमध्ये तुलनात्मक राजकारणाच्या दृष्टिकोनातून संविधान, संविधानवाद, लोकशाही व्यवस्था व बिगर लोकशाही व्यवस्था यांची मांडणी करण्यात आली आहे या मांडणीच्या अभ्यासातून आपली संविधान, सविधान वाद , लोकशाही व बिगर लोकशाही व्यवस्था याविषयीची समज अधिक प्रगल्भ होईल अशी अपेक्षा आहे.

३.२ संविधान व संविधान वाद:-

संविधान व संविधान वाद या धोरणात्मक राजकारणातील दोन महत्त्वाच्या संकल्पना आहे. आहेत या दोन संकल्पना व्यवहारात एकाच अर्थाने बऱ्याच वेळा वापरल्या जातात. मात्र या दोन संकल्पनांमध्ये मूलभूत स्वरुपाचा फरक आहे. या दृष्टीने या दोन्ही संकल्पनांचा अर्थ स्वतंत्रपणे मांडणे गरजेचे आहे.

संविधान संकल्पनेचा अर्थ:-

संविधान संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करताना विल्यम जी. अँन्ड्रयूज त्यांनी असे म्हटले आहे की CONSTITUTION हा शब्द कॅपिटल लेटर मध्ये ये लिहिला असेल तर संविधानाचा प्रयोग किंवा अनेक प्रयोग असा अर्थ होतो. ज्यास विल्यम जी. अँन्ड्रयूज constitutional documents असे संबोधतात. तर Constitution हा शब्द स्मॉल लेटर मध्ये लिहिलं तर त्यात शासनाची संरचना व त्यातील परस्पर संबंध (refers to the structure of government and its relationship) असा घेतला जातो.

याचा अर्थ संविधान ही संकल्पना स्थूलमानाने प्रयोग व तपशीलाने विचार करता शासनाच्या संरचना व त्यातील घटकांचे परस्पर संबंध यांच्याशी निगडित असणारी संकल्पना आहे.

संविधान संकल्पना व्याख्या:-

संविधान ही संकल्पना पुढील काही व्याख्यांच्या या आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

१) **सी. एफ. स्ट्रॉंग :-**

" संविधान म्हणजे अशा तत्त्वांचा संचय असतो ज्यामध्ये सत्ता, नागरिकांचे हक्क आणि त्या दोघांमधील संबंध निश्चित केले असतात."

२) **प्रो. डायसी :-**

"ज्या नियमांच्या आधारे राज्याची सत्ता चालते व वितरित होते त्या नियमांच्या संचयास संविधान असे म्हणतात."

३) **ऑस्टीन :-**

"संविधान हा असा दस्तऐवज आहे जो सर्वोच्च संस्थेचे संघटन करतो."

सारांश, संविधान हा देशाचा सर्वोच्च व मूलभूत कायदा मानला जातो. जो त्या देशातील शासन व्यवस्थेचे स्वरूप, अधिकार व मर्यादा, नागरिकांचे हक्क व कर्तव्य यांचा एक दस्तऐवज असतो. असे म्हणता येईल.

संविधानवाद

संविधानवाद ही एक आधुनिक विचारधारा असून ती कायद्याद्वारे प्रस्थापित शासित राजकीय व्यवस्थेस मान्यता देते. संविधानवाद ही संकल्पना पुढील व्याख्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट होईल.

पिनॉक व स्मिथ :-

१) "संविधान म्हणजे अशा विचारांचे स्पष्टीकरण आहे ज्या विचारांनी संविधानाचा अर्थ स्पष्ट होतो, त्याचे समर्थन केले जाते व राजकीय शक्तीवर प्रभावी नियंत्रण ही साध्य केले जाते."

२) **सी. एफ. स्ट्रॉंग :-**

munotes.in

"संविधान वाद ही एक आधुनिक युगातील संकल्पना असून ती कायद्याद्वारे स्थापित राजकीय व्यवस्थेची अपेक्षा करते."

३) कोरी व अब्राहम:-

"स्थापित संविधानाच्या निर्देशाप्रमाणे शासन व्यवस्थेच्या अंमलाचा आग्रह धरणाऱ्या विचारास संविधान वाद असे म्हणतात."

४) कार्टन व हार्ज:-

"मौलिक अधिकार व स्वतंत्र न्यायपालिकेच्या अस्तित्वास मान्यता देणे म्हणजे संविधान वाद होय."

५) के. सी. व्हिअर :-

"संविधान वाद म्हणजे केवळ संविधानात अनुसरून चालवले जाणारे शासन नसून राज्यकर्त्यांवर निश्चित स्वरूपाच्या मर्यादा असणे व नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा सन्मान राखला जाणे यास खऱ्या अर्थाने संविधानवाद म्हणतात."

एकंदरीत सविधान वाद ही एक मर्यादित शासन व्यवस्थेचा पुरस्कार करणारी व नागरिकांच्या अधिकारांना प्रतिष्ठा देणारी विचारधारा आहे असे आपण म्हणू शकतो.

मनाची मूलभूत तत्वे :-

पिनॉक व स्मिथ यांनी यांनी संविधान वादाची काही प्रमुख तत्वे पुढील प्रमाणे मांडली आहेत.

१) मूलभूत संस्था ची व्याख्या :-

संविधान वादाचे हे एक एक महत्त्वाचे तत्त्व मानले जाते. संविधान वादाच्या दृष्टीने मूलभूत संस्थांची व्याख्या स्पष्ट होणे म्हणजे संविधानात कायदे पालिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, प्रशासकीय सेवांचे संघटन व कार्य यांचे परस्पर संबंध व्याख्या स्पष्ट असावयास हवी.

२) शासन व्यवस्थेवरील मर्यादा:-

संविधान वादाचे हे एक महत्त्वाचे तत्त्व मानले जाते. राजकीय शक्तींवर मर्यादा नसतील निरंकुश राज्यव्यवस्था आकारास येते जी संविधान वादाच्या तत्वा विरोधी ठरते. त्यामुळे संविधान वादात शासन व्यवस्थेच्या मर्यादांची सुस्पष्ट मांडणी केली जाते.

३) संविधानाच्या माध्यमातून राजकीय शक्तीचे संघटन:-

संविधान वादाच्या या दृष्टीने संविधानाच्या माध्यमातून केवळ सरकारची स्थापना करून भागणार नाही ही तर शासन संस्थेच्या विविध विभागात सत्तेचे वितरण होणेही आवश्यक असते. सत्ता विभाजनामध्ये सविधान यशस्वी होऊ शकले नाही तर त्या देशात संविधानवाद फार काळ टिकू शकणार नाही.

४) विकासासाठी मार्गदर्शक :-

संविधान वादाच्या तत्त्वानुसार संविधान हे केवळ वर्तमान राजकीय शक्तीच्या स्वरूपात कार्य करत नसून भविष्यातील राजकीय शक्तीच्या स्वरूपात देखील ते कार्यरत असावयास हवे. त्यादृष्टीने संविधान वादास संविधान केवळ वर्तमान राजकीय संघर्षाच्या प्रभावाखाली योजना आखणे एवढ्यापुरते मर्यादित न राहता भावी विकासाच्या योजनाही तयार राखणे अपेक्षित आहे. बदलत्या काळात अनुरूप जनतेच्या मागण्या, मूल्य, आदर्श यात होणारे परिवर्तन व त्यास लागू करण्याची सुविधा संविधानामध्ये असणे अपेक्षित आहे.

संविधानाचे आधार :-

विल्यम डी. एग्ज यांनी संविधानाचे प्रमुख आधार पुढीलप्रमाणे मांडले आहेत.

१) संस्थेची रचना व प्रक्रियांवर मतैक्य :-

विल्यम डी. एग्ज यांच्या मते जर एखाद्या राज्यांमध्ये जनता राजकीय संस्थेच्या रचना व प्रक्रियांशी सहमत असतील तर तेथे संविधानिक शासन स्थापित होऊ शकते. परंतु या उलट जर लोकांना असे अनुभवास येऊ लागले की सरकारची रचना त्यांच्या हिताच्या विरुद्ध, अन्याय पूर्ण रीतीने संचलित होत आहे तर अशा परिस्थितीत जनता त्या शासन व्यवस्थेस स्वीकाहार्यता प्रदान करत नाही. त्यामुळे त्या राज्यव्यवस्थेत शासनाच्या शक्तीचा ऱ्हास घडून येतो व व जनसंमती अभावी ते शासन नष्ट होऊ शकते. त्यामुळे संविधान वाद संस्थेची रचना व प्रक्रियांवर सर्वसामान्यांचे मतैक्य असण्याच्या तत्त्वास संविधान वादाचा मूलभूत आधार मानतो.

२) समाजाच्या सामान्य उद्देशाप्रती सहमती:-

संविधान वादाचा हा एक महत्त्वपूर्ण आधार मानला जातो. समाजामध्ये सामान्य उद्देशा प्रती सहमती होत नसेल तर अशा परिस्थितीत त्या समाज जीवनात कलह, संघर्ष, तणाव हे नित्याचे बनतात. त्यामुळे प्रचलित शासन व्यवस्थेविषयी ही सर्वसामान्य जनतेच्या मनात असंतोष निर्माण होतो. हे टाळण्यासाठी सामान्य उद्देशा प्रति समाजाची सहमती प्रस्थापित करण्यास संविधानवाद प्राधान्य देतो.

३) कायदा व शासनास मान्यता:-

कायद्याचे राज्य हा संविधान वादाचा मूलभूत आधार मानला जातो. कायद्याचे राज्य या संकल्पनेस जनसामान्यांनी मान्यता देणे आवश्यक आहे त्याच बरोबर शासनाच्या कार्याचा आधार ही हेच तत्व असावे. शासनकर्त्यांनी मनमानी पद्धतीने राज्यकारभार न करता संवैधानिक व कायद्याच्या मर्यादेत राहूनच आपल्या सत्तेचे कार्यान्वयन करणे अपेक्षित असते. राज्यकर्ते जर संवैधानिक मूल्यांविरोधी व कायद्याच्या चौकटीबाहेर जाऊन वर्तन करत असतील तर सर्व सामान्य जनतेतही कायद्याविषयी चा आदर फार काळ टिकत नाही.

munotes.in

त्यामुळे सरकारच्या आधाराच्या स्वरूपात कायदा व शासनाच्या आवश्यकतेवर सविधान वाद भर देताना दिसतो.

५) विशिष्ट नीती प्रश्नावर सहमती:-

संविधान वादाच्या यशस्वितेचा हाही एक महत्त्वाचा आधार मानला जातो. समाजात विशिष्ट स्वरूपाच्या नीती प्रश्नांवर सहमती असेल तर समाजात तणावाचे व मन भेदाचे प्रश्न फारसे उद्भवत नाहीत व संविधान वादास अधिमान्यता प्राप्त होणे सहज शक्य होते.

एकंदरीत संविधानवाद ही संकल्पना वा विचारधारा रुजण्या करिता वरील चार तत्वाची की प्रकर्षाने आवश्यकता असते.

संविधान वादाचा विकास:-

संविधान वादाचा जागतिक स्तरावर झालेला विकास साधारणत: येईल पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) ग्रीक नगर राज्य :-

संविधान वादाचा प्रारंभ ग्रीक नगर राज्यामध्ये प्रामुख्याने शोधला जातो. ग्रीक मध्ये संविधान वादाचा विकास एकाच वेळी दोन पातळ्यांवर घडून आलेला दिसतो. एका पातळीवर राजकीय स्तरावर काही संस्थांची निर्मिती झाली तर दुसऱ्या पातळीवर वैचारिक स्तरावर मर्यादित व लोकमान्य शासन व्यवस्थेच्या आवश्यकता प्रतिपादन करणारे सिद्धांत मांडले गेले. त्यातूनच ग्रीक मध्ये प्रत्यक्ष लोकशाहीचा प्रयोग विकसित झालेला दिसतो. एकंदरीत, ग्रीक नगर राज्य हे संविधान वादाचे विकासाचे प्रारंभबिंदू मानले जातात.

२) रोमन साम्राज्य :-

रोमन साम्राज्याने ग्रीक नगर राज्य व्यवस्था नष्ट केली. या कालखंडात ही संविधान वादाच्या विकासाच्या दृष्टीने काही सकारात्मक गोष्टी घडून आल्या. यात प्रामुख्याने संविधानाचा विकास रोमन साम्राज्यात घडून आलेला दिसतो. कायद्याच्या संहितीकरणास रोमन साम्राज्यात प्राधान्य देण्यात आले. प्रतिनिधित्वा संदर्भातील काही तत्त्वांचा उगमही रोमन साम्राज्यात शोधला जातो. राज्याच्या सार्वभौम अधिकारांचा स्त्रोत जनता आहे हा विचारही रोमन काळातच पुढे आला. संविधान वादाच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जनतेच्या अधिकारांचे संहिती करण याच काळात घडून आले.

३) इंग्लंड मधील संविधान वादाचा विकास:-

आधुनिक अर्थाने संविधान वादाच्या विकासात इंग्लंडचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते. राजा श्रेष्ठ की कायदा श्रेष्ठ हा प्रश्न इंग्लंडच्या इतिहासात दीर्घकाळ गाजला. या प्रश्नाच्या संघर्षातूनच इंग्लंड मधील घटना वादाचा विकास घडून आलेला दिसतो. याच प्रश्नातून इंग्लंड मध्ये १६४० मध्ये यादवी युद्ध झाले व यात राजाचा पराभव होऊन जनतेच्या सार्वभौमत्वाच्या तत्त्वास विजय मिळाला. १६८८ च्या वैभवशाली राज्यक्रांतीने संसदेच्या

munotes.in

सर्वश्रेष्ठत्वतेची स्थापना झाली. त्यानंतरच्या काळात इंग्लंडमध्ये प्रतिनिधिक लोकशाहीचा विचार संसदीय शासन पद्धति च्या स्वरूपात विस्तारत गेला. संविधान वादाचे मूलभूत तत्व ' कायद्याचे राज्य' हे इंग्लंडमध्येच खऱ्या अर्थाने विकसित झाले. जगामध्ये संविधानाचा विचार प्रसारित करण्यामध्ये व संविधान वादी शासन व्यवस्थेचे प्रतिमान वितरित करण्यातही इंग्लंडचे योगदान महत्त्वाचे मानले जाते.

४) फ्रान्स मधील संविधान वादाचा विकास:-

संविधान वादाच्या विकासात फ्रान्सचे योगदानही महत्त्वाचे मानले जाते. फ्रान्स मध्ये संविधान वादाची वैचारिक रुजवात रुसोच्या विचारांमधून झाली आली तर १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने संविधानवाद प्रत्यक्ष व्यवहारात उतरविला. स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या घटना वादाच्या दृष्टीने पायाभूत असणाऱ्या तत्वांची भुरळ याच फ्रेंच राज्यक्रांतीने जगाला घातलेली दिसते. या तत्त्वांना फ्रान्सने प्रथम १७९१ च्या संविधानात स्थान दिले. पुढे १८८४ साली राजेशाही समूळ नष्ट झाली. १८७५ मध्ये तिसरे गणराज्य फ्रान्समध्ये अस्तित्वात आले होते. तर १९४६ साली चौथे गणराज्य फ्रान्समध्ये प्रस्थापित झाले. या प्रत्येक गणराज्यावेळी फ्रान्समधील संविधान वाद अधिकाधिक विकसित झालेला आपणास दिसतो.

५) अमेरिकेतील संविधान वादाचा विकास:-

संविधान वादाच्या विकासात अमेरिकेचे स्थानही अनन्यसाधारण मानले जाते. १७७६ साली अमेरिकन जनतेने स्वातंत्र्याची घोषणा करून मानवी हक्कांना लिखित स्वरूप प्राप्त करून दिले. जगातील पहिले लिखित संविधान, मुलभूत अधिकारांना संवैधानिक दर्जा, सत्ता विभाजनाचे तत्व, न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचे तत्व व या सारख्या संविधान वादाच्या मूलभूत संकल्पना या अमेरिकन संविधानाच्या देणग्या आहेत. पहिल्या महायुद्धापर्यंत अमेरिका जागतिक राजकारणापासून अलिप्त असा देश होता. पहिल्या महायुद्धात लोकशाहीवादी राष्ट्रांच्या बाजूने अमेरिकेने सहभागी होऊन लोकशाही, स्वातंत्र्य या तत्त्वांसाठी युद्ध अशी सविधान वादास पूरक भूमिका अमेरिकेने जगासमोर मांडली. पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर परत जगात महायुद्धासारखा प्रसंग उद्भवू नये व राष्ट्राने आपले प्रश्न शांतता व सहकार्य या संविधानिक मार्गाने सोडवावेत यासाठी अमेरिकन अध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांच्या विचार व पुढाकारातून राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली. त्यामुळे संविधान वादाचे आंतरराष्ट्रीय करण करण्याचे महत्त्वाचे योगदान अमेरिकेने दिलेले दिसते.

६) आशिया व आफ्रिका खंडातील संविधानवाद:-

दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहती असणाऱ्या आशिया व आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांना स्वातंत्र्य मिळाले. या नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांनी आपल्या भविष्यासाठी लोकशाही शासन व्यवस्थेचा अंगीकार केला. मात्र लोकशाही शासन व्यवस्था विकसित होण्याकरिता व यशस्वी होण्याकरिता काही पूर्वअटी सारख्या वाली या आशिया व आफ्रिका

munotes.in

खंडातील राष्ट्रांमधील समाज जीवनात नव्हत्या . परिणामी भारत वगळता बहुतांश देशांमधील लोकशाही राजवटी व संविधानवादाचे आफ्रो - आशियाई प्रतिमान कोसळले. तरीही या देशांमध्ये बिगर लोकशाही राजवटींनी ही आभासी संविधानवाद उभारलेला दिसतो. भारतासारख्या राष्ट्रानी मात्र संविधान वादात भरीव योगदान दिले जगातील संविधान वादाच्या विकासात एक आश्वासक स्थान निर्माण केलेले दिसते.

संविधान वादाचे दृष्टीकोण:-

संविधान वादाचे प्रामुख्याने दोन दृष्टिकोन प्रचलित आहेत. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) पाश्चात्य किंवा उदारमतवादी दृष्टिकोन

संविधान वादाचा पाश्चात्त्य वा उदारमतवादी दृष्टिकोन प्रामुख्याने पुढील बाबींना प्राधान्य देतो. १) संविधान २) लोक निर्वाचित सरकार ३) सत्ता विभाजनाचे तत्व ४) नागरिकांचे मूलभूत अधिकार ५) कायद्याचे राज्य ६) न्यायालयीन स्वातंत्र्य ७) जबाबदार सरकार ८) जनतेचे सार्वभौमत्व ९) निवडणुकीच्या माध्यमातून सत्ता परिवर्तन १०) व्यक्तिस्वातंत्र्यास प्राधान्य.

२) साम्यवादी दृष्टिकोन :-

साम्यवादी दृष्टिकोन प्रामुख्याने उदारमतवादी दृष्टिकोनावर टीका करून पुढील तत्त्वाला प्राधान्य देतो.

१) सविधान विशिष्ट विचारांना मूर्त स्वरूप देण्याचे एक साधन असावे २) हे संविधान हे साध्य नसून ते केवळ साधन मानावे ३) सविधान हे शोषण नष्ट करण्यासाठी रचना निश्चित करण्याचे एक साधन ४) संविधानापेक्षा विचारधारेस प्राधान्य ५) न्यायपालिका व प्रशासन हे संविधानापेक्षा विचारसरणी बांधील असावे ६) समानता व स्वातंत्र्य ही तत्वे केवळ शोषित वर्गाकरिता.

एकंदरीत संविधान वादाचा पाश्चात्त्य वा उदारमतवादी दृष्टिकोन हा मर्यादित शासन व व्यक्तिस्वातंत्र्य या तत्वांना प्राधान्य देणारा आहे. तर साम्यवादी दृष्टिकोन मार्क्सवादी वा विशिष्ट विचारधारा व साम्यवादी पक्षास महत्त्व देणारा आहे हे स्पष्ट होते.

संविधान वादासमोरील अडथळे/ प्रश्न:-

संविधान वादाच्या मार्गामध्ये प्रामुख्याने पुढील अडथळे व प्रश्न निर्माण झालेले दिसतात. त्यांची मांडणी पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) अंतर्गत संघर्षाची स्थिती :-

संविधान वादाच्या विकास व विस्तारातील हा एक महत्त्वाचा अडथळा मानावा लागेल. अंतर्गत संघर्ष, बंडाळी, तणाव अशा स्थितीचा फायदा घेऊन त्या देशातील शासन व्यवस्था आणीबाणी सारख्या साधनांचा वापर करून संवैधानिक मार्गाने शासन व्यवस्थेस अनियंत्रित स्वरूप प्राप्त करून देतात. त्यामुळे संविधान वादाची पायाभूत तत्त्वे पायदळी तुडविली जातात. त्यामुळे राष्ट्रांमध्ये असणारा अंतर्गत संघर्ष वा तणाव हा संविधान वादा समोरील एक प्रमुख अडथळा ठरतो..

munotes.in

२) मूलभूत गरजांची वानवा:-

जगामध्ये लोकशाही शासन व्यवस्थेचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात घडून आलेला असला तरी लोकशाही शासन व्यवस्था असणाऱ्या देशांमधील गरीबी, दारिद्र्य, निरक्षरता, बेरोजगारी, भूक मार यासारख्या बाबी सविधान वादाच्या वृद्धि करिता प्रतिकूल ठरत आहेत. या अभावग्रस्त समुहानी संविधान वादाच्या तत्त्वांना आपल्या मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेकरिता त्याज्य ठरवलेले दिसते. मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेकरिता आपल्या मूलभूत अधिकारांचा त्याग करण्यास असा वंचित समूह सहज तयार होतो. हा वर्ग कोणातरी दिव्य वलयी नेतृत्वाकडे आपला सद्सद्विवेक गहाण टाकतो हा सार्वत्रिक अनुभव संविधान वादाच्या मार्गातील एक महत्त्वाचा अडथळा होय.

३) युद्धमय परिस्थिती : -

युद्ध व युद्धमय परिस्थिती ही संविधान वादाच्या दृष्टीने कायमच प्रतिकूल ठरत आलेली आहे. एखादे राष्ट्र सतत युद्धाच्या छायेत असेल तर त्या देशात लष्करी सत्ता अधिक प्रभावी होते हा अनुभव आहे. पाकिस्तान, अफगानिस्तान सारखी राष्ट्रे याचे उत्तम उदाहरण होय.

संविधानवादाच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यक घटक:-

संविधानाचे भवितव्य येणाऱ्या काळात उज्वल होणे करिता समकालीन प्रश्नांचा सामना करून काही आवश्यक घटक समाज जीवनात उभे करणे आवश्यक ठरते. यातील काही प्रमुख घटकांची मांडणी पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) स्वंयंनिर्णयाच्या भावनेचा आदर :-

राष्ट्रवाद ही एक पुरोगामी प्रेरणा आहे हे गृहीत धरून राष्ट्र राज्य व्यवस्था बऱ्याच वेळा राष्ट्रवादाच्या नावाखाली मिनी दडपशाहीचे धोरण अवलंबिते. यातून त्या राष्ट्रांमध्ये असंतोष साचून त्याचे बंडामध्ये वा अराजक स्थिती मध्ये रूपांतर होताना आढळते. ही परिस्थिती कोणत्याही अर्थाने संविधानास पोषक ठरू शकत नाही. त्यामुळे राष्ट्र राज्य व्यवस्था नी आपल्या देशातील विविध सामाजिक- संस्कृतिक समूहांच्या स्वंयनिर्णयाच्या अधिकाराचा आदर करणे अत्यावश्यक ठरते अन्यथा राष्ट्र भंगण्याची शक्यता असते. उदा. पाकिस्तान ने पूर्व पाकिस्तान मधील बांगला भाषिकांच्या भावनांचा सन्मान केला नाही त्यामुळे पाकिस्तानची फाळणी होऊन बांगलादेश हे नवे राष्ट्र उदयास आले. याउलट भारताने हिंदी राष्ट्रभाषेचा आग्रह मागे ठेवून दक्षिणात्य राज्यांच्या भाषिक अस्मितांना ईशान्य भारतातील राज्यांच्या सांस्कृतिक अस्मितांना मान्य करून त्यांना काही बाबतीत स्वयंनिर्णयाचा व स्वायत्त स्वरूपाचा दर्जा देऊन भारतीय संविधान वादाच्या विकासास पोषकता उपलब्धता करून दिली. एकंदरीत राष्ट्र राज्य व्यवस्था ने विविध समूहांच्या स्वयम् निर्णयाच्या तत्त्वास मान्यता देण्याचा मोठेपणा दाखविला तरच संविधान वादास भवितव्य आहे असे म्हणता येईल.

२) लोकशाही शासन व्यवस्थेचा प्रसार:-

संविधान वाद म्हणजे लोकशाही असे समीकरण नसले तरी संविधान वादाचा विकास व विस्तार होण्याच्या दृष्टीने लोकशाही शासन व्यवस्थेचा विकास व विस्तार अत्यावश्यक मानला जातो. कारण संविधान वादाच्या मूल्य तत्त्वांना रुजवण याकरता सर्वाधिक पूरक शासन पद्धती म्हणून लोकशाही शासन व्यवस्थेकडे पाहिले जाते. लोकशाही ज्या प्रमाणात वाढत जाईल त्या प्रमाणात संविधान वादाचा विस्तार घडून येईल. कारण सर्वंकषवादी शासन व्यवस्था मध्ये व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू व्यक्ती न राहता राज्यव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू ठरतो. व्यक्तीच्या अधिकारांचे घटनात्मक संरक्षण, स्वातंत्र्याची हमी, न्यायावर आधारित सामाजिक- आर्थिक रचना, समत-बंधुत्व या सारख्या तत्त्वांची उपस्थिती ही सर्वंकष वादी वा बिगर लोकशाही शासन व्यवस्था मध्ये प्रत्ययास येतांना आढळत नाही. त्यामुळे संविधान वादाच्या भवितव्याच्या दृष्टीने जगामध्ये लोकशाही शासन व्यवस्थेचा विस्तार होण्याची, लोकशाही ही जीवन प्रणाली म्हणून अंगीकारण्याची भावना समाज जीवनात ज्या प्रमाणात वाढेल त्या प्रमाणात येणारा काळ संविधान वादास पोषक ठरेल असे म्हणता येईल.

३) हितसंबंधांचा समन्वय साधणारी व्यवस्था:-

समकालीन काळात समाजामध्ये विविध हितसंबंधी समूहांची रेलचेल वाढलेली दिसते. हितसंबंधांचा संघर्ष हा कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेवर ताण वाढवत असतो. त्यामुळे हितसंबंधांचा समन्वय एक साध्य करून देशाचा व समाज जीवनाचा विकास करणे आवश्यक ठरते. या दृष्टीने समाजातील विविध हितसंबंधी समूहांच्या हितसंबंधांचे समन्वय साधणारी व्यवस्था आता राज्यकर्त्यांनी विकसित करणे अपेक्षित असते. याकरिता कल्याणकारी राज्याचे प्रतिमान आदर्श मानले जाते. कायदा व सुव्यवस्था एवढ्यापुरते राज्याचे कार्यक्षेत्र मर्यादित न ठेवता वा साम्यवादी राष्ट्र सारखे जीवनाची सर्वच क्षेत्रे काहीच न करता व्यक्तीच्या विकासासाठी आवश्यक परिस्थिती उभारण्याची ची जबाबदारी कल्याणकारी राज्याचे प्रतिमान मान स्वीकारताना दिसते. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर हे कल्याणकारी राज्याचे प्रतिमान मागे पडत असले तरी संविधान वादाच्या भवितव्याच्या दृष्टीने समाजातील विविध हितसंबंधी समूहाच्या हितसंबंधांचे समन्वय वा एकत्रीकरण करण्याचे कार्य कल्याणकारी राज्याच्या प्रतिमानातूनच साध्य होऊ शकते. एकंदरीत संविधान वादाच्या सकस भवितव्याच्या दृष्टीने हितसंबंधांचा समन्वय साधणारी व्यवस्था अस्तित्वात येणे आवश्यक असते.

४) संघराज्य राज्य शासन पद्धतीचे अस्तित्व :-

साधारणत: ज्या देशाचा विस्तार मोठा आहे, या देशाची लोकसंख्या प्रचंड आहे , जिथे जाती, धर्म,भाषा, वंश अशा स्वरूपाची विविधता मोठी आहे त्या ठिकाणी राज्यकारभाराच्या सोयी करिता संघराज्य शासन पद्धती चे प्रतिमान स्वीकारले जाते. अशा आकार व लोकसंख्येने मोठ्या असलेल्या विविध स्वरूपाच्या विषमता व विविधतांनी भरलेल्या राष्ट्रांमध्ये संविधान

munotes.in

वादाच्या उज्ज्वल भवितव्याच्या दृष्टीने संघराज्य पद्धती शिवाय पर्याय नाही. संघराज्य शासन पद्धती मुळे अधिकारांचे व सत्तेचे विभाजन होऊन स्वयम् निर्णयाच्या तत्त्वास पूरक परिस्थिती निर्माण होते व नागरिकांच्या हक्क व अधिकारांना संविधानात्मक दर्जा, संरक्षण प्राप्त होऊन संविधानाच्या मूळ तत्त्वाची रुजवात होण्याच्यादृष्टीने पोषक परिस्थिती आकारास येते. एकंदरीत, संघराज्य शासन पद्धती ही संविधान वादाच्या दृष्टीने पोषक शासन पद्धती आहे असे म्हणता येईल.

५) जागतिक शांतता प्रस्थापित करणे:-

संविधानवाद हा विचार मूलतः शांततामय परिस्थिती मध्ये कार्यान्वित होणारा विचार वा व्यवस्था आहे. अगदी लोकशाही शासन व्यवस्था मध्येही अंतर्गत बंडाळी, अराजक सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली तर संविधानास तात्पुरती स्थगिती देऊन राज्यकर्ते आणीबाणीच्या या अधिकारांचा वापर करून एक प्रकारे राज्यव्यवस्थेस सर्वंकष स्वरूप प्राप्त करून देतात. जगामध्ये लोकशाही व संविधानवादाचा विकास व विस्तार होण्याच्या दृष्टीने जागतिक शांतता प्रस्थापित होणे सर्वाधिक गरजेचे ठरते. दहशतवाद, युद्ध, सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्ष, नक्षलवाद, यादवी युद्ध या सारख्या परिस्थितीत सविधान वाद रुजू शकत नाही. त्यामुळे शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी कटिबद्ध असणाऱ्या संयुक्त राष्ट्रे सारख्या संघटनांच्या कार्यास सर्व राष्ट्राने पाठबळ देऊन मानवी हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कटिबद्ध होण्याची नितांत गरज आहे. तरच जगामध्ये संविधान वादास भवितव्य आहे असे आपण म्हणू शकतो.

३.३ लोकशाही व्यवस्था:-

लोकशाही हा आधुनिक काळातील सर्वाधिक महत्त्वाचा विचार व शासन प्रकार म्हणून प्रचलित आहे. लोकशाही हा विचार म्हणून प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असला तरी लोकशाहीचा आधुनिक अर्थाने शासन व्यवस्था म्हणून झालेला विकास हा अलीकडच्या तीन शतकातीलच आहे. लोकशाही या संकल्पनेचा विचार व शासन प्रकार या दोन्ही अर्थाने अभ्यास करणे त्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते.

लोकशाही संकल्पनेचा अर्थ:-

लोकशाही हा शब्द इंग्रजी भाषेतील Democracy या शब्दा करिता मराठी भाषेत पारिभाषिक शब्द म्हणून योजला जातो. Democracy हा शब्द ग्रीक भाषेतील Demos व kratos या शब्दापासून तयार झालेला आहे. ज्याचा मूळ अर्थ लोक व सत्ता असा होतो. याचाच अर्थ लोकशाही ही संकल्पना लोकांची सत्ता या कल्पनेशी संबंधित आहे.

लोकशाही संकल्पना व्याख्या:-

लोकशाही संकल्पना पुढील काही व्याख्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

१) जेम्स ब्राईल :-

" लोकशाही म्हणजे शासन पद्धतीचा असा प्रकार आहे की ज्यामध्ये राज्यावर राज्य करण्याची कायदेशीर सत्ता समाजातील वर्गापैकी एखाद्या विशिष्ट वर्गाच्या ठिकाणी नसते, तर समाजातील सर्व लोकांमध्ये ती वसत असते."

२) प्रो. सोली:-

" प्रत्येक व्यक्तीचा ज्यामध्ये भाग आहे अशी शासनपद्धती म्हणजे लोकशाही होय."

३) मॅकफर्सन :-

"लोकशाही म्हणजे शासन निवडण्याचा आणि त्याद्वारे कायदे बनविण्याचा राजकीय निर्णय घेण्याचा प्रकार आहे."

४) लिप्सेट :-

"लोकशाही म्हणजे अशी राजकीय व्यवस्था की ज्या मध्ये लोकांना आपले शासन कर्ते बदलण्याची नियमित घटनात्मक संधी मिळते व अशी सामाजिक व्यवस्था की ज्यात बहुसंख्य लोकांना निवडणुकीच्या माध्यमातून महत्वपूर्ण धोरणांना, निर्णयांना प्रभावित करण्याची संधी मिळते."

५) सरतोही:-

"लोकशाही शासन व्यवस्था म्हणजे, जी शासनकर्त्यांना जबाबदेयी व उत्तरदाई बनवते. या व्यवस्थेची परिणामकारकता राजकीय नेतृत्वाच्या कौशल्य गुणांवर आधारलेली असते."

६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:-

"रक्ताचा एक थेंबही न सांडता सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता म्हणजे लोकशाही होय."

लोकशाही संकल्पनेची तत्वे / वैशिष्ट्ये: -

लोकशाही संकल्पनेची काही मूलभूत स्वरूपाची तत्त्वे व वैशिष्ट्ये पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येतील.

१) अंतिम निर्णय घेण्याची सत्ता जनतेकडे:-

लोकशाही शासन व्यवस्थेचे हे मूलभूत तत्त्व मानले जाते. अब्राहम लिंकन यांनी या तत्वास प्रमाण मानूनच लोकशाही म्हणजे लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांकडून चालविलेले शासन अशी लोकशाहीची व्याख्या केलेली होती. जनतेचे सार्वभौमत्व हा लोकशाहीचा मूलाधार आहे. आहे त्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्था आता अंतिम निर्णय घेण्याची क्षमता अधिकार जनतेकडेच असतो या तत्त्वास प्राधान्य व मान्यता देताना दिसते.

२) मुक्त व सार्वत्रिक निवडणुका:-

लोकशाही शासन पद्धतीत सत्तांतर हे अहिंसक व शांततेच्या मार्गाने घडून येते. हे सत्तांतर शांततामय व विधायक मार्गाने घडवून आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य निवडणुकांच्या माध्यमातून पार पाडले जाते. त्यामुळे सार्वत्रिक निवडणुकांचे भयमुक्त आयोजन हा लोकशाही शासन

munotes.in

व्यवस्थेचे एक महत्त्वाचे तत्व होईल. सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये मुक्तता व पारदर्शकता नसेल तर लोकशाही व्यवस्था प्रगल्भ व कार्यक्षम पणे कार्यरत राहू शकत नाही.

३) सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार:-

'एक व्यक्ती एक मत' हे लोकशाही शासन व्यवस्थेचे महान तत्व आहे. लोकशाहीचा तो मुलाधार मानला जातो. लोकशाही साठीचा संघर्ष हा प्रामुख्याने मताधिकारासाठी झालेलाच संघर्ष मानावा लागेल. जात, धर्म, वंश, लिंग, वर्ग असा कोणताही भेदभाव न करता प्रत्येक व्यक्ती मताधिकार मिळावा हे लोकशाहीचे तत्व आहे. २० व्या शतकापर्यंत अनेक देशात मत अधिकारावर काही मर्यादा होत्या. मात्र अलीकडच्या काळात या सर्व मर्यादा नष्ट करून लोकशाहीवादी राष्ट्राने सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराचे तत्व स्वीकारलेले दिसते.

४) घटनात्मक कायद्यास प्रतिष्ठा :-

लोकशाहीचे हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय. संविधान व संविधान वाद हे लोकशाहीचे महत्त्वाचे आधार आहेत संविधाना शिवाय लोकशाहीची कल्पना करता येऊ शकत नाही. सविधान हा देशाचा सर्व श्रेष्ठ व मूलभूत कायदा मानला जातो. त्यास एक पावित्र्य प्राप्त असते. त्यामुळे लोकशाही शासन पद्धतीत संविधानिक कायद्याची प्रतिष्ठा कायम राखण्यावर भर दिला जातो. संवैधानिक कायद्याची त्या त्या देशातील नागरिकांना काही मूलभूत स्वरूपाचे अधिकार प्रदान करण्यात आलेले असतात. त्या अधिकारांनाही ही लोकशाही शासन पद्धतीत संरक्षण प्राप्त होताना दिसते.

५) व्यापक राजकीय सहभाग:-

लोकशाही शासन व्यवस्थेचा विकास व विस्तार हा लोकांच्या राजकीय सहभागाच्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. राजकीय सहभाग घेण्याचे विविध मार्ग लोकशाही शासन व्यवस्थेत नागरिकांना उपलब्ध करून दिले जातात. त्यादृष्टीने राजकीय समाजीकरणाच्या साधनांचाही प्रभावीपणे वापर केला जातो. ज्या देशात नागरिकांचा राजकीय सहभाग हा व्यापक स्वरूपात असेल त्या प्रमाणात या देशातील जनतेच्या लोकशाही जाणीवा प्रगल्भ आहेत असे मानले जाते. एकंदरीत सामान्य जनतेस व्यापक राजकीय सहभागाची सोय हा लोकशाहीचा महत्त्वाचा घटक होय.

६) सत्तेचे विकेंद्रीकरण:-

सत्तेचे केंद्रीकरण हे निरंकुश शासन व्यवस्थेस जन्म देते. त्यामुळेच लोकशाही हा मूलतः सत्तेच्या केंद्रीकरणास विरोध करणारा शासन प्रकार आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेत सत्ता विभाजनाचे तत्व व सत्तेचे विकेंद्रीकरण या तत्त्वांना महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. सत्ताही केंद्रीय पातळीवरून कार्यरत न होता ती ग्रामस्थरा पासून निर्माण झाली तर लोकशाही शासन व्यवस्था प्रगल्भ होण्यास मदत होते. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणातून निर्णय प्रक्रिया सत्ता व अधिकारांची स्थाने यात अधिकाधिक लोकसहभाग वाढविला जाऊ शकतो.

७) स्पर्धात्मकता:-

munotes.in

स्पर्धात्मकता हेही लोकशाहीचे एक महत्त्वाचे तत्त्व मानले जाते. लोकशाही शासन व्यवस्था कार्यान्वित करण्यात राजकीय पक्षांची महत्त्वाची भूमिका आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थित देशपरत्वे विविध स्वरूपाच्या पक्ष पद्धती विकसित झालेल्या दिसतात. जसे की अमेरिका व ब्रिटन मध्ये द्विपक्ष पद्धती तर भारतासारख्या देशात बहुपक्ष पद्धती कार्यरत असलेली दिसते. या पक्ष पद्धतीत सर्वच राजकीय पक्षांना सत्ता प्राप्त करण्याची समान संधी असते. एकच राजकीय पक्ष असणाऱ्या देशांमध्ये लोकशाही अस्तित्वात राहू शकत नाही. एकंदरीत स्पर्धात्मकता हे लोकशाहीचे मूलभूत स्वरूपाचे वैशिष्ट्य आहे.

लोकशाहीचे गुण:-

लोकशाही शासन व्यवस्थेचे फायदे किंवा गुण पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येतील.

१) जबाबदार शासन पद्धती:-

लोकशाही शासन व्यवस्था आहे जबाबदार शासन व्यवस्थेचे प्रतिमान मानले जाते. हा लोकशाही शासन व्यवस्थेचा महत्त्वाचा गुण मानला जातो. लोकशाही शासन व्यवस्थेत नागरिक, राज्यकर्ते, प्रशासन, न्यायपालिका हे सर्वच घटक जबाबदार शासन पद्धती च्या तत्त्वास बांधील असतात. अनिर्बंध व असंविधानिक मार्गाचा वा तत्त्वाचा अवलंब लोकशाही शासन व्यवस्थेत त्याज्य मानला जातो. जबाबदारी तत्त्वातून लोकशाही शासन व्यवस्थेच्या विकासाबरोबरच सुयोग्य प्रतिनिधी निवडून देणे, निवडून आलेल्या प्रतिनिधींनी जनतेशी बांधील राहून जबाबदारीने शासन कारभार चालवणे, व विरोधी पक्षानेही आपल्या जबाबदार विरोधी पक्षाची भूमिका पार पाडणे या बाबी लोकशाहीतील नित्याच्या बाबी असतात. लोकशाही जनमानसात जस जशी रुजत जाईल त्या प्रमाणात जबाबदार शासन पद्धतीचे तत्व ही विकसित होत जाते. हा लोकशाहीचा मूलभूत गुण मानला जातो.

२) समतेच्या तत्त्वास मान्यता:-

लोकशाही शासन व्यवस्था ही समता या तत्त्वास सर्वाधिक पूरक शासन व्यवस्था आहे असे मानावे लागेल. लोकशाही मध्ये सर्व व्यक्ती निसर्गतःच समान आहेत या तत्त्वास तत्वतः मान्यता मिळालेली असते. कृत्रिम रीत्या भेदभाव करणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक व्यवस्थांची निर्मूलन करण्याकरिता लोकशाही शासन व्यवस्थेत राजकीय समतेच्या बरोबरीने सामाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी ही विविध उपक्रम राबवले जातात. जात, धर्म, वंश, लिंग, वर्ग अशा कोणत्याही आधारावर भेद न करता देशातील सर्व नागरिकांना विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे हा लोकशाही शासनाचा महत्त्वाचा मूलाधार असतो. त्यामुळे समतेच्या तत्त्वास प्राप्त होणारी प्रतिष्ठा हा लोकशाही शासन व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा गुण ठरतो.

३) जनतेचे सार्वभौमत्व :-

लोक हा सत्तेचा उगम स्त्रोत आहेत हे लोकशाहीचे महत्त्वाचे तत्त्व होय. लोकशाही शासन व्यवस्था जनतेस सत्तेची अंतिम निर्णय घेण्याची क्षमता बहाल करते. त्यासाठी गणराज्याच्या

munotes.in

तत्त्वास लोकशाही शासन व्यवस्थेत प्राधान्य दिले जाते. लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींनी मार्फत शासनव्यवस्था चालवली जात असल्यामुळे ही शासन व्यवस्था अंतिमतः जनतेस जबाबदार असते. त्यामुळे लोकशाही शासन करताना कायम लोकमताचा कौल बघूनच राज्यकारभार करावा लागतो. एकंदरीत जनतेच्या अनुमतीने लोकशाही शासन व्यवस्थेत राज्यकारभार चालवला जातो हा लोकशाहीचा महत्त्वाचा गुण मानावा लागेल.

४) व्यक्तिस्वातंत्र्याची प्रतिष्ठा:-

व्यक्तिस्वातंत्र्य हे मानवाच्या व्यक्तित्व विकासासाठी सर्वाधिक आवश्यक बाब मानली जाते. व्यक्तिस्वातंत्र्य या परिस्थितीच्या घटका शिवाय मानव आपलाआंतरिक व भौतिक विकास साध्य करू शकत नाही हे लोकशाही शासन व्यवस्थेने मान्य केलेले दिसते. यादृष्टीने लोकशाही शासन व्यवस्थेत व्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी आवश्यक हक्क व अधिकार आना संविधानिक दर्जा प्रदान करण्यात आलेला दिसतो. प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या इच्छेप्रमाणे विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा, उपासना यांचे स्वातंत्र्य बहाल करून लोकशाही शासन व्यवस्था व्यक्तिस्वातंत्र्याचे तत्व जोपासताना दिसते. एकंदरीत लोकशाही शासन व्यवस्थेत व्यक्ती स्वातंत्र्यास कायदेशीर मान्यता व संरक्षण प्राप्त होते. विविध हक्क उपभोगण्याची हमी प्राप्त होते. हे लोकशाहीचे महत्त्वाचे गुण तत्व होय.

५) आपलेपणाची भावना:-

लोकशाही शासन व्यवस्था ही अशी एकमेव शासन पद्धती आहे ज्यामध्ये सर्वसामान्य जनतेला हे राज्य आपले आहे, आपण याची मालक आहोत, एक अविभाज्य भाग आहोत अशी आपुलकीची भावना निर्माण होते. लोकशाही शासन व्यवस्थेतील राज्य हे कोणा एका व्यक्ती, गट व धर्माचे असत नाही तर ते सर्वांचे मानले जाते. प्रत्येक व्यक्तीस निवडणुकीच्या माध्यमातून सत्ता, अधिकार व सार्वजनिक पदग्रहण करण्याचा अधिकार प्राप्त असतो. शिवाय आपल्या व्यक्तित्वास अनुसरून आपली कौशल्य विकसित करण्याची, अभिव्यक्त करण्याची संधी प्रत्येक नागरिकास लोकशाही शासन व्यवस्था प्रधान करत असल्यामुळे शासन व्यवस्थेविषयी एक जिव्हाळा आपुलकीची भावना जनतेमध्ये निर्माण होते हा लोकशाहीचा एक गुण मानला जातो.

६) सार्वजनिक सद्सद् विवेक:-

आधुनिक काळात शासन व समाज स्तरावर प्रगल्भता येण्या करिता सार्वजनिक सदसदविवेक या घटकास महत्वाची स्थान दिले जाते. प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी सार्वजनिक कार्या प्रती असणारी आपली बांधिलकी ही सामाजिक व राष्ट्रीय उत्तरदायित्वाशी जोडत असेल तर तू देश सर्व दृष्टीने समृद्ध होण्यास एक समर्थ राष्ट्र म्हणून उभे राहण्यास फारसा वेळ लागत नाही. अशा पद्धतीच्या सार्वजनिक सद्सद्विवेकाची उभारणी करण्यात लोकशाही शासन व्यवस्था ही पूरक ठरताना दिसते. कारण लोकशाही शासन व्यवस्था मूलतः लोकसहभागास प्राधान्य देणारी शासन व्यवस्था आहे. लोकशाही शासन

व्यवस्था जनसामान्यांमध्ये सार्वजनिक सद्सद्विवेक निर्माण करण्यासाठी संविधानिक नीतिमत्तेच्या तत्त्वाचा प्रभावी वापर करताना दिसते. हा लोकशाहीचा एक महत्त्वाचा गुण मानावा लागेल.

७) नागरिकत्वाचे शिक्षण:-

लोकशाही शासन व्यवस्थेत व्यक्तीही प्रजा न राहता ' नागरिक' बनते. नागरिक म्हणजे राज्याच्या राज्यकारभाराचा एक जबाबदार घटक होय. कोणत्याही देशाच्या एकूण विकासात नागरिकांची भूमिका सर्वाधिक महत्त्वाची असते. ज्या देशात नागरिक घडण्याची प्रक्रिया गतिमान व प्रगल्भ असेल त्या देशात खऱ्या अर्थाने विकास घडून येऊ शकतो. जबाबदार शासनाचे प्रतिमान प्रत्यक्षात येऊ शकते. या दृष्टीने लोकशाही शासन व्यवस्था म्हणजे नागरिकत्व घडवण्याची एक कार्यशाळा मानली जाते. लोकशाही शासन व्यवस्थेत इतर कोणत्याही शासन व्यवस्थित नागरिकत्वाच्या राजकीय-सामाजिक करणा करीता प्रयत्न केले जात नसतील एवढे प्रयत्न केले जातात. त्यामुळे नागरिकत्वाची प्रशिक्षण देणारी व्यवस्था या दृष्टीने लोकशाही फायदेशीर ठरते.

८) राष्ट्रभक्तीच्या भावनेचा सकारात्मक अविष्कार:-

राष्ट्रवाद ही मूलतः पुरोगामी प्रेरणा असली तरी राष्ट्रवादाच्या प्रतिगामी प्रेरणा ही काही राजकीय व्यवस्थांनी अविष्कृत केलेल्या दिसतात. लोकशाही शासन व्यवस्थेतील राष्ट्रवादाची उभारणी मात्र ही संविधानिक राष्ट्रवादाची असते. लोकांच्या मनात सामायिक वारसा, संस्कृती, राष्ट्रीय संपत्ती याविषयी एक आपुलकीची भावना निर्माण करून त्यांना राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीने प्रवृत्त केले जाते. लोकशाही शासन व्यवस्था ही मूलतः स्व शासनाच्या भावनेने कार्यरत असल्यामुळे इतर शासन व्यवस्था ना अंतर्गत बंडाळी, असंतोषाचा जो सामना करावा लागतो तो लोकशाही शासन व्यवस्थेत फारसा करावा लागत नाही. एकंदरीत हे राज्य आपले आहे ही भावना लोकशाही शासन व्यवस्थेत अधिक प्रगल्भ असल्यामुळे ती राष्ट्रभक्तीच्या भावनेस अनुकूल ठरते.

९) शांततामय सत्तांतर:-

इतर शासन व्यवस्थेचा आढावा घेताना एक बाब स्पष्टपणे जाणवते की सत्तांतर हे रक्तरंजित व हिंसक मार्गानेच घडून येते. लोकशाही शासन व्यवस्थेचा हा मोठा गुण मानला जातो की लोकशाहीत निवडणुकांच्या माध्यमातून अहिंसक व शांततामय सत्तापरिवर्तन ही नित्याची बाब बनलेली दिसते. एका राजकीय पक्षाकडून दुसऱ्या राजकीय पक्षाकडे निवडणुकीतील निकाला आधारे सत्तापरिवर्तन सहजगत्या घडून येते. हा लोकशाहीचा एक गुण मानला जातो.

१०) बौद्धिक पातळीत वाढ:-

कोणत्याही देशाच्या विकासात त्या देशातील समाजाच्या बौद्धिक पातळी चा स्तर नेमका काय आहे या तत्त्वास महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. लोकशाही शासन व्यवस्था अपवाद करता इतर

शासन व्यवस्था या नागरिकांच्या बौद्धिक विकासाच्या दृष्टीने फारशा उत्सुक वा सकारात्मक नसतात. कारण नागरिकांच्या बौद्धिक स्तर उंचावणे त्यांना आपल्या राजकीय सत्तेच्या दृष्टीने धोकादायक वाटते. लोकशाही शासन व्यवस्थेत मात्र नागरिकांच्या शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून, त्यांच्या राजकीय सामाजिकरणाची विविध साधने प्रस्तुत करून समाजाचा बौद्धिक स्तर उंचावण्याचा सतत प्रयत्न केला जातो. बौद्धिक विकासाची संधी देणारी लोकशाही शासन व्यवस्था महत्त्वाची ठरते.

लोकशाहीचे दोष/ तोटे

लोकशाही शासन व्यवस्थेचे दोष वा तोटे पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येतील.

१) **राज्यकारभाराचा दर्जा खालावतो:-**

लोकशाही शासनव्यवस्थेचा सर्वात मोठा दोष मानला जातो. लोकशाही शासन व्यवस्थेस ' डोकी मोजणारे शासन' असे स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्थेतील राज्यकारभाराचा दर्जा मोठ्या प्रमाणात खालावलेला दिसतो. कारण लोकशाहीत कार्य क्षमतेपेक्षा लोकप्रियतेला व गुणवत्तेपेक्षा बहुमताला अधिक प्राधान्य प्राप्त होत असल्या कारणाने लोकानुनय करणारे लोकप्रतिनिधींचे फावते. अलीकडच्या काळात लोकप्रतिनिधींमध्ये गुन्हेगारी, भ्रष्टाचारी प्रवृत्तीच्या प्रतिनिधींची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसते. या सर्वाचा परिणाम राज्यकारभाराचा दर्जा खालावण्यात होतो.

२) **झुंडशाही तील रूपांतरण:-**

लोकशाही शासन व्यवस्था ही बहुमताच्या अधिक आहारी गेली की लोकशाहीचे झुंडशाही मध्ये रूपांतर होण्यास फारसा अवधी लागत नाही. ही त्यामुळेच अरिस्टॉटल सारख्या तत्त्ववेत्त्याने लोकशाही अशुद्ध शासन प्रकार मानले होते. बहुमताच्या आहारी जाऊन राज्यकर्ते सारासार विचार करण्याची तसदी न घेता गर्दीच्या मानसशास्त्रात बळी पडताना दिसतात. त्यामुळे लोकशाहीत कायद्याचे, न्यायाचे राज्य निर्माण होण्याऐवजी झुंडीचे राज्य अस्तित्वात येते.

३) **अज्ञानी व्यक्तींची सत्ता:-**

लोकशाही शासन पद्धतीत सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार ' एक व्यक्ती एक मत' या तत्त्वाने कार्यान्वित झाल्यानंतर बहुमताच्या तत्त्वास कमालीचे महत्त्व आले. सर्वसाधारणपणे कोणत्याही समाजात सद्गुणी, ज्ञानी व्यक्तीपेक्षा अज्ञानी व गुन्हेगार व्यक्तींची संख्या अधिक असलेली दिसते. सर्वांच्या मतांच्या मूल्यांना समान दर्जा प्राप्त झाल्यामुळे निर्णय प्रक्रिया राजकीय सत्तास्थाने यापासून समाजातील सद्गुणी, ज्ञानी माणूस पारखा होत असलेला. आपणास दिसतो. त्यामुळे राजकारण हा बदमाशांचा एक प्रकारे अड्डा बनत असलेला प्रत्ययास येतो. एकंदरीत अज्ञानी लोकांच्या हाती सत्ता जाणे हा लोकशाहीचा एक महत्त्वाचा दोष मानावा लागेल.

४) बहुमत वाल्यांची हुकूमशाही:-

लोकशाहीचे टीकाकार लोकशाही शासन व्यवस्थेचे वर्णन बहुमत वाल्यांची हुकूमशाही असेच करतात. कारण लोकशाही शासन व्यवस्थेचा सत्ता व्यवहार हा मूलतः बहुमत मिळविण्याचा व ते टिकून राहावे यासाठी केल्या जाणाऱ्या खटाटोपींचा खेळ आहे. बहुमतासाठी प्रलोभने, आश्वासने, घोषणा यासारख्या लोकानुनयी साधनांचा अवलंब केला जातो. प्रत्येक बाब ही बहुमताच्या आधारे ठरणार असल्यामुळे बहुमताच्या आधारे ' हम करे सो कायदा' ही प्रवृत्ती अधिक बळावते. अशा परिस्थितीत सार्वमत, संमती, लोकभावना यापेक्षाही ही बहुमताच्या बळावर राज्यकारभार करण्याची प्रवृत्ती बळावते हा लोकशाहीचा एक महत्त्वाचा दोष होय.

५) धोरणात्मक सातत्याचा अभाव:-

लोकशाही शासन पद्धतीमध्ये सातत्याने निवडणुकांच्या या माध्यमातून सत्तांतरे घडून येतात. सत्तेवर येणारे राजकीय पक्ष यांच्यामध्ये स्पर्धात्मकता व धोरणां संबंधीची तफावत मोठ्या प्रमाणात असते. त्यामुळे नवा पक्ष सत्तेवर आला की तो नवे धोरण स्वीकारतो. प्रत्येक राजकीय पक्ष आपला पक्षीय अजेंडा कार्यान्वित करण्यासाठी आग्रही असतो. त्यामुळे बहुतांश वेळा मागील सरकारांनी सुरू केलेले प्रकल्प, योजना या अर्धवट अवस्थेत राहतात. वेळ पैसा यांचा अपव्यय तर होतोच परंतु धोरणात्मक विश्वासहार्यता ही गमावली जाते. ज्याचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देशात मोठा फटका बसू शकतो.

६) प्रसारमाध्यमांची दुटप्पी भूमिका :-

प्रसार माध्यमां ना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून गौरविले जात असले तरी समकालीन संदर्भामध्ये वृत्तपत्रे व प्रसारमाध्यमे हा लोकशाही शासन व्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा दोष म्हणून पुढे आला आहे. लोकशाहीच्या टीकाकारांनी या दोषास लक्ष केलेले दिसते. वृत्तपत्रांमुळे आज लोकशाही शासन व्यवस्थेत दोष निर्माण होताना दिसतात कारण वृत्तपत्रे वा प्रसारमाध्यमेही कोणत्या ना कोणत्या राजकीय पक्ष वा विचारधारेशी बांधिलकी मानणारे आहेत. त्यामुळे ते पूर्वग्रहदूषित व विपर्यास्त माहिती वाचकांपर्यंत पोहोचवितात. अशा पद्धतीच्या पूर्वग्रहदूषित व विपर्यास्त माहितीच्या आधारे नागरिक आपली मते बनवतात जी निश्चितच देशाच्या दृष्टीने पूरक नसतात. लोकशाही शासन व्यवस्थेत राज्यकर्त्यांकडून प्रसारमाध्यमांचा होणारा विकृत वापर हा लोकशाहीतील एक महत्त्वाचा दोष म्हणून पुढे आला आहे.

७) सदोष निवडणूक पद्धती:-

निवडणुका हा लोकशाहीचा आत्मा मानला जातो. निवडणुकांच्या माध्यमातून लोकशाही खऱ्या अर्थाने जिवंत राहते व कार्यान्वित होते. मात्र लोकशाही शासन व्यवस्थेत आयोजित केल्या जाणाऱ्या निवडणूक प्रणालीवर टीकाकार टीका करताना आढळतात. लोकशाही शासन व्यवस्थेतील निवडणुकांच्या आयोजनामध्ये गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी दाखवली जाणारी विविध प्रलोभने,जात, धर्म, भाषा, प्रांत यासारख्या संकुचित घटकांना मिळणारे प्रोत्साहन यामुळे निवडणुकांच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने ' जनादेश' प्राप्त

होत नाही. नाही जे काही निवडणुकीतून व्यक्त होते ते एक प्रकारे मनी, मसल्स, माफिया या घटकांच्या शक्तीचे आविष्करण असते.

८) खर्चिक शासन पद्धती:-

लोकशाही हा शासन प्रकार हा जगातील सर्वात खर्चिक शासन प्रकार मानला जातो. कारण लोकशाही शासन व्यवस्थेत निवडणुकांचे आयोजन, प्रतिनिधींचे वेतन, भत्ते, अधिवेशने, इत्यादी संदर्भात होणारा खर्च हा प्रचंड असतो. त्यामुळे लोकशाही हा शासन प्रकार कार्यान्वित ठेवणे हे प्रचंड खर्चिक कार्य ठरते. लोकांच्या मूलभूत गरजांची, विकास कामांची पूर्तता करण्यापेक्षाही लोकशाही शासन व्यवस्थेतील प्रतीकांना, संस्था व व्यवस्थांना सांभाळण्यात शासनाकडून अधिक खर्च केला जातो.

९) भ्रष्टाचार:-

लोकशाही व भ्रष्टाचार हे अभिन्न अंग असावेत इतपत लोकशाही शासन व्यवस्थेत भ्रष्टाचार फोफावलेला आढळतो. लोकशाहीमध्ये प्रशासकीय व राजकीय भ्रष्टाचार मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्था ही सर्वसामान्य जनतेसाठी गैरसोयीची व शोषण करणारी व्यवस्था बनलेली दिसते.

लोकशाहीच्या यशस्वी ते करिता आवश्यक घटक:-

लोकशाही हा शासन प्रकार यशस्वी होणे करिता काही पूर्वअटी मान्य करणे गरजेचे ठरते. त्यातील काही आवश्यक घटक पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येतील.

१) सार्वजनिक शिक्षणाची उपलब्धता:-

लोकशाही शासन व्यवस्था यशस्वी होणे करिता त्या देशांमध्ये शिक्षित जनता असणे आवश्यक मानली जाते.

योग्य-अयोग्य, खरेखोटे, चांगले-वाईट यातील फरक करण्याची क्षमता शिक्षणातून अधिक प्रगल्भ होऊ शकते. शिक्षणातून लोकशाहीसाठी आवश्यक असणाऱ्या तत्व व मूल्यांची रुजवत करणे ही सहज शक्य होऊ शकते. त्यामुळे लोकशाही हा शासन प्रकार यशस्वी करण्याकरिता सार्वजनिक शिक्षणाची उपलब्धता हा घटक महत्त्वाचा मानला जातो.

२) लोकशाही समाजाची उभारणी:-

लोकशाही हा मूलतः शासन प्रकार असला तरी तो कार्यान्वित होत असताना लोकशाही हे जीवन मूल्य समाज जीवनात आत्मसात केले जाणे ही तितकेच महत्त्वाचे मानले जाते. लोकशाहीची तत्वे ही समाज जीवनाची तत्व बनणे, व्यक्तींनी त्यास आपली जीवनपद्धती मांडणे त्या दृष्टीने आवश्यक ठरते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब लोकशाहीचा विचार शासन पद्धतीपेक्षा जीवन पद्धतीच्या या अंगाने अधिक करतात व सामाजिक लोकशाहीचा आग्रह धरतात. त्यामुळे लोकशाही निष्ठ समाज तयार करणे हे लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी अपरिहार्य ठरते.

३) आर्थिक समतेची प्रतिष्ठापना:-

लोकशाही शासन व्यवस्थेस सर्वधिक धोका निर्माण करणारा घटक म्हणून आर्थिक विषमता या घटकाकडे पाहिले जाते. केवळ राजकीय समता प्रस्थापित करून लोकशाही शासन व्यवस्थेविषयी आदर व विश्वास निर्माण करणे शक्य होत नाही. आर्थिक विषमता देशात मोठ्या प्रमाणात कायम राहिली तर आर्थिक विषमतेची झळा सहन करणारे समाज घटक लोकशाहीचा डोलारा उध्वस्त करू शकतात. लोकशाही यशस्वी होणे करिता नागरिकांना योग्य सवड, फुरसतीचा वेळ व मूलभूत गरजांच्या पूर्तते पासून ची मुक्ती आवश्यक असते. आर्थिक विषमतेमुळे नागरिक आपल्या सामाजिक व राजकीय जबाबदाऱ्या सुयोग्य पद्धतीने पार पाडू शकणार नाही. त्यामुळे लोकशाही यशस्वी करण्याकरिता आर्थिकसमता या घटकांची निवांत गरज असते असे मानले जाते.

४) कायदा व सुव्यवस्थेचे अस्तित्व:-

कायदा व सुव्यवस्था हे लोकशाही शासन व्यवस्था कार्यान्वित करणारे महत्त्वाचे घटक होत. अंतर्गत बंडाळी, असंतोष, यादवी अशा परिस्थितीत लोकशाही शासन व्यवस्था, लोकशाही मूल्य कार्यरत होऊ शकत नाहीत. त्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्थेत ही अशा परिस्थिती ची स्थिती उत्पन्न झाली तर लोक निर्वाचित सरकार आणीबाणीच्या अधिकारांचा अवलंब करून काही काळासाठी लोकशाही शासन व्यवस्था स्थगित करून कायदा व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात. एकंदरीत लोकशाहीच्या यशस्वितेकरिता कायदा व सुव्यवस्था या घटकांची आवश्यकता असते.

५) सामाजिक स्तरावर विशेष अधिकारांचा अभाव:-

लोकशाही ही केवळ राजकीय स्तरावर कार्यरत असून चालत नाही. ही लोकशाही यशस्वी होणे करिता तिचा सामाजिक व आर्थिक आशयही अधिक सजग व समृद्ध होण्याची आवश्यकता असते. सामाजिक स्तरावर विशेष अधिकार वा दर्जा असणारा वर्ग अस्तित्वात असेल तर ते लोकशाहीच्या मार्गातील एक महत्त्वाचा अडथळा ठरते . जसे की पारंपरिक भारतीय समाजरचनेत ब्राह्मण हा वर्ग विशेष अधिकार असणारा वर्ग होता जो भारताच्या सामाजिक सार्वभौमत्वा च्या मार्गात व सामाजिक लोकशाहीचा प्रसार होण्यात कायमचा अडथळा ठरलेला दिसतो. त्यामुळे लोकशाहीच्या यशस्वितेकरिता सामाजिक स्तरावर विशेष अधिकारांचा अभाव असलेल्या वर्ग आवश्यक घटक मानला जातो .

६) सुयोग्य नेतृत्व:-

नेतृत्व हा कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा घटक मानला जातो. लोकशाही शासन व्यवस्थेच्या विकासात राजकीय नेतृत्वाची भूमिका अधिकच महत्त्वपूर्ण मानली जाते. विशेषतः लोकशाहीचा प्रारंभ होत असलेल्या देशांमध्ये नेतृत्वाची भूमिका ही अधिकच जबाबदारीची ठरते. जसे की भारतात लोकशाहीची रुजवात होण्यात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाहीवादी नेतृत्व उपयुक्त व पूरक ठरले . अन्यथा भारतात लोकशाहीची रुजुवात

होणे शक्य झाले नसते. नेतृत्वाच्या बाबतीत लोकशाही शासन व्यवस्थेत एक धोका काय म्हणतो तो म्हणजे दिव्य वलयी नेतृत्वाचा. दिव्य वलयी नेतृत्वाच्या बुरख्याखाली लोकशाहीचे हरण होऊ शकते. त्यामुळे सर्वसामान्य जनता कोणत्याही नेत्याच्या अलौकिकतेवर भाळणारी असता कामा नये. एकंदरीत लोकशाहीत लोकमता वर आधारित सुयोग्य नेतृत्व निर्माण झाले तर लोकशाही अधिक गतीने विकसित होऊ शकते.

७) प्रसार माध्यमांचे स्वातंत्र्य :-

प्रसार माध्यमे ही लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानली जातात. प्रसारमाध्यमे हे लोकमत घडविण्याचे, शासनावर अंकुश ठेवण्याचे ही कार्य पार पाडत असतात. प्रसारमाध्यमांना आपले कार्य निर्धोकपणे पार पाडता यावे, मुक्तपणे विचार अभिव्यक्त करता यावेत याकरिता वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य असणे अपेक्षित असते. कोणत्याही परिस्थितीत सरकार कडून वृत्तपत्रांची गळचेपी होता कामा नये. त्यामुळे प्रसारमाध्यमांच्या स्वातंत्र्य व कर्तव्यावर त्या देशातील लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते असे म्हटले जाते. प्रसारमाध्यमे सरकारी मालकीची असतील, राज्यकर्त्यांचे अंकित असत तील तर त्या देशात लोकशाही शासन व्यवस्था विकसित होऊ शकत नाही.

८) सत्तेचे विकेंद्रीकरण :-

विकेंद्रित सत्ता व अधिकार हे लोकशाही शासन व्यवस्थेचे एक महत्त्वाचे तत्त्व आहे. आहे त्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्था यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने त्या शासन व्यवस्थित अधिकार व सत्तेचे विकेंद्रीकरण हा घटक प्रगल्भ होणे आवश्यक मानले जाते. सत्ता विभाजनाचे तत्व, संविधानाचे श्रेष्ठत्व, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्वायत्तता, न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचे तत्व या सारख्या घटकांच्या माध्यमातून सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्यवस्था प्रगल्भ असेल तर लोकशाही शासन व्यवस्था यशस्वीरित्या कार्यरत राहू शकते.

९) प्रबळ विरोधी पक्षांचे अस्तित्व:-

राजकीय पक्षांना लोकशाही शासन व्यवस्थेत समुद्राच्या लाटांची उपमा दिली जाते. समुद्रातील लाटा ज्याप्रमाणे समुद्रातील पाणी जिवंत ठेवण्याचे कार्य करतात त्याप्रमाणे राजकीय पक्ष लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकमत जिवंत ठेवण्याचे कार्य पार पाडतात. लोकशाहीमध्ये शांततामय मार्गाने सत्तांतर घडवून आणणे, राज्यकारभार प्रत्यक्षात कार्यान्वित करण्याचे कार्य राजकीय पक्षांच्या माध्यमातूनच पार पाडले जाते. लोकशाही कार्यान्वित करण्यासाठी जशी सत्ताधारी राजकीय पक्षांची भूमिका महत्त्वाची असते तशीच लोकशाही यशस्वी होणे करिता त्या देशात प्रबळ विरोधी पक्षाची ही निरांता आवश्यकता असते. हे प्रबळ विरोधी पक्षांमुळे सत्ताधारी राजकीय पक्षावर अंकुश राहतो व जनकल्याणकारी धोरणे राबविण्यास तो पक्ष बांधील राहतो असे प्रत्ययास येते. एकंदरीत लोकशाही यशस्वी होणे करिता विरोधी पक्षांचे अस्तित्व हा घटक महत्त्वाचा ठरतो.

munotes.in

३.४ बिगर लोकशाही व्यवस्था:-

बिगर लोकशाही व्यवस्था वा सर्वंकष वादी राज्य हे आधुनिक अधिकारशाही राज्याचा एक महत्त्वाचा प्रकार म्हणून पुढे आला आहे. आजचे जग लोकशाहीचे जग म्हणून ओळखले जात असले तरी जगात सर्वकष वादी शासन पद्धतीचे प्रमाणही मोठे आहे. त्यादृष्टीने बिगर लोकशाही शासन व्यवस्थेचा अभ्यास ही महत्त्वाचा ठरतो.

सर्वंकष वादी राज्य संकल्पना अर्थ:-

शब्द कोशामध्ये सर्वंकष स्वाद ही संकल्पना पुढील प्रमाणे स्पष्ट केलेली आढळते.

"सर्वंकष वादी राज्य लोकांच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनावर नियंत्रण ठेवतात. त्यांच्याकडे एवढे राजकीय सत्ता असते की कुठल्याही व्यक्तींना किंवा समूहांना निर्णय घेण्याची मोकळीक राहत नाही."

सर्वंकष वादी राज्याचे स्वरूप:-

सर्वंकष वादी राज्याचे स्वरूप पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

१) केंद्रीभूत:-

सर्वंकष अधिराज्य आहे उदारमतवादी लोकशाही राज्यापेक्षा वेगळे असून यात प्रामुख्याने राज्याची सत्ता, निरपेक्ष व निरंकुश स्वरूपाची असते. सर्वंकष पद्धतीची राज्यव्यवस्था मानवाच्या संपूर्ण जीवनास सर्वंकष रित्या नियंत्रित करण्याच्या तत्त्वास मान्यता देते. यादृष्टीने हेगले चे विधान महत्त्वाचे ठरते. हेगेल म्हणतात, " भूतलावरील देवाचे वास्तव्य म्हणजे राज्य होय." सर्वंकष वादी राज्यांमध्ये राजकीय अधिसत्ता एका व्यक्तीकडे वा एका राजकीय पक्षाकडे असते. लोकशाही राज्याच्या अगदी उलट परिस्थिती सर्वंकष वादी राज्यव्यवस्थेत असते. चीन, इराण, क्युबा, सौदी अरेबिया या देशांमधील राज्यव्यवस्था या दृष्टीने उदाहरण म्हणून सांगता येईल.

२) एकतंत्री:-

हुकुमशाही शब्दाचा प्रयोग साधारणतः अशा संदर्भाच्या अनुषंगाने केला जातो जिथे एखादी व्यक्ती आपल्या विलक्षण नेतृत्वाच्या माध्यमातून लोकप्रियता व सैन्याच्या संघटनेवरील निष्ठेच्या आधारावर संविधानिक व्यवस्था पूर्णतः नेस्तनाबूत करून सत्तेवर आपला अधिकार प्रस्थापित करत असते. सर्वंकष वादी व्यवस्था प्रामुख्याने प्रथम महायुद्धानंतर जगात प्रचलित झाल्या.

सर्वंकष वादी राज्य इटलीत फॅसीझम च्या स्वरूपात, जर्मनीत नाझीझम व सोव्हिएट रशियात मार्क्सवादाच्या स्वरूपात प्रत्यक्षात आले. फॅसिस्ट व नाझी पेक्षा कम्युनिस्टांची हुकूमशाही वेगळी असली तरी त्यांच्यात एक महत्त्वाचे साम्य होते ते म्हणजे सत्तेच्या विभागणी

munotes.in

ला विरोध. सर्वंकष वादी राज्यांमध्ये एका पक्षाची एकतंत्री व वंशपरंपरागत सत्ता असते. राज्याचा सर्व कारभार सांभाळण्याची संपूर्ण सत्ता एक तंत्राने चालते. यादृष्टीने मुसोलिनी म्हणतो, " सर्वंकष वादी राज्यात सर्व राज्यांबद्दलच असते , त्यात राज्याबाहेरचे आणि राज्याच्या विरोधी काहीही नसते."

३) तत्त्वज्ञानात्मक आधार:-

सर्वंकष वादी राज्या मागे तत्त्वज्ञानात्मक आधार ही स्पष्ट आढळतो. प्लेटो ने तत्त्वज्ञ राज्यकर्त्या च्या माध्यमातून सर्वंकष वादाचे तत्वज्ञान प्रस्तुत केले तर सामूहिक ईहा या संकल्पनेच्या माध्यमातून अनियंत्रित सत्ता समर्थनीय ठरवली. हॉब्जन सामाजिक कराराची मांडणी करतांना लेविएथन च्या माध्यमातून अनियंत्रित राजेशाहीचे समर्थन केले. हेगेल ने आदर्शवादी चिंद वादाची मांडणी करून राज्यात सर्वकष स्वरूप बहाल केले. एकंदरीत सर्वकष वादी विचारांमागे तत्त्वज्ञानात्मक पाया ही भक्कम आढळतो.

सर्वंकष वादी राज्याची वैशिष्ट्ये:-

सर्वंकष वादी राज्याची मूलभूत स्वरूपाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१) एका पक्षाची हुकूमशाही:-

सर्वंकष वादी राज्यव्यवस्थेत राजकीय पक्ष अस्तित्वात असतो. मात्र देशात एकाच राजकीय पक्षाचे अस्तित्व असते. इतर पक्षांना मान्यताही नसते. सर्वकष वादी राज्यव्यवस्थेच्या सर्वोच्च नेतृत्वाचा एक राजकीय पक्ष कार्यरत असतो. देशातील मोजकेच लोक त्यात कार्यरत असतात. या राजकीय पक्षातील सर्वात वरच्या दर्जाचे श्रेष्ठी सर्व निर्णय प्रक्रिया पार पाडतात. या एकमेव राजकीय पक्षाचे संपूर्ण राजकीय सत्तेवर एकतंत्रीय शासन प्रस्थापित झालेले असते. चीनमधील कम्युनिस्ट पक्ष हा या दृष्टीने महत्त्वाचे उदाहरण होय.

२) भीतीयुक्त पद्धतीचा वापर:-

सर्वंकष शिवाजी राज्यव्यवस्थेत नागरिकांमध्ये भीतीयुक्त वातावरण कायम ठेवण्याचा सतत प्रयत्न केला जातो. त्यासाठी नागरिकांची वृत्ती, विचार प्रक्रिया यावर संपूर्ण नियंत्रण ठेवले जाते. गुप्त पोलिस व पक्ष कार्यकर्ते याद्वारे पूर्ण नियंत्रण युक्त वातावरण राज्यांमध्ये निर्माण केले जाते. एकंदरीत सर्वंकष वादी राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप हे पाळत खोर राज्यव्यवस्थेचे असे म्हणतात.

३) प्रसार माध्यमांवर नियंत्रण:-

सर्वंकष वादी राज्यव्यवस्थेत प्रसार माध्यमे ही राज्याची मालकीची राहतील याची काळजी घेतली जाते. काही प्रसार माध्यमे स्वतंत्र वा खासगी असली तरी सरकारी देखरेखीखालीच कार्यरत ठेवली जातात. प्रसारमाध्यमाच्या कडून राज्य विरोधी कोणतीही कृती वा विचार केला जात नाही याची सातत्याने खातरजमा केली जाते. एकंदरीत प्रसारमाध्यमांवर संपूर्ण नियंत्रण हे सर्व सर्वंकष वादी राज्य व्यवस्थेचे एक महत्त्वाचे तत्त्व होय.

munotes.in

४) सैन्य व शस्त्र या वरील नियंत्रण:-

सैन्य व शस्त्र दल हे सर्व सर्वंकशवादी राज्याच्या नियंत्रणाखालीच कार्यरत असते. सर्वोच्च नेता हा थेट सैन्य दलाचा प्रमुख असतो. तिन्ही दलांचे सैन्य, सर्व प्रकारचे देशातील शस्त्रे यावर शासनाचे व पक्षाचे संपूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित झालेले असते. पक्षातील श्रेष्टी व लष्कर प्रमुख हे एकमेकांशी संबंधित असतात.

५) अर्थव्यवस्थेवर संपूर्ण मालकी / नियंत्रण:-

सर्वंकष वादी राज्य व्यवस्थेमध्ये अर्थव्यवस्थेवर मार्गदर्शन व नियंत्रण करण्याचे कार्य प्रशासनाच्या मार्फत केले जाते. त्यासाठी कमी निष्ट शासन पद्धतीमध्ये केंद्रीभूत नियोजनाचा स्वीकार करण्यात येतो. सर्वंकष वादी राज्यामध्ये आर्थिक क्षेत्रातील उत्पादन, विभाजन, व्यापार इत्यादी सारख्या प्रमुख आर्थिक बाबींवर संपूर्ण नियंत्रण असते.

६) एक सत्तावादी समाज:-

सर्वंकष वादी राज्यव्यवस्थेत राज्य या घटकास सर्वव्यापी महत्त्व दिले जाते. राज्य म्हणजेच सर्व काही इतर सामाजिक संघटनांचे स्थान एक तर दुय्यम ठेवले जाते वा त्यांना परवानगी नाकारली जाते. सर्वंकष वादी राज्यात व्यक्ती स्वातंत्र्यास कोणताही वाव नसतो. पक्षाचे सर्व वाङमय, लेखन, प्रचार, पक्षश्रेष्ठींच्या कृती, दृष्टिकोन व एकूण व्यक्ती जीवनावर संपूर्ण नियंत्रण असते. सर्वंकष वादी राज्य व्यवस्थेमध्ये राज्यास सर्वोच्च व व्यक्तीस दुय्यम स्थान दिले जाते.

७) समस्यांमधून उदय:-

सर्वंकष वादी राज्याच्या उदयामागे समस्यांमधून उदय हा घटक एक सामान्यतः समान रीतीने आढळतो. सर्वंकष वादी राज्याचा उदय प्रस्थापित व्यवस्थेत ज्या समस्या निर्माण झालेल्या असतात त्यांना प्रतिकार करण्यातून सर्वंकष वादी शासनव्यवस्थेचा उदय होतो. त्यामुळे सर्वंकष वादी राज्यव्यवस्थेस ' क्रायसेस गव्हर्मेंट' असेही संबोधले जाते.

८) राज्य हेच साध्य :-

सर्वंकष वादी राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने राज्य हे सर्वश्रेष्ठ असून तेच एकमेव साध्य होईल असे मानले जाते. ह्यामुळे राज्यासाठी व्यक्तीने आपले सर्वस्व त्यागण्यासाठी कायम तत्पर असावे असा आग्रह धरला जातो.

९) युद्ध व साम्राज्यवादास महत्त्वाचे स्थान:-

युद्ध व साम्राज्यवाद हे सर्वंकष वादी राज्याचे आत्मतत्त्व मानले जाते. सर्वंकष वादी शासन करते राज्याचा विकास घडून येण्याकरिता युद्ध व साम्राज्यविस्तार या दोन्ही घटकांना अपरिहार्य मानतात. ' स्त्रीस जसे मातृत्वा शिवाय पूर्णत्व नाही तसे राष्ट्रास युद्धा शिवाय पूर्णत्व नाही' हे मुसोलिनी चे विधान या दृष्टीने बोलके आहे.

१०) शिस्त, निग्रह व ध्यास महत्त्व:-

सर्वंकष वादी राज्य कडवी शिस्त, निग्रह व ध्येयपूर्ती यांना अतिशय महत्त्व देते. राज्याचा विकास करण्याकरिता पाशवी बळाचा वापर , दमनतंत्राचा वापर व व्यक्ती स्वातंत्र्यावरील बंधने अत्यावश्यक ठरवण्यात येतात.

३.५ सारांश :-

तुलनात्मक राजकारण या अभ्यास विषयात संविधान, संविधान वाद, लोकशाही व बिगर लोकशाही राज्यव्यवस्था हे महत्त्वाचे अभ्यास घटक असून आधुनिक राज्यशास्त्राची व्याप्ती व स्वरूप त्यामुळे अधिक प्रगल्भ झाले आहे. आधुनिक काळात संविधानिक शासन व संविधान वाद सुसंस्कृत मानवी समाजाच्या निर्मितीसाठी एक अपरिहार्य घटक मानला जातो आहे तर लोकशाही ही शासन व्यवस्था जगभरात सार्वत्रिक स्वरूप धारण करत आहे. लोकशाही या संकल्पनेचा जगभरात व्यवस्था वा शासन प्रकार म्हणून जेवढ्या गांभीर्याने विचार होतो तेवढा गंभीर विचार एक तत्व प्रणाली म्हणून सैद्धांतिक पातळीवर झालेला दिसत नाही. त्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये अनेक अंतर्विरोध निर्माण झालेले दिसतात. यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांची उत्तरे शोधताना जनमानस हे सर्वंकष वादी शासनांना अनुकूल बनत जाते. परिणामी आज जगात अनेक देशांमध्ये लोकशाही शासन व्यवस्था मोडीत निघून सर्वंकष वादी राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप व प्रतिमान कार्यान्वित होताना दिसते आहे. जे मानवी समूहाच्या दृष्टीने निश्चितच सुखावह नाही या निष्कर्षाप्रत आपण येतो.

३.६ आपण काय शिकलो?

प्र १ ला संविधान वाद म्हणजे काय? संविधान वादाचे महत्त्वाचे आधार वर्णन करा.

प्र २ रा संविधान ही संकल्पना स्पष्ट करून संविधान वादावर निबंध लिहा.

प्र ३ रा संविधान वादा समोरील आव्हानांची मांडणी करा.

प्र ४ था लोकशाही ही संकल्पना स्पष्ट करून लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या घटकांची मांडणी करा.

प्र ५ वा लोकशाही संकल्पनेचे परीक्षण करा

प्र ६ वा बिगर लोकशाही व्यवस्था यावर निबंध लिहा

टिपा लिहा

1. संविधान
2. संविधान वाद
3. लोकशाही
4. बिगर लोकशाही

munotes.in

३.७ संदर्भ सूची:-

१) फड बी. एस., ‘उच्चतर आधुनिक राजकीय सिद्धांत’, विद्या बुक्स पब्लिशर्ष, औरंगाबाद, २०१४

२) बकाणे छाया, ‘राज्यशास्त्राची ओळख’, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०१२

३) कडू मंगेश, ‘राजकीय सिद्धांत’, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई-२०१६

४) नाईक वाडे अशोक, ‘ राज्य व राजकीय व्यवस्था’, विद्या बुक्स पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद २०११

५) चोपडे किसन, ‘ राजकीय सिद्धांताची तत्वे’, विद्या बुक्स पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.

❄❄❄❄❄❄❄

munotes.in

युनिट ४

४

POLITICAL PROCESS - राजकीय प्रक्रिया

पाठाची रूपरेशा

४.० उद्दिष्टे

४.१. प्रास्ताविक

४.२ विषय-विवेचन

 ४.२.१ राजकीय पक्ष

 ४.२.२ प्रभाव यंत्रणा

४.३. गट, दबाव गट, हितसंबंधी गट

 ४.३.१. दबाव गट

 ४.३.२. दबाव गट व हितसंबंधी गट

 ४.३.३. हितसंबंधी गट

 ४.३.४. हितसंबंधी गट आणि राजकीय पक्ष यांतील फरक

४.४. लोकमत : अर्थ, स्वरूप आणि प्रचार साधने

४.५. प्रचार/ प्रसार साधने

४.६. नागरी समाज

४.७. सामाजिक चळवळी

४.८. स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

४.९. स्वयं-अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

४.१०. सारांश

४.११. सरावासाठी स्वाध्याय-

४.१२. अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला

* राजकीय पक्षांचे विवरण करता येईल.
* गट, गटांचे प्रकार, हितसंबंधी गट, दबाव गट, यांचे स्पष्टीकरण करता येईल.

munotes.in

* राजकीय पक्ष व दबाव गट यांतील परस्परसंबंध व फरक सांगता येईल.
* लोकमताची व्याख्या, लोकमताची संकल्पना व लोकमत तयार करण्याबाबतची विविध साधने याबाबतचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.

४.१. प्रास्ताविक

लोकशाही शासन व्यवस्थेत राजकीय हेतूच्या पूर्ततेसाठी लोकांना संघटित करण्याची प्रक्रिया म्हणून राजकीय संघटन याचा विचार केला जातो. सामाजिक स्तरीकरणामुळे जाती किंवा गट अस्तित्वात येतात. व्यवसाय आणि आवडीनुसार विविध गटसमाजात अस्तित्वात येत असतात. गटांच्या हितांची परिपूर्ती हा गटाचा उद्देश असल्याने त्यांना हितसंबंधी गट असेही संबोधले जाते. गटांच्या माध्यमातून लोक राजकारणात सहभागी होतात. म्हणून राजकीय प्रक्रियेत गटांचा सहभाग मोठा असतो.

समाजातील गटांची संख्या त्यांचे स्वरूप व परस्परांतील संबंध यावर राजकारणाचे स्वरूप व तिव्रता या बाबी अवलंबून असतात. हितसंबंधी गटांची संख्या व त्याचे स्वरूप तसेच राजकीय पक्षाची संख्या, त्यांची कार्यपद्धती यांना राजकीय प्रक्रियेत महत्त्व असते. राजकीय पक्ष आणि गट लोकांना राजकीय हेतूच्या पूर्ततेसाठी संघटित करीत असतात. लोकांच्या राजकीय सहभागाचे माध्यम म्हणून विविध प्रकारचे गट कार्य करीत असतात.

राजकारणाची साधने म्हणून राजकीय पक्ष, गट, दबाव गट, हितसंबंधी गट, प्रचार यंत्रणा, लोकमत यांचा समावेश होत असतो. स्थानिक, प्रादेशिक गट राजकारणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. जातीधर्माव्यतिरिक्त कुठल्याही सत्ताधारी राजकीय पक्षाशी अशा गटांचा संबंध येत असतो. त्यामुळे हे गट राजकारणाला वेगळे वळण लावू शकतात. या गटांचा प्रभाव जसा राजकारणावर पडतो तसा शासन व्यवस्थेवर दिसून येतो.पाश्चिमात्य देशांतही अशा गटांचे अस्तित्व दिसून येते.

प्राचीन काळातही सत्ता हस्तगत करण्यासाठी गटागटांत स्पर्धा दिसून येत असे. आधुनिक काळात या गटांची जागा राजकीय पक्षांनी घेतली आहे. लोकशाहीत किंवा कोणत्याही शासनव्यवस्थेत राजकीय पक्षांची निर्मिती अपरिहार्य असते. कारण प्रातिनिधीक लोकशाहीचा स्वीकार केल्यामुळे राजकीय पक्ष, दबाव गट यांची निर्मिती नैसर्गिक बनते. प्रचार यंत्रणेच्या साहाय्याने लोकमताची जडण-घडण करून राजकीय सत्ता ना हस्तगत करतात. त्यातून वैध-अवैध स्वरूपाची राजकीय ताकद निर्माण केली जात असते.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ राजकीय पक्ष : (Political Party)

प्राचीन काळी सत्ता हस्तगत करण्यासाठी गटागटांत स्पर्धा होती. परंतु त्या गटाचे स्वरूप राजकीय पक्षांसारखे नव्हते. प्रातिनिधिक शासन संस्थेची निर्मिती झाल्यामुळे मतदानाच्या अधिकाराचा

विस्तार झाला. त्याबरोबर गटांचे स्वरूप बदलून गेले. त्या गटांच्या प्रकारांना आज आपण 'राजकीय पक्ष' असे म्हणतो. लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्ष राजकारणाचे प्रमुख साधन असून राजकीय पक्ष, शासन व्यवस्थेचा अविभाज्य घटक असतो. राजकीय पक्षांमुळे शासनसंस्थेस स्थिरता प्राप्त होते. शासनाच्या विविध घटकांत सुसंवाद घडवून राज्याचा विकास घडवून आणता येतो.

(अ) राजकीय पक्ष : व्याख्या

राजकीय पक्षांच्या विविध व्याख्या खालीलप्रमाणे-

(१) **एडमंड बर्क :** "सर्वांना मान्य अशा विशिष्ट तत्त्वानुसार संघटितरित्या प्रयत्न करून राष्ट्राचे हितसंवर्धन करण्याच्या हेतूने एकत्र आलेल्या व्यक्तींची संघटना म्हणजे राजकीय पक्ष होय."

(२) **प्रा. गेटेल :** "अधिक व्यापक व समावेशक स्वरूपात लोकमत तयार करून शासकीय पातळीवर ते प्रत्यक्षात आणण्याचे कार्य करणारा गट म्हणजे राजकीय पक्ष."

(३) **मॅक आयव्हर :** काही तत्त्वांना/धोरणांना पाठिंबा देण्यासाठी राजकीय पक्ष संघटित झालेले असतात. ती तत्त्वे/धोरणे शासनाची उद्दिष्टे व्हावीत यासाठी घटनात्मक मार्गाने प्रयत्न केला जातो.

(४) **की :** "जनतेच्या समस्यांचे धोरणात रूपांतर करणारी मूलभूत स्वरूपाची संघटना म्हणजे राजकीय पक्ष होय.'

(५) **रिग्ज :** "विधिमंडळ सभासदत्वासाठी होणाऱ्या निवडणुकीत उमेदवार उभी करणारी संघटना म्हणजे राजकीय पक्ष होय."

(आ) राजकीय पक्षाच्या उदयाची कारणे

राजकीय पक्ष निर्मिती ही स्वाभाविक घटना आहे. जॉर्ज वॉशिंग्टन आणि महात्मा गांधी यांनी मांडलेली 'पक्ष विरहित लोकशाही' ही कल्पना जगात कोठेही अस्तित्वात नाही. राजकीय पक्ष निर्मितीत खालील घटक कारणीभूत आहेत.

(१) **मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ती :** गट करणे ही मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. सामाजिक जीवनाप्रमाणे राजकीय जीवनातही गट असतात. या गटांच्या आधाराने माणूस आपल्या हेतुप्राप्तीसाठी संघर्ष करतो. सहकार्य करणे तसेच विरोधी प्रवृत्तीशी संघर्ष करणे या मूलभूत प्रवृत्तीतून राजकीय पक्ष निर्माण झाले.

(२) **माणसांचा स्वभाव :** स्वभावाने क्रांतिकारक असणाऱ्या माणसांचा कल सद्यपरिस्थितीत बदलण्याकडे असतो. काही स्थितिप्रिय माणसे असणारी परिस्थिती टिकविण्याचा प्रयत्न करतात. व्यक्तींच्या स्वभावातील या फरकामुळे गट निर्माण होतात. गटातून राजकीय पक्ष निर्माण होतो.

(३) आर्थिक हितसंबंध : राजकीय पक्षांमध्ये देशाच्या अर्थव्यवस्थेविषयक भिन्न-भिन्न दृष्टिकोनांतून राजकीय पक्ष निर्माण होतात. गरीब वर्ग, आर्थिक विषमतेला विरोध, संपत्तीच्या केंद्रिकरणाच्या विरोधात असतो. तर श्रीमंत वर्ग मुक्त या अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कर्ता असतो. आर्थिक व्यवहारावर शासनाचे नियंत्रण असावे असे गरिबांना वाटते. त्यामधून राजकीय पक्ष निर्माण होतात.

(४) सामाजिक परिस्थिती : विशिष्ट सामाजिक वातावरणामुळे राजकीय पक्ष निर्माण होतात. समाजासमोरील गंभीर समस्या सोडविण्यासाठी राजकीय पक्षांची आवश्यकता असते. वातावरण बदलले तरी पक्ष टिकून राहतात.

(५) वंशभेद, भाषाभेद, धर्मभेद : धर्म, भाषा, वंश,संप्रदाय यांच्या भेदांमधून वेगवेगळे हितसंबंध निर्माण होतात. त्यांचे हितसंबंध जपण्यासाठी राजकीय पक्ष उदयाला येत असतात. भारतात अनेक पक्ष निर्माण होण्याचे महत्त्वाचे कारण हेच आहे.

(६) राजकीय नेत्यांचा प्रभाव : स्थानिक, प्रादेशिक व राष्ट्रीय पातळीवर राजकीय नेत्यांचा उदय होत असतो. हे नेते त्या-त्या गटांचे, भाषेचे, जातीचे, वंशाचे, संस्कृतीचे, नेतृत्व करीत असतात. नेत्यांच्या प्रभावामुळे अनुयायी निर्माण होतात. अनुयायामधून राजकीय पक्षांची निर्मिती घडून येत असते. असे नेते राजकीय पक्षाचे आधारस्तंभ असतात,

(इ) राजकीय पक्षांची वैशिष्ट्ये

राजकीय सत्ता मिळवून त्या सत्तेद्वारे आपला कार्यक्रम व धोरण अंमलात आणणारी नागरिकांची संघटना असे राजकीय पक्षाचे वर्णन केले जाते. राजकीय पक्षांची विविध वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे

(१) नागरिकांची संघटना : उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी राजकीय पक्ष निर्माण करणारे लोक संघटित होतात. त्यामुळे राजकीय पक्षांना स्थैर्य आणि सामर्थ्य लाभते. सर्वत्र राजकीय पक्ष कमी-अधिक प्रमाणात सुसंघटित असतात.

(२) पक्षाची धोरण निर्मिती : कोणत्याही राजकीय पक्षाला धोरणे आणि कार्यक्रम असतात. आदर्शवादी कल्पना असते. धोरणाबाबत मतभिन्नता असली तरी पक्ष सदस्यांत एकमत असावे, पक्षावर निष्ठा असावी तरच सहकार्य वाढते.

(३) घटनात्मक मार्गाने सत्ताप्राप्ती : शांततामय व घटनात्मक मार्गाने सत्ताप्राप्ती करून धोरण अंमलात आणले जाते. त्यासाठी लोकमताचा पाठिंबा लागतो. धोरण अंमलात आणण्यासाठी राजकीय सत्तेची गरज लागते. राजकीय पक्ष सत्ता मिळवण्याचा आणि टिकवण्याचा प्रयत्न करतात. कारण सत्ता हे एक महत्त्वाचे साधन असते.

(ई) राजकीय पक्षांची कार्ये (Functions)

(१) हितसंबंधांचे सुसूत्रीकरण : सत्ता प्राप्त करण्याच्या उद्देशाशी ही कार्ये प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंधित असतात. प्रत्येक समाजात विविध प्रकारचे हितसंबंध अस्तित्वात असतात.

राजकीय पक्ष धोरणे आणि तत्त्वासाठी जनतेचा पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. लोकमताच्या पाठिंब्यामुळे राजकीय पक्षांना सामर्थ्य प्राप्त होते. जनतेसमोर प्रश्न मांडून अनुकूल लोकमत बनविणाचा प्रयत्न करतात. वर्तमानपत्र, जाहीरसभा, इत्यादी माध्यमांचा वापर करतात. राजकीय पक्ष लोकमत घडविण्याचे प्रभावी साधन आहे.

(२) **निवडणूक लढविणे :** निवडणूक जिंकणे हा सत्ता प्राप्तीचा मार्ग आहे. राजकीय सामर्थ्य निवडणूक लढविताना वापरतात, त्यावेळी ते पक्षाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करतात. देशासमोरील प्रश्नांचा दृष्टिकोन स्पष्ट करतात. प्रचारयंत्रणेमार्फत प्रचार घडवून आणतात. मतदारांचा पाठिंबा मिळवतात. पक्षनेत्यांचा दौरा, निवडणूक खर्च निधी याबाबत राजकीय पक्ष सतत कार्यरत असतात. निवडणूक जिंकून सत्ताप्राप्ती हे त्यांचे ध्येय असते.

(३) **राज्यकारभारात सहभाग :** विधिमंडळात बहुमत प्राप्त करून आपला पक्ष सत्तेवर आणण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. ते मंत्रिमंडळ बनवून राज्यकारभार करतात. सत्तारूढ पक्ष सत्तेच्या माध्यमातून आपली ध्येयधोरणे अंमलात आणतो. राज्यकारभार करताना सत्ताधारी पक्षाची कसोटी लागते. राजकीय पक्षाकडे राजकीय कौशल्य व प्रशासनाची माहिती असणारे नेते असावे लागतात,

(४) **लोकमत संघटित करणे :** राजकीय पक्ष पक्षाची धोरणे आणि राजकीय विचारप्रणालीच्या साहाय्याने जनतेचा पाठिंबा मिळवतात. लोकांच्या पाठिंब्यामुळे राजकीय पक्षांना सामर्थ्य प्राप्त होते. जाहीर सभा, परिसंवादातून लोकमत घडवतात देशासमोरील गंभीर प्रश्न जनतेसमोर मांडतात.

(५) **विरोधी पक्ष म्हणून कार्य :** अल्पमतातील पक्ष विरोधी पक्षाची भूमिका पार पाडतो. सत्ताधारी पक्षावर अंकूश ठेवण्यासाठी विरोधी पक्षाची आवश्यकता असते. सत्ताधारी पक्ष अनियंत्रित आणि बेजबाबदार होऊ नये यासाठी विरोधी पक्षाची गरज असते. विरोधी पक्ष राजकारणातील चुका आणि दोष जनतेसमोर मांडतात. लोकमत जागृत करतात. विरोधी पक्ष पडछाया मंत्रिमंडळासारखे काम करतो. म्हणजे सत्तारूढ पक्ष अल्पमतात गेल्यास मंत्रिमंडळ बनविण्याची तयारी ठेवतो.

(६) **शासन आणि जनता यांतील दुवा :** सत्तारूढ पक्ष शासकीय कार्य व धोरणे जनतेला सांगतात. पक्षाचे कार्यकर्ते शासनाने केलेल्या लोकोपयोगी कार्याची माहिती जनतेला कळवितात. यातून लोकांचा पाठिंबा मिळवितात. विरोधी पक्ष सत्तारुढ पक्षाच्या चुका आणि उणिवा जनतेसमोर मांडतात. लोकमत जागृत आणि संघटित करतात. जनमत लक्षात घेऊन सत्ताधारी पक्ष धोरण बदलतात. थोडक्यात, राजकीय पक्षामुळे जनता आणि शासन यांच्यात दुवा साधला जातो.

(७) **शासकीय घटकांत सुसंवाद साधणे :** कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळ आणि शासनाच्या विविध शाखांमध्ये राजकीय पक्ष सुसंवाद ठेवतात. एकाच पक्षाचे मंत्रिमंडळ असल्यास सर्वसाधारण धोरणाबाबत मंत्र्यांत एकवाक्यता आढळते. देशाचा कारभार सत्ताधारी पक्षाच्या

धोरणानुसार चालतो. बहुमतामुळे सत्ताधारी पक्षाचे धोरण सभासदांना मान्य असते. अशा रितीने मंत्रिमंडळ व विधिमंडळात सुसंवाद राहतो.

(८) **संघटनात्मक कार्य :** राजकीय पक्ष देशात पक्षाच्या शाखा, उपशाखा उघडतात. उपशाखांमधून कार्यकर्त्यांची भरती केली जाते. पदाधिकाऱ्यांची निवड केली जाते. अधिवेशन भरवतात तेथे पक्षाची ध्येयधोरणे ठरवतात.

(९) **राजकीय पक्षाकडून राजकीय शिक्षण :** राजकीय पक्ष देशासमोरील राजकीय प्रश्नांची माहिती जनतेला देतात. निवडणुकीच्या काळात जनतेचे राजकीय शिक्षण होते. जनता सार्वजनिक प्रश्नांत रस घेते. विविध पक्षांची ध्येयधोरणे याबाबत जनता विचार करते.

(उ) राजकीय पक्षाचे महत्त्व

अर्वाचीन काळात लोकशाही स्वरूपाच्या राजकीय व्यवस्थेत पक्ष महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतात. निवडणुका लढविणे, कार्यक्रमांची सुसूत्रता करणे, जनता व शासन ह्यात दुवा प्रस्थापित करणे, धोरण निश्चित करणे आणि धोरणांची अंमलबजावणी करणे, इत्यादी स्वरूपाची कार्ये राजकीय पक्ष करीत असतात.

लोकशाहीत किंवा सर्वंकष राजकीय व्यवस्थेत राजकीय व्यवस्थेपेक्षा राजकीय पक्षालाच जास्त महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले असते. सर्वंकष स्वरूपाच्या व्यवस्थेत मात्र एकाच राजकीय पक्षास महत्त्वाचे स्थान असते. विरोधी राजकीय पक्षास कोणतेच स्थान नसते. लोकांच्या व्यवहाराला वळण लावण्याच्या दृष्टीने बळाचा वापर करण्यात येतो. निवडणुका नाम ह्या नाममात्र स्वरूपाच्या असतात. राजकीय पक्ष व विचारसरणी ह्यांची एक प्रकारची बांधिलकी असते.

४.२.२ प्रभाव यंत्रणा

संपूर्ण राजकारण हे संघर्षमय स्वरूपाचे असते. प्रत्येकाला असे वाटते की दुसऱ्याने त्याच्या म्हणण्यानुसार वागावे अशी त्याची खटपटही असते. समाजातील गट सदस्य, त्यांचे नेते, राजकीय नेते त्या दृष्टीने आपल्याजवळ असलेल्या सर्व प्रकारच्या बौद्धिक व भौतिक साधनसामग्रीचा उपयोग करीत असतात आणि निर्णय निर्धारण करण्याची जी पदे असतात ती प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. राजकारणात अनेक पदे असतात. ही पदे म्हणजे एक प्रकारची सत्ताच असते. ती हस्तगत करण्याच्या दृष्टीने इच्छूक व्यक्तींमध्ये किंवा गटांमध्ये किंवा राजकीय पक्षांमध्ये एकसारखा संघर्ष चालू असतो. त्यात ज्याचा प्रभाव जास्त त्याला ही पदे प्राप्त होतात. शासन संस्था ही अशी एक यंत्रणा आहे की ज्याचा जास्त प्रभाव असेल त्याला आपले मत शासनयंत्रणेद्वारे लोकांवर लादता येते.

(अ) प्रभावाची व्याख्या

प्रभाव म्हणजे व्यक्तीची इतरांच्या धोरणांना हेतूतः परिणामीत करण्याची क्षमता. प्रभावधारक व्यक्ती वा गट समाजात सर्वच मूल्यांबाबत श्रेष्ठ मानले जातात. प्रभावाची तीन वैशिष्ट्ये आहेत. (१) प्रभाव

हा किमान दोन व्यक्तींच्या आंतरसंबंधांवर आधारित असतो. (२) प्रभाव संबंध प्रस्थापित होण्यासाठी प्रभाव धारकाचा हेतू महत्त्वाचा असतो. (३) साधन सामग्रीच्या विषमतेमुळे काही व्यक्ती अधिक प्रभावशाली तर काही कमी प्रभावशाली तर काही प्रभावशून्य असणे अपरिहार्य ठरते.

वर्चस्व (डॉमिनन्स) व प्रभाव या दोन्ही गोष्टी परिणामांच्या दृष्टीने सारख्याच असतात. दोहोंद्वारे एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या कृती, निर्णय, मते व दृष्टिकोन यात बदल घडविते. पण प्रभावाचे वेगळेपण यात असते की बळ, धाकदपटशाही यापेक्षा युक्तिवाद व पाठपुरावा यावर त्याची भिस्त असते. प्रभाव पाडणारी व्यक्ती तार्किक युक्तिवाद, नैतिक मुद्दे, फायदे-तोटे सांगून अन्य व्यक्तींचा निर्णय प्रभावित करते. परंतु प्रभावित होणारी व्यक्ती आपला निर्णय घेण्यास स्वतंत्र असते.

(आ) प्रभावाचे आधार

प्रभावाचा संबंध सत्ता संबंधात निर्माण होतो. वरचढ व्यक्तींना नेत्यांना, गटप्रमुखांना सत्ताधारक म्हणतात. तर त्यांच्या इच्छेनुसार वागणाऱ्या व्यक्तींना सत्ता ग्राहक म्हणतात. हे दोन्ही ज्या प्रसंगांत उपस्थित असतील तेथेच सत्तासंबंध प्रस्थापित होतो. सत्ताधारक गट किंवा राजकीय पक्ष सत्ताग्राहकावर म्हणजे अनुयायांवर किंवा लोकांवर किती प्रभाव पाडतो किंवा वर्चस्व गाजवितो याचेही मोजमाप करता येते. व्यक्तीचे गुण, दिव्यवलय, शिक्षण, आर्थिक व सामाजिक स्थान, चारित्र्य, सांपत्तिक स्थिती परंपरागत प्रतिमा, इत्यादी प्रभावाचे आधार असून या गोष्टींमुळे प्रभावधारकाचे म्हणजे नेत्याचे समाजातील व राजकारणातील स्थान निश्चित होते.

(१) प्रतिष्ठा : प्रतिष्ठा हा प्रभावाचा महत्त्वाचा आधार मानला जातो. दोन व्यक्तींबाबत इतर गोष्टी जेव्हा सारख्याच असतात पण एकाची प्रतिष्ठा दुसऱ्यापेक्षा अधिक असते. तेव्हा या अधिक प्रतिष्ठित व्यक्तींच्या संदेशांना संसूचन माध्यमाद्वारे प्राधान्य मिळते आणि ती व्यक्ती वा नेता वा एखादा गट किंवा राजकीय पक्ष अधिक प्रभावी ठरतात.

प्रतिष्ठा ही व्यक्तिनिष्ठ बाब असते. एखाद्या व्यक्तीची, अभिजन व्यक्तीची प्रतिष्ठा किती आहे हे इतर व्यक्ती तिची भूमिका किती प्रतिष्ठेची मानतात यावर अवलंबून असते. व्यक्तिनिष्ठतेमुळे एकाच व्यक्तीच्या भिन्न व्यक्तींवर पडणाऱ्या प्रभावात नेहमीच तफावत पडत असते. पारंपरिक समाजात मांत्रिक वैद्याची प्रतिष्ठा विकीर्ण असते. म्हणजे कोणत्याही गोष्टींसंबंधी त्याचे मत प्रमाण मानले जाते. आधुनिक समाजात मात्र विशिष्ट व्यावसायिकाचे मत त्याच्या विशिष्ट ध्येयापुरतेच अधिकृत मानले जाते. म्हणजेच त्याची प्रतिष्ठा त्याच्या क्षेत्रापुरतीच मानली जाते. पण अनेकदा एका क्षेत्रातील प्रतिष्ठेमुळे व्यक्तीला इतरही क्षेत्रांत प्रतिष्ठित मानले जाताना आढळते.

(२) संदेशाची प्रतिष्ठा : प्रभावासाठी व्यक्तीची व तिच्या स्थानाची प्रतिष्ठा हा जसा एक आधार आहे तसाच दुसरा आधार ती व्यक्ती किंवा नेता देत असलेल्या संदेशाच्या प्रतिष्ठेचा असतो. समाजातील बराचसा प्रभाव (उदाहरणार्थ, दूरदर्शनवरील नेत्यांचे कार्यक्रम) श्रोत्यांच्या व

munotes.in

प्रेक्षकांच्या मनावर अनुकूल परिणाम साधणारी निवडक प्रतिके व शब्द यांच्याद्वारे हा प्रभाव पाडला जातो.

(३) **ऋणहितपणाचा भाव :** प्रभावग्राहकाच्या ठिकाणी असलेला ऋणहितपणाचा वा आबंधनाचा भाव होय. कोणतीही अट वा कोणतेही बंधन न घालता अनेकदा भेटवस्तू दिल्या जातात. त्यातून कृतज्ञतेची व वाणीपणाची भावना त्या देणाऱ्याविषयी घेणाऱ्याच्या मनात निर्माण होते. योग्य वेळी कळत न कळत त्याच्या हातून याची परतफेड होते. वस्तू, पैसा वा सेवा जेव्हा मोफत दिल्या जातात तेव्हा स्पष्टपणे आपल्यावर कोणतेच बंधन घातले जात नसल्यामुळे त्या घेण्या-देण्याच्या संबंधाला वर्चस्व म्हणता येत नाही. पण व्यक्तीच्या कृती परिणामीत होत असल्यामुळे त्यात प्रभावाचा भाग नक्कीच असतो. निवडणूक निधीला खाजगी कंपन्यांकडून सढळ हाताने दिल्या जाणाऱ्या देणग्या हे या प्रकारच्या प्रभावाचे उदाहरण आहे. राज्यकर्ते अनेकदा आपल्या अधिकारात काही व्यक्तींना पदे व सन्मान देऊन उपकृत करतात आणि त्यातून आपले प्रभावक्षेत्र वाढवतात. उपकृत करून ठेवलेल्या व्यक्तींपुढे कधीतरी पाठिंबा देतील वा उपयोगी पडतील असा हिशेब यामागे असतो.

(इ) प्रभाव आणि सत्ता (Influence and Power) राजकारणाचा संबंध व्यक्तींमधील अंतर्विरोधी आंतर-संबंधाशी म्हणजेच त्यातील संघर्ष निवारणाशी असतो. व्यक्ती आपल्या राजकीय व्यवहारातून व वाटाघाटीतून सत्तेचाच शोध घेत असतात. बर्टान्ड रसेल यांनी सत्तेची व्याख्या करताना 'अपेक्षित परिणाम घडवून आणण्याची क्षमता' असे वर्णन केले आहे. राज्यशास्त्रज्ञ तॉजीने व्याख्या अशी की, 'सत्ता म्हणजे व्यक्ती किंवा गट जिच्या बळावर अन्य व्यक्तींचे वा गटांचे वर्तन आपल्या इच्छेप्रमाणे बदलून घेऊ शकतात अशी क्षमता होय.' डेव्हिड ईस्टनच्या मते 'एक व्यक्ती वा गट जेव्हा स्वत:च्या इच्छेनुसार इतरांच्या कृती निर्धारित करतो तेव्हा त्यांच्यातील संबंध म्हणजे सत्ता होय.'

सत्तेप्रमाणेच प्रभावसुद्धा संबंधात्मक व वर्तनात्मक का असतो. प्रभावापेक्षा सत्तेचा वेगळेपणा तिच्या पाठीशी असलेल्या अधिबलनातून (सॅक्शन्स) आलेला असतो. त्यामुळे सत्ता म्हणजे एक प्रकारचा प्रभावच. व्यक्त पातळीवर सत्तासंबंध प्रभावापासून वर्चस्वापर्यंत कोणतेही स्वरूप धारण करू शकतात. ते प्रभावाकडून जसजसे वर्चस्वाकडे जातात तसतसे अधिबलनांचे स्वरूप अधिक प्रगट व कडक होत जाते. कारण त्या प्रमाणात सत्ताग्राहकांकडून सत्ताधारकाला होणाऱ्या प्रतिकाराचे प्रमाण वाढलेले असते. सत्ताधारकाने सुचविलेल्या धोरणापासून जे दूर जातील त्यांच्यावर बंधने घालणे, इच्छित कृती न करण्यासाठी विविध धोके निर्माण होतील अशा शक्यता उभ्या करणे ही सत्तेची लक्षणे असतात. प्रभाव आणि सत्ता यांच्यासाठी लागणारी साधनसामग्री भिन्न प्रकारची असते आणि त्यांचे परिणामही सामान्यत: भिन्न असतात, अमूक प्रकारे वर्तन केल्यास अमूक लाभ होईल असे आश्वासन सत्ताधारक देतो व सत्ताग्राहक त्या प्रकारचे वर्तन करतो असा हा सत्तासंबंध असतो. एकापरीने आज्ञापालन करणारा सत्ताग्राहक सत्ताधारकावर स्वत:चे आश्वासन पूर्ण करण्याची जबाबदारी टाकत असतो. बहुधा पैसा हे आश्वासन जसत्तेचे साधन असते.

(ई) प्रभाव आणि अधिमान्यता (Influence and Legitimacy)

अधिमान्यता म्हणजे खास प्रकारची मान्यता व संमती. एखाद्या व्यक्तीने धारण केलेले राजकीय पद याला लोकांची जी संमती किंवा मान्यता असते ती मान्यता वा संमती या अधिमान्यतेच्या तत्त्वानुसार प्राप्त झालेली असते. पुढाऱ्यांच्या अधिमान्यतेची जोड मिळाली म्हणजे त्याचे रूपांतर सत्तेमध्ये होते. सत्ता हा मान्यतायुक्त प्रभाव असतो, गट, दबाव गट, हितसंबंधी गट, राजकीय पक्षाचे नेते वा पुढारी आपल्या प्रभावाचे रूपांतर अधिमान्यतेच्या आधारावर कसे होईल असा प्रयत्न करतात. कारण, अधिमान्यतेच्या आधारावर राजकीय पुढारी आपला प्रभाव सर्वत्र निर्माण करू शकतात. अधिमान्यतेच्या आधारावर त्यांना सत्तेचा वापर करणे सोपे होते. अधिमान्यता प्राप्त झालेली सत्ता विश्वसनीय व टिकून राहणारी असते. तसेच अधिमान्यतेच्या आधारावर कनिष्ठांकडून वरिष्ठांच्या आज्ञा व हुकूम बरोबर पाळले जातात.

लोकशाही राज्यव्यवस्थेत अधिमान्यतेच्या तत्त्वाला विशेष महत्त्व आहे. लोकांच्या इच्छेविरुद्ध लोकशाहीचा राज्यकारभार चालू शकत नाही. संख्येने जास्त व प्रभावी अशा अल्पमतातील लोकांकडून लोकशाहीच्या राज्याला धोका निर्माण होण्याचा संभव असतो.

४.३. गट, दबाव गट, हितसंबंधी गट

४.३.१. दबाव गट (Presure Group)

राजकीय हेतूच्या पूर्तीसाठी लोकांना संघटित करणाची प्रक्रिया म्हणून राजकीय संघटन आवश्यक असते. सामाजिक स्तरीकरणामुळे जाती, वर्ग, या स्वरूपाचे गट अस्तित्वात आले. व्यवसाय आणि आवडी-निवडीनुसारही विविध प्रकारच्या गटांची निर्मिती समाजात झाली आहे. सभासदांच्या हितांची परिपूर्ती करणे हा गटाचा उद्देश असल्याने त्यांना हितसंबंधी गट असेही संबोधले जाते. या गटांच्या माध्यमातून लोक राजकारणात सहभागी होतात. म्हणून राजकीय प्रक्रियेत गटांचा सहभाग मोठा असतो.

वास्तविक पाहता राजकीय संघर्ष बऱ्याच प्रमाणात गट संघर्षातून निर्माण होतात. राजकारणात यशस्वी होण्यास गटाचा पाठिंबा आवश्यक असतो. गटाचा प्रभाव राजकीय वर्तणुकीवर होत असतो. समाजातील गटांची संख्या, त्यांचे स्वरूप, परस्परांतील संबंध यावर राजकारणाचे स्वरूप व तीव्रता या गोष्टी अवलंबून असतात. लोकांच्या राजकीय सहभागाचे माध्यम म्हणूनही विविध प्रकारचे गट कार्य करीत असतात.

(१) दबाव गटाची व्याख्या

(अ) ऑर्थर बेंटले : "समान हितसंबंधांच्या परिपूर्तीसाठी जेव्हा व्यक्ती एकत्र येतात तेव्हा गट निर्माण होत असतो."

(ब) लीझरसन : "गट म्हणजे व्यक्तींची पक्ष- -निरपेक्ष संघटना असते व ती संघटना गटाच्या अस्तित्वाला आवश्यक असलेले आदर्श आणि भौतिक उपक्रम फलद्रूप करण्यासाठी लोकांना संघटित करते.

munotes.in

(क) डेव्हिड ट्रुमन : "समाजातील इतर गटांकडून काही अपेक्षा करणारा स्वघटकांचा एक दृष्टिकोनात्मक सहभाग असलेला लोकसमूह होय."

(ड) सिगलर : "दबाव गट हा आपल्या सभासदांना राजकीय सत्तेवर आणण्याऐवजी शासनाच्या धोरणावर अधिक प्रभाव पाडणारी संघटना असते.'

(२) गटांचे प्रकार : बेंटलेने गटाचे काही प्रकार सांगितले आहेत. उदाहरणार्थ, औपचारिक गट व अनौपचारिक गट, प्राथमिक वा दुय्यम गट, हितसंबंधी गट, दबाव गट, संस्थात्मक गट, असंघटित गट, व्यक्त वा अव्यक्त गट. समाज निरनिराळ्या गटांनी तयार झालेला असतो हे गट आपल्या हितसंबंधांनुसार परस्परांत कधी स्पर्धा करतात तर कधी सहकार्य करतात.

४.३.२. दबाव गट व हितसंबंधी गट

व्यक्ती स्वत;च्या गरजा गटाच्या माध्यमातून भागवत असते. हितसंबंधांचे आविष्करणा व एकत्रीकरपा गट माध्यमातून होते, "हितसंबंधांची सुरक्षितता" लोकांना महत्त्वाची वाटते. म्हणून व्यक्त किंवा अव्यक्त हितसंबंधांच्या आधारे लोकांना संघटित करून राजकीय शक्ती निर्माण करणे शक्य असते. हितसंबंधांमुळे अभिव्यक्ती आणि संघटना निर्माण करणे हा लोकांचा हक्क असतो. त्यातून राजकीय संघटन करण्याची प्रक्रिया सुकर बनली आहे.

शासकीय निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव पाडण्याच्या हेतून संघटित झालेला परंतु ज्याचा उद्देश संघटनेच्या सभासदास शासकीय पदे मिळावीत असा नसतो अशा लोकसमूदायास दबाव गट म्हणतात. दबाव गट राजकीय प्रक्रियेत भाग देत असतात. शासकीय निर्णयांचे स्वरूप, ठरविण्याच्या बाबतीत ते क्रियाशील असतात. परंतु प्रत्यय सत्ता प्राप्ती' हा त्यांचा उद्देश नसतो. शासकीय व स्थानिक पातळीवर दबाव गट कार्य करतात. दबाव गट असा शब्द वापरण्याच्या बाबतीत अभ्यासकांत एकमत नाही. (१) हितसंबंधी गट (Interest Group) (२) दबाव गट (Pressure Group) (३) कक्ष (Lobby) असे समानअर्थी शब्द वापरले जातात.

(१) दबाव गटांचे प्रकार : प्रो.आल्मंड यांनी चार प्रकार सांगितले आहेत.

(अ) मंडळात्मक गट (Associational Groups) : या गटांना विशिष्ट अशी संरचना असते. विशिष्ट हितसंबंधांचे हे गट प्रतिनिधीत्व करतात. हेतूंच्या पूर्ततेसाठी निश्चित अशी कार्यपद्धती असते. राजकीय पक्ष, विधिमंडळे, नोकर यंत्रणा यांच्याकडे हे गट लोकांच्या मागण्या पोहोचवतात. उदाहरणार्थ, मजूर संघटना, व्यापारी संघटना, नागरी संघटना, इत्यादी संघटनांचा यात समावेश होतो.

(ब) अमंडळात्मक गट (Non-Associational Groups) : या प्रकारात नातेसंबंधांवर आधारित असे गट असतात. वांशिक, प्रांतिक, कौटुंबिक, धार्मिक अशा गटांचा समावेश यात होतो. कार्यपद्धत अनौपचारिक व प्रासांगिक स्वरूपाची असते. नेत्यांमार्फत मागण्या मांडल्या जातात. पंतप्रधान वा मुख्यमंत्री यांना भेटून उपाययोजना करायला सांगतात.

(क) संस्थात्मक गट (Institutional Groups): असे गट विधिमंडळे, लष्कर, नोकरवर्ग, इत्यादी संघटना असतात. उदाहरणार्थ, अधिकाऱ्यांचा गट, विधिमंडळ सभासदांतील गट, नोकर वर्गातील भिन्न विचारसरणीचे गट अशा गटांना संस्थेचा आधार असतो.

(ड) प्रमाणक-हीन गट (Anomic Groups): समाजातून उत्स्फुर्तपणे निर्माण होणाऱ्या व राजकीय व्यवस्थेत प्रवेश करणाऱ्या गटांचा समावेश या प्रकारात केला जातो. रचना आणि कार्य याबाबत नियमितपणा नसतो. हिंसाचाराचा मार्ग अवलंबून आपल्या मागण्या पूर्ण करण्याचा प्रयत्न असे गट करतात. उदाहरणार्थ, पॅलेस्टाईन मुक्ती संघटना (PLO).

लोकशाही शासनपद्धतीत अलीकडे गटातील विविधता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. साधनसामग्रीचा प्रभाव असण्याच्या बाबतीत गटागटांत फरक आढळतो. उद्योगपतींचा गट, संस्थानिकांचा गट, शिक्षकांचा गट, विद्यार्थ्यांचा गट अशा गटांच्या कार्यपद्धतीच्या बाबतीत फरक आढळून येतो.गटांचा राजकारणातील अंतर्भाव हा कायम स्वरूपाचा किंवा तात्पुरताही असू शकतो. संस्थात्मक गटांचा अंतर्भाव राजकारणात नित्य आणि कायम असतो.

(२) दबाव गटाची कार्ये : दबाव गटाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

(अ) हितसंबंधांचे सुसूत्रीकरण : व्यक्तींच्या हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी दबाव गट त्यांच्या हितसंबंधांना व्यक्त स्वरूप देतात. हितसंबंधांचे सुसूत्रीकरण करून मागण्या स्पष्ट केल्या जातात. दबाव गट शासनाकडे आपल्या आशा-आकांक्षा व्यक्त करीत असतात. शिवाय आपल्या सदस्यांच्या तक्रारींना वाचा फोडतात. एखादी व्यक्ती आपल्या अडचणी प्रभावीपणे मांडू शकत नाही व सोडवूही शकत नाही. दबाव गट त्या अडचणी व्यक्त करून सोडवण्याचा प्रयत्न करतो.

(आ) शासकीय धोरणांवर प्रभाव : शासनाने आपल्या हितसंबंधांबाबत अनुकूल धोरण स्वीकारावे म्हणून हे दबाव गट शासकीय अधिकाऱ्यांवर आणि घटकांवरजी प्रभाव पाडतात. शासनाकडून अनुकूल निर्णय मिळवतात.

(इ) प्रचार : शासनावर दबाव आणण्यासाठी लोकमत जागृत करावे लागते. इतर संघटनांचा पाठिंबा मिळवावा लागतो. समाजाला मागण्या पटवून द्याव्या लागतात. सभा, मेळावे, पत्रके या मार्गाने लोकमत संघटित केले जाते.

(ई) राजकीय पक्षांशी सहकार्य : दबाव गट निवडणुका न लढवता राजकीय पक्षांना मदत करतात. दबाव गटाला अनुकूल धोरण ठेवणाऱ्या पक्षांच्या उमेदवाराला निवडणुकीत निधी व पाठिंबा देऊन प्रचार करतात. अनुकूल उमेदवार विधिमंडळात निवडून आणतात.

(उ) सरकारशी संपर्क : दबाव गट नेते उद्दिष्टपूर्तीसाठी मंत्री, कायदेमंडळ सभासद, प्रशासक यांच्याशी संपर्क साधून चर्चा करतात व त्यांना त्यांच्या मागण्या पटवून देतात आणि आवश्यक ती माहिती पुरवतात.

munotes.in

(ऊ) आंदोलने : दबाव गट आपल्या मागण्यांकडे सरकारचे लक्ष खेचण्याकरिता संप, मोर्चा, हरताळ, सभा, घेराव, मिरवणुका रस्ता रोको, बहिष्कार, इत्यादी प्रकारांनी आंदोलन करून शक्ती प्रदर्शनाने सरकारवर दबाव आणतात.

(ए) निवडणूक कार्य : राजकीय सत्ता हस्तगत करणे हे दबाव गटाचे उद्दिष्ट नसते. म्हणून दबाव गट राजकीय पक्षांप्रमाणे निवडणुकीत उतरत नाहीत. फक्त दुसऱ्या पक्षांचे प्रतिनिधी निवडून देण्यासाठी प्रयत्न करतात.

अशा प्रकारच्या उमदेवारांचा निवडणूक खर्च दबाव गटाकडून केला जातो तो राजकीय प्रतिनिधी गटातील घटकांचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवतो.

(३) दबाव गटांचे महत्त्व :

आजच्या राजकीय जव्यवस्थेत दबाव गटाच्या कार्याला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. आर्थिक क्षेत्रात. एक प्रकारचे वैशिष्ट्यीकरण निर्माण झालेले असते. निरनिराळे हितसंबंधी गट आर्थिक क्षेत्रात आपापला दबाव प्रस्थापित करतात. आजच्या समाज व्यवस्थेत लोक कोणत्या ना कोणत्या तरी हितसंबंधांच्या आधारे संघटित झालेले असतात. तसे केल्याने आपले हितसंबंध सुरक्षित राहू शकत नाही अशी त्याची भावना झालेली असते. म्हणून आजच्या समाजाला गटप्रधान समाज असे म्हणण्यात येते. राजकीय पक्ष समान विचाराच्या दबाव गटास सहकार्य देतात. कायदेमंडळात संबंधित हितसंबंधांच्या गटांचे प्रश्न मांडतात व समस्या सोडविण्यास मदत करतात. काही हितसंबंधी दबाव गट निवडणुकीच्या काळात त्यांना वाटणाऱ्या व्यक्तीस मग ती व्यक्ती कोणत्याही पक्षाची असो त्यासाठी प्रचार करतात. दबाव गट बहुधा राजकीय पक्षाशी संबंधित राहूनच आपले कार्य करीत असतो.

४.३.३. हितसंबंधी गट

पक्षाशी काहीसे साम्य असणाऱ्या आणि आधुनिक राज्यव्यवस्थेचे अंग असणाऱ्या आणखी एका घटकाची ओळख येथे करून देणे आवश्यक आहे. सामाजिक सहजीवनातून अनेकदा लोकांचे समान हितसंबंध, समान विचार, समान मित्र-शत्रू निर्माण होतात. एकाच व्यवसायात असल्यामुळे वा एकाच धर्माच्या / जातीच्या / भाषेच्या धाग्याने जोडल्यामुळे हे लोक एकत्र येतात. त्यांच्यात बंध-अनुबंध निर्माण होतात. त्यातील काही औपचारिकरित्या संघटित रूप धारण करतात तर काही अनौपचारिक पातळीवरच राहतात. समाजजीवनात असे अनेक गट सक्रिय असलेले आपण पाहतो. शेतकरी संघटना, व्यापारी वा उद्योजकांच्या संघटना, विद्यार्थी संघटना, स्त्री संघटना, मजूर संघटना, साहित्य मंडळे ही त्याची काही संघटित रूपे होत. शेतमजूर, ग्रामीण रहिवाशी, आदिवासी, इत्यादींच्या व्यामिश्र स्वरूपामुळे किंवा मागासलेपणामुळे बऱ्याच प्रमाणात असंघटितच राहतात. या सगळ्यांचा मिळून नागर समाज (Civil society) बनतो.

हे दोन हितगटांसाठी आवश्यक घटक म्हणता येतील. ते तेव्हा समान हितसंबंध व कमी-अधिक प्रमाणात संघटित असणे आधुनिक काळात राज्यव्यवस्थेची व्याप्ती वाढली आहे. देशाच्या सर्व

भागात तिचे अस्तित्व जाणवते. कल्याणकारी राज्याच्या उदयामुळे राज्यव्यवस्थेचा संबंध सर्व गटांशी येणे अपरिहार्य होते, कारण राज्यव्यवस्थेच्या कार्याचा परिणाम या ना त्या रूपात त्यांच्यावर घडतच असतो. स्वाभाविकपणे राज्यव्यवस्थेकडून या गटांच्या काही अपेक्षा निर्माण होतात. आपल्या मागण्या वेळोवेळी ते राज्यापुढे मांडताना दिसतात. विकसित देशांत या मागण्या नेमक्या स्वरूपात व प्रत्यक्षपणे कायदेमंडळासमोर / प्रशासनासमोर / न्यायमंडळापुढे मांडल्या जातात. अविकसित व विकसनशील देशांत या मागण्यांचे रूप अस्पष्ट व संदिग्ध असते. त्या अनेकदा अप्रत्यक्षपणे बंद, दंगे, मोर्चे या स्वरूपातून प्रकट होतात.

४.३.४. हितसंबंधी गट आणि राजकीय पक्ष यांतील फरक

जेव्हा एखादा हितगट शासनाच्या एखाद्या अंगाकडून आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी त्याच्यावर वैध मार्गाने दबाव आणतो तेव्हा त्याला दबावगट असे म्हणण्यात येते. असे वैध मार्ग म्हणजे प्रचार, निवेदने, शिष्टमंडळे, मोर्चे, बंद पाळणे, निषेध करणे, संप करणे, इत्यादी होत. शासनाने एखादे धोरण आखावे/बदलावे केवळ यासाठी अशा दबावगटाची निर्मिती केली जाऊ शकते. उदाहरणार्थ, नर्मदा बचाव आंदोलन किंवा अण्वस्त्रविरोधी आंदोलन, नामांतर आंदोलन, इत्यादी. एखाद्या गटाचे सर्वसाधारण हित जोपासण्यासाठी, शासनापासून आपले रक्षण करण्यासाठीसुद्धा असे गट संघटित केले जाऊ शकतात. सर्वच देशांत कमीअधिक प्रमाणात असे दबावगट सक्रिय असतात. लोकशाही व्यवस्था असणाऱ्या देशांत अधिक उघडपणे त्यांचे कार्य चालते एवढेच.

राजकीय पक्ष व हितगट यांच्यातील फरक समजून घेणे गरजेचे आहे. दोन्हींना काही एक वैचारिक बैठक व संघटना असली तरी या दोन वेगवेगळ्या रचना आहेत. त्यांतील मुख्य फरक म्हणजे पक्षांचे सत्ता संपादन करणे हे ध्येय असते. याउलट आपल्या गटाच्या हिताचे रक्षण करणे हे हितगटांचे उद्दिष्ट असते. त्यामुळे हितसंबंधी गट सहसा निवडणुका लढवीत नाहीत. शिवाय कोणताही हितगट इतका मोठा नसतो की केवळ त्याच्या हिताला वाहून घेऊन देशात सत्ता मिळविता यावी. त्यासाठी राजकीय पक्षांना अनेक हितांचे एकत्रीकरण करावे लागते; अनेक हितगटांचा अनुनय करावा लागतो. हितगटही एकाच वेळी अनेक पक्षांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करीत असतात. (उदाहरणार्थ, शेतकरी संघटना, मजूर संघटना).

हितगटाच्या या भूमिकेचे आणखी एक कारण असू शकते. प्रत्येक व्यक्तीचे अनेक प्रकारचे हितसंबंध असू शकतात व त्यानुसार तो अनेक हितसंबंधी गटांत सहभागी होतो. ते सर्वच हितसंबंध एकमेकांस पूरक बा सुसंगत असतील याची हमी देता येणार नाही. तेव्हा वेगवेगळ्या हितगटात सहभागी होऊन त्याच्या उद्दिष्टांसाठी शासनावर दबाव आणणे सोयीस्कर होत असावे. याचा अर्थ हितगट निवडणुका लढवीतच नाहीत असा नव्हे. काही बहुपक्षीय व्यवस्था असणाऱ्या देशात जेव्हा काही मतदार संघात एखादा हितगट संख्येच्या दृष्टीने वरचढ असतो तेथे तो प्रत्यक्षपणे किंवा एखाद्या पक्षाचे नाव धारण करून तो निवडणूक लढवतो. परंतु नंतर सत्तेत सहभागी होण्यासाठी त्याला इतर पक्षांबरोबर युती करावी लागते. त्यासाठी तडजोडी कराव्या लागतात. किंवा आपली सत्ता टिकविण्यासाठी / प्राप्त

करण्यासाठी समाजातील इतर हितांनाही / पक्षांनाही आधारासाठी आवाहन करावे लागते आणि अशा अनेक हितांची दीर्घकाळ "युती" झाली की त्या हितगटांचे परिवर्तन राजकीय पक्षात होऊ लागते.

तेव्हा राजकीय पक्ष व हितगट यांच्यातील प्रमुख फरक म्हणजे, हितगट हे त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या लोकसमूहाच्या हिताच्या रक्षणासाठीच कार्य करतात. याउलट राजकीय पक्ष हे देशातील सर्व लोकांच्या हितांचे रक्षण करत असल्याचा दावा करतात आणि त्यासाठी वेगवेगळ्या महत्त्वाच्या गटांच्या हितांचे एकत्रीकरण करून, त्यांचा समन्वय साधून सुसंगत कार्यक्रम तयार करतात. त्यांची बांधिलकी एकाच समाजगटाशी असते असे नाही. ते स्वाभाविक आहे कारण राजकीय पक्षांचे उद्दिष्ट सत्ता काबीज करण्याचे असते. त्यासाठी जनतेतील जास्तीत जास्त लोकांचा पाठिंबा त्यांना हवा असतो. एकाच सामाजिक गटाच्या आधारावर ते सत्ता मिळवू / टिकवू शकत नाहीत.

राजकीय पक्षाचे दुसरे उद्दिष्ट सत्ता मिळविणे हे असते. त्यासाठी ते उमेदवार उभे करतात, पक्षसदस्य मिळवितात, धोरण निश्चित करतात. याउलट हितगटांचे उद्दिष्ट मर्यादित असते. आपल्या गटाच्या लोकांच्या हितरक्षणाने त्यांचे समाधान होते. राजकारण / निवडणुका हे एक साधन राहते. पक्षासारखे त्यांनी निवडणुकीत भाग घेतला तरी ते तेवढ्यापुरतेच असते. सत्ता मिळविण्यासाठी पक्षांना संघटना बांधावी लागते, लोक जागरणासाठी सर्वंकष विचारप्रणालीचा आश्रय घ्यावा लागतो. हितगट हे करतीलच असे नाही. ते राजकीय पक्षावर, शासनावर प्रभाव टाकून आपले हित साध्य करून घेतात. त्यासाठी शक्य तर अनेक पक्ष नेत्यांमधून आपल्या हिताचे रक्षणकर्ते मिळवितात, शेवटी, पक्षांचा संबंध राजकारणाशी, सत्तेशी असतो. हितगटांना आपल्या उद्दिष्टांसाठी राजकारणाबरोबर समाजाच्या इतर अंगांनाही भिडावे लागते. केवळ शासनाकडून त्यांचे हित साध्य होईल असे नाही. इतर धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक संघटनाही त्या कार्यात महत्त्वाच्या ठरू शकतात.

४.४. लोकमत : अर्थ, स्वरूप आणि प्रसार माध्यमे (Public Openin and Mass Media)

(अ) लोकमताचा अर्थ व स्वरूप

'लोकमत' ह्या कल्पनेला १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले, ग्रीक काळामध्ये लोकमताला आजच्याइतकीच मान्यता मिळालेली होती. बेंथमच्या लिखाणामध्ये लोकशाहीच्या दृष्टीने लोकमताचे महत्त्व आणि राज्यकर्त्यांच्या अनियंत्रित कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने असणारी त्याची उपयुक्तता यासंबंधी विवेचन केले असल्याचे आढळून येते. मॉंटेस्क्यू, रूसो, इत्यादींनी कल्पनेचा जमा प्रसार आणि प्रचार केला. औद्योगिक वाढ, लोकशाहीचा मा विकास, छापण्याच्या कलेचा शोध, वाहतूक आणि दळणवळणांच्या साधनांत झालेले क्रांतिकारक बदल, व्यक्तिस्वातंत्र्यासाठी निरनिराळ्या देशांतील लढे, हुकुमशाही राज्यपद्धतीचा अनुभव अशा अनेक कारणांमुळे आज लोकमताला महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झालेले आहे.

आधुनिक विचारसरणीप्रमाणे लोकमत म्हणजे विशिष्ट समस्येबाबत समाजाने व्यक्त केलेले आणि कमी अधिक प्रमाणात एकजिनसी असलेले विचार होत. लॉवेलच्या मते 'बुद्धिनिष्ठ लोकांचे मत अगर बुद्धिनिष्ठ लोकांनी मान्य केलेले मत म्हणजे लोकमत' आजच्या काळात समाज हा संख्येने मोठा असल्यामुळे आणि सामाजिक समस्या, राजकीय व आर्थिक प्रश्न हे फार गुंतागुंतीचे झालेले आहेत. त्यामुळे सर्वसाधारण व्यक्तीला त्याबाबतची सर्वांगीण माहिती करून घेण्याइतका वेळही मिळत नाही आणि ते समजण्यासाठी आवश्यक असणारी पात्रताही तिच्या ठिकाणी नसते. त्यामुळे ते भावनेच्या आहारी जातात आणि दुसऱ्याची तयार मते घेऊन ती स्वत:चीच आहेत अशी समजून करून घेतात. खरे लोकमत हे बुद्धिनिष्ठ, भरपूर माहितीवर आधारलेले, समंजस, जागरूक, व्यापक, लोकहितवादी असे असावे लागते. असे लोकमत लोकशाही यशस्वी होण्यास कारणीभूत ठरत असते.

(आ) लोकमताचे महत्त्व

लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकमताला महत्त्वाचे स्थान असते आणि राज्यकारभार लोकमतानुसार चालविला जातो. सर्वंकष राज्यात किंवा हुकुमशाही व हुकुमशहा आपल्या मताप्रमाणे राज्यकारभारत करीत असतो. लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी देशात जागरूक लोकमत असणे आवश्यक होते. देशात प्रभावी लोकमत असल्याशिवाय लोकप्रतिनिधी आणि सरकार जनतेला जबाबदार राहणार नाही. लोकमत जागरूक, प्रभावी करण्यासाठी निरनिराळ्या साधनांचा आणि मार्गांचा अवलंब करावा लागतो. लोकमत बनविण्यासाठी आणि संघटित करण्यासाठी जी साधने वापरली जातात ती शुद्ध आणि योग्य अशी असली पाहिजे. नाहीतर खऱ्या अर्थाने लोकमताचे दर्शन होऊ शकत नाही. ज्या लोकशाही राज्यात बहुसंख्य लोक अशिक्षित, भावनाप्रधान आणि आळशी असतात तेथे संधीसाधू, बेजबाबदार आणि स्वार्थी लोकांच्या हातात सत्ता जाते; अशा परिस्थितीत लोकशाही शासनव्यवस्था टिकू शकत नाही. आजच्या काळात प्रचारतंत्र हे परिपूर्ण आणि अत्यंत सफाईदार असे साधन असल्याचे मान्य केले जाते. प्रचारतंत्राचा उपयोग विधायक आणि उपयुक्त कार्य करण्यासाठी असतो हा विचार राजकीय व्यक्ती-व्यक्तीत रूजणे अत्यावश्यक आहे.

munotes.in

४.५. प्रचार/ प्रसार साधने

आधुनिक काळात लोकमत बनविण्यासाठी आणि त्याला संघटित व प्रभावी करण्यासाठी अनेक इंटरनेट, वेबसाईट साधनांचा व पद्धतीचा उपयोग करावा लागतो. त्यातील प्रमुख साधने म्हणजे वृत्तपत्रे, मासिके, सभा, मिरवणुका, आकाशवाणी (रेडिओ), चित्रपट, दूरचित्रवाणी, इत्यादी गटांच्या दबाव गटाच्या किंवा राजकीय पक्षाच्या प्रचारासाठी वापरण्यात येणारी ही निरनिराळी साधने होत. ह्या साधनांचा उपयोग परिस्थितीनुसार कमी अधिक प्रमाणात केला जातो आणि त्यांचा प्रभावही सर्व ठिकाणी सारख्या प्रमाणात राहू शकत नाही. जनता सुशिक्षित, जागरूक आणि स्वतंत्रपणे विचार करणारी असली तर ही साधने फारशी प्रभावी ठरू शकत नाहीत. याउलट अशिक्षित, भावनाप्रधान आणि विभूतीपूजा करणारी अशी जनता असली तर प्रचारतंत्राचा पद्धतशीर उपयोग करून लोकमत अनुकूल करून घेता येते.

(१) वृत्तपत्रे : वृत्तपत्रे लोकमत बनविण्याच्या आणि संघटित करण्याच्या दृष्टीने सर्वात उपयुक्त आणि प्रभावी असणारे साधन होय. बहुतेक वर्तमानपत्र आणि मासिके राजकीय पक्षांशी संबंधित असतात. काही वर्तमानपत्रे विशिष्ट हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी सुरू केलेली असतात. सार्वजनिक निवडणुकीच्या वेळी अनेक नवी वृत्तपत्रे प्रसारासाठी सुरू केली जातात आणि निवडणुकीनंतर बंद केली जातात. स्वतंत्र भूमिका स्वीकारणाऱ्या वृत्तपत्रांनी, जबाबदारी ओळखून विधायक टीका केली तर ती उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरते आणि त्यानुसार सरकारी धोरण बदलण्यातही येत असते. पण अशी स्वतंत्र वर्तमानपत्रे आर्थिक दृष्ट्या अडचणीत येतात. ह्या उलट राजकीय पक्षांशी संबंधित असलेली वृत्तपत्रे विशिष्ट विचारप्रणालीचा प्रचार करीत असल्यामुळे राजकीय पक्षांकडून आर्थिक मदत मिळवू शकतात आणि संबंधित राजकीय पक्षाच्या अनुयायांकडून त्यांच्या वृत्तपत्रास मागणीही येऊ शकते. राजकीय पक्षाशी संबंधित असलेली वृत्तपत्रे आपल्या पक्षाच्या कामगिरीबद्दल अतिशयोक्ती करतात. तर विरोधी पक्षाच्या कार्याविषयी अर्धवट आणि खोडसाळ बातम्या प्रसिद्ध करतात. त्यामुळे लोकांची दिशाभूल होऊन लोकमताला वाईट वळण लागते.

(२) सभा, मिरवणुका, इत्यादी : फार मोठ्या जनसमूदायावर परिणाम घडवून आणणारे हे साधन आहे. प्रभावी वक्ते आपल्या वक्तृत्व शैलीने श्रोत्यांना भारून टाकतात. विचारांपेक्षा भावनांना आवाहन करून लोकमत आपल्या बाजूला वळवू शकतात. सभांतून अवास्तव आश्वासने दिली जातात. जनतेचे कौतुक केले जाऊन त्यांच्यात नसलेले गुण आहेत असे भासविण्यात येते, प्रतिपक्षावर खोटे आरोप केले जातात. मिरवणुका, जाहिरातबाजी, प्रदर्शने, घोषणा फलक, जाहीरनामे अशा साधनांचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग करून, लोकांना स्वतंत्रपणे विचार करता येऊ नये आणि अनुकूल लोकमत बदलू नये असे प्रयत्न राजकीय पक्षाकडून केले जातात. सार्वत्रिक निवडणुकीच्या वेळी सर्व राजकीय पक्ष ह्या सर्व साधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग करतात.

(३) आकाशवाणी, चित्रपट, टेलिव्हिजन : ज्या नागरिकांना वाचता येत नाही किंवा वाचनाची आवड नाही अशा नागरिकांना शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने आणि त्यांच्या मताला एखादे विशिष्ट वळण देण्याच्या उद्देशाने सरकार, खाजगी संस्था आणि सामाजिक पुढारी या साधनांचा उपयोग करून घेतात. अतिशय थोड्या काळात फार मोठ्या लोकसंख्येवर प्रभाव पाडता येण्यासारखी ही साधने असतात. तसेच शिक्षण, प्रचार, आणि मनोरंजन ह्या तिन्ही गोष्टी एकदमच साध्य होऊ शकतात. ह्या साधनांच्या मदतीने अप्रत्यक्षपणे लोकशिक्षण, लोकजागृती मतप्रचार, इत्यादी कार्ये करता येतात.

(४) प्रचार तंत्र (वैध-अवैध): प्रचार करणे म्हणजे फसवणूक करणे, दिशाभूल करणे असा अर्थ रूढ झालेला असला तरी तो खरा अर्थ नव्हे. प्रचार साधनांचा अयोग्य उपयोग केल्यामुळे तो अर्थ रूढ झाला. प्रचार करणे म्हणजे विशिष्ट उद्दिष्टे आणि ध्येये साध्य करण्याच्या उद्देशाने

दुसऱ्या व्यक्ती अगर व्यक्तीसमूह यांच्या मनावर अगर कृतीवर प्रभाव का पाडण्यासाठी काही व्यक्तींनी हेतूपूर्वक केलेले मतप्रदर्शन अगर कृती होय.

प्रचारतंत्रात फसविण्याचे तंत्रही अवलंबिले जाते. ह्या तंत्रामध्ये राजकीय कृतीमागील उद्देश लपविणे हा हेतू असतो. उदाहरणार्थ, घटकराज्यांत आणि केंद्रात आपल्याच पक्षाची सत्ता असावी असे सांगण्यापेक्षा देशाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने केंद्र व घटकराज्यांत एकाच पक्षाचे सरकार राहणे लोकांच्या आणि व राष्ट्राचे दृष्टीने हितावह आहे असा प्रचार केला जातो. न्याय-मग अन्याय, चांगले-वाईट, नीती-अनिती ह्या मूल्यांचाही स्वत:च्या ना स्वार्थासाठी राजकारणात उपयोग करतात. स्थानिक प्रश्न परंतु जनतेच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या अशा प्रश्नाला राष्ट्रीय स्वरूप देण्याचा प्रयत्न राजकीय पक्ष करतात. तसेच काल्पनिक संकटे निर्माण करून राजकीय पक्ष स्वत:च्या हितासाठी जनतेत प्रचार करतात.

४.६. स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-

(अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा

(१) राजकीय पक्ष म्हणजे काय?

(२) राजकारणाची साधने कोणती?

(३) दबाव गट म्हणजे काय?

(४) लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत राजकारणाचे प्रमुख साधन कोणते?

(५) लोकमत घडविण्याची विविध साधने सांगा.

(आ) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) मॅकिआव्हलीने राजकीय कार्यकर्त्यांना कोणता उपदेश केला?

(२) राजकारणाची साधने स्पष्ट करा.

(३) गटांच्या निर्मितीची कारणे सांगा.

४.७. स्वयं-अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

(अ) (१) गटांच्या हितांची परिपूर्ती हा गटाचा उद्देश असतो.

(२) गट, दबाव गट, हितसंबंधी गट, राजकीय पक्ष, प्रचारतंत्र, लोकमत, इत्यादी.

(३) शासकीय निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव पाडण्याच्या हेतूने संघटित झालेला परंतु ज्यांचा उद्देश संघटनेच्या सभासदास शासकीय पदे मिळावित असा नसतो अशा लोकसमूदायास दबाव गट म्हणतात.

(४) राजकीय पक्ष

munotes.in

(५) वृत्तपत्रे, मासिके, सभा, मिरवणुका, आकाशवाणी, चित्रपट, दूरचित्रवाणी.

(आ) (१) मॅकिआव्हेलीने राजकीय कार्यकर्त्यांना असा उपदेश केला आहे की, 'प्रभाव वाढवत राहा, शक्तीशाली व्हा.

(२) ज्या साधनाद्वारे समाजामध्ये हितसंबंधांतून गट निर्माण होतात. ते गट सत्तेसाठी राजकीय स्वरूप धारण करतात. हे गट स्थानिक, प्रादेशिक व राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणावर प्रभाव टाकण्याची भूमिका बजावतात. यात हितसंबंधी गट, दबाव गट, राजकीय पक्ष, लोकमत, प्रचाराची वेगवेगळी साधने राज्यशास्त्राची साधने म्हणून ओळखली जातात.

(३) दोन किंवा अधिक व्यक्तींमधील परस्पर द्वेष किंवा सत्ता स्पर्धा हे गटाच्या निर्मितीचे कारण आहे.

४.८. सारांश

या घटकातून आपणांस असे दिसून आले आहे की, राज्यशास्त्राची साधने शोधताना ज्यातून राजकीय हितसंबंध प्रस्थापित होणार आहेत असे गट निर्माण होतात ते का? याबाबत हितसंबंध आणि राजकारण यांचा जवळचा संबंध आला आहे. सत्तास्पर्धेतून राजकीय पक्षाची निर्मिती झाली. राजकीय पक्ष म्हणजे सत्ता प्राप्त करण्यासाठी एकत्रित झालेला समूदाय होय.

हे प्रभावगट, दबाव गट, हितसंबंधी गट, राजकीय व्यवस्थेच्या निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव निर्माण करून राजकीय निर्णय शक्तीमध्ये त्याचे रूपांतर करण्यास कारणीभूत ठरतात. राजकीय पक्ष प्रचार साधनांद्वारे समाजातील माणसांची मने परिवर्तन करीत असतात. त्याला आपण लोकमत असे म्हणतो. हे लोकमत सुद्धा राजकीय निर्णयशक्तीवर प्रभाव टाकत असते. राजकीय प्रचार साधनांत दृक्-श्राव्य माध्यमे उदाहरणार्थ, दूरदर्शन सिनेमा यांच्या साहाय्याने लोकमत घडवतात. तसेच रेडिओ, वर्तमानपत्र यांचेही प्रचारासाठी साहाय्य घेतात. प्रभाव यंत्रणेत दबाव गट, हितसंबंधी गट हेही राजकीय निर्णय शक्तीवर आपला ठसा उमटवत असतात. हे सगळे गट, पक्ष राजकीय व्यवस्थेत राजकीय ताकद निर्माण करून सत्ता स्वत:च्या ताब्यात ठेवतात.

नागरी समाज (Civil Society)

१) नगराचे वैज्ञानिक स्वरूप

२) नगराचे लोकसंख्यात्मक स्वरूप

३) नगराचे संस्थात्मक स्वरूप

४) नगराचे सामाजिक मूल्यात्मक स्वरूप

५) नगरातील स्तरीकरण

६) नगराचे संरचनात्मक स्वरूप

munotes.in

७) नगराचे रोगचिकित्सात्मक स्वरूप

८) समा जीवनात नगराची व नागारी समाजाची भूमिका

९) भारतातील नागरी समाज

नागरी समाज :

नगरे किंवा उपनगरे यांत रहात असलेला समाज हा नागरी समाज होय. समाजातील बहुसंख्य लोक उपजीविकेसाठी बिगरशेती अगर बिगरप्राथमिक व्यवसायांवर अवलंबून असणे, समाजाची लोकसंख्या मोठी असणे आणि लोकवस्तीची दाटी अधिक असणे, ही तिन्ही वैशिष्ट्ये एकत्रित असल्यास त्याला नागरी समाज म्हणता येईल. यांतील एखादेच वैशिष्ट्य दिसून आले, तर त्याला नागरी समाज म्हणता येणार नाही. उपभोग्य वस्तूंची प्राप्ती नैसर्गिक रीतीने करून घेणे अगर बिनकसबी मजुरीतून सेवा उपलब्ध करून देणे, हे प्राथमिक व्यवसाय होत. शेती, खाणकाम, गुरे चारणे, मेंढ्या हाकणे, जंगलातून काटक्याकुटक्या, डिंक, मध गोळा करणे इ. हेही प्राथमिक व्यवसाय होत. या कामांचे स्वरूपच असे आहे, की त्यांतील माणसांच्या मानाने कामाची जागा मोठी असते. ग्रामीण समाजात अशा व्यवसायांवर अवलंबून असलेल्यांची संख्या अधिक असते. बिगरप्राथमिक व्यवसायांमध्ये यंत्रोपकरणे, हत्यारे यांच्या साह्याने बुद्धिकौशल्य अगर कारागिरी वापरून उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन करणे अगर सेवास्वरूपी कामे करणे, हे प्रकार येतात. भिन्नभिन्न क्षेत्रांतील व्यवस्थापनाचा व्यवहार सांभाळणारा अधिकारी वर्ग, प्रत्यक्ष उत्पादनात गुंतलेले लोक आणि अनेक तऱ्हेची सेवा करणारे लोक यांत येतात. नगरांमध्ये अशा लोकांची संख्या अधिक असते. यांच्या कार्याच्या मानाने त्यांना दैनंदिन व्यवहारांकरिता जागा कमी लागते. ग्रामीण आणि नागरी व्यवसायांमधला हा फरक सर्वकालीन नागरी समाजांच्या संदर्भात दिसून येतो; परंतु औद्योगिकीकरणपूर्व नागरी समाजात वस्तूंचे उत्पादन हे बव्हंशी अगर संपूर्णतया माणसांच्या हस्तकौशल्यावर अगर अंगमेहनतीवर अवलंबून असे. बैल, घोडा अशा जनावरांचा उपयोग जरी करून घेतला, तरी त्यांबरोबर माणसांनाही खपावे लागत असे.

उत्पादक साधने किंवा हत्यारे ही माणसांनी प्रत्यक्ष हाताळावी अशीच होती आणि त्यांकरिता खास प्रशिक्षणाची आवश्यकताही फारशी नव्हती. औद्योगिकीकरणानंतर उत्पादक व सेवात्मक साधने ही अधिकतर यांत्रिक बनली. यंत्रोपकरणे हाताळण्याकरिता प्रत्यक्ष मनुष्यबळाची आवश्यकता न लागता, यांत्रिक प्रक्रिया ही अधिकाधिक वायू, वाफ, वीज व अणुशक्ती अशा अचेतन शक्तींवर अवलंबून राहिली. प्राचीन व आधुनिक नागरी समाजांमधला हा महत्त्वाचा फरक होय. नागरी समाजाचे वैशिष्ट्य हे केवळ अप्राथमिक अगर बिगरशेती व्यवसायांवर अवलंबून असलेले लोक बहुसंख्य असण्यावर अवलंबून नाही. उदा., रहदारीच्या मार्गांवर असलेली दुकाने, उपाहारगृहे, पेट्रोलपंप इत्यादींच्या छोट्या समूहाला नागरी समाज म्हणता येत नाही. त्यांच्या संख्यांत भर पडून समूह मोठा झाला आणि दैनंदिन व्यवहारांतील स्वायत्तता अगर स्वयंपूर्णता त्याला लाभली, की तो

munotes.in

नागरी समाज बनतो. म्हणून अप्राथमिक व्यवसायांच्या आधिक्याबरोबरच अधिक लोकसंख्येची पण आवश्यकता असते.

लोकसंख्या अधिक आहे ह्या एकाच निकषावरही कोणताही समाज नागरी समाज ठरू शकत नाही. अदमासे ५,००० वस्तीच्या समूहाला शहर (टाउन) म्हणावे, असे जनगणनेने स्वीकारले आहे. एक लाख वस्तीच्या समूहाला नगर (सिटी), दहा लाख वस्तीच्या समूहाला महानगर (मेट्रोपलिस) आणि सर्वसाधारणपणे पन्नास लाखांपेक्षा अधिक वस्ती असलेल्या समूहाला प्रचंड नगर (मेगॅलोपलिस) असे म्हटले जाते. परंतु ५,००० वस्तीच्या सर्वच समूहांना शहर म्हणता येणार नाही. भारतात आंध्र प्रदेशामधील काही गावांची लोकसंख्या ५,००० हून अधिक असलेली दिसून आलेली आहे. त्याचप्रमाणे काही उपनगरांतील लोकसंख्या ५,००० पेक्षा कमी असलेली उदाहरणे आहेत. म्हणून लोकसंख्येबरोबरच लोकांचा व्यवसायही लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

नगर हे त्याच्या संपर्कात येणाऱ्या भोवतालच्या प्रदेशातील लोकांच्या गरजा भागविण्याकरिता अस्तित्वात आलेले मध्यवर्ती ठिकाण होय. त्यातील लोकसंख्या ही त्याच्याशी व्यावहारिक संपर्कात येणाऱ्या भोवतालच्या प्रदेशाच्या व्याप्तीवर अवलंबून असते. संपर्काच्या साधनांची विपुलता, तसेच वेग व खर्च या दृष्टीनी त्यांची कार्यक्षमता, यांवर नगराशी संबंधित असणाऱ्या भोवतालच्या प्रदेशाची व्याप्ती अवलंबून असते. भोवतालच्या प्रदेशाच्या गरजांची संख्या व स्वरूपावरून नगरातील व्यवसायांची संख्या व स्वरूप ठरते. गरजा आणि नागरी व्यवसायांमधील विविधता ही, नगरात उपलब्ध होऊ शकणारी निसर्गनिर्मित संपत्ती व तिचा वापर करण्याकरिता आवश्यक असलेले ज्ञान, बुद्धिकौशल्य, कारागिरी, हत्यारे व अवजारे ह्या साधनसामग्रीवर अवलंबून असते. अर्थातच यंत्र-तंत्राच्या विकासाने औद्योगिकीकरण झाले, म्हणजे उत्पादन झपाट्याने मोठ्या प्रमाणावर होऊ शकते. उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर करणे हेच किफायतशीर ठरते. कोणतेही काम मोठ्या प्रमाणावर करणे हेच किफायतशीर ठरते.

कोणतेही काम मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागले, की एकूण कामाचे आटोपशीर भाग पाडून स्वतंत्र व्यक्तीकडे अगर एखाद्या तुकडीकडे ते काम सोपविणे आवश्यक ठरते. अशा सर्व विभागांतील कामांत सुसूत्रता आणण्याकरिता नोकरशाही अस्तित्वात येते. यंत्र-तंत्रांच्या विकासामुळे कामाचा व्याप वाढतो, एवढेच नव्हे, तर एकूण कामाची जी विभागणी केली जाते, ती यांत्रिक प्रक्रियेच्या आणि त्याकरिता लागणारे खास बुद्धिकौशल्य अगर कसब यांच्या भिन्नतेनुसार असते. हे बुद्धिकौशल्य अगर कसब कौटुंबिक परंपरेतून उपलब्ध होणारे नसून प्रशिक्षणाने मिळवावयाचे असते आणि हे प्रशिक्षणही कुटुंबाच्या आवाक्याबाहेरचे असून प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार आणि आपल्या कुवतीनुसार ते स्वतंत्र प्रशिक्षण-केंद्रातून घ्यावे लागते. आधुनिक नागरी समाजातील औद्योगिक उत्पादनाच्या व सेवाकार्याच्या केंद्रांना लागणारा कर्मचारीवर्ग व अधिकारीवर्ग हा, म्हणूनच त्यांच्या प्रशिक्षणानुसार व त्यायोगे सिद्ध झालेल्या पात्रतेनुसार नेमलेला असतो. धर्म, प्रदेश, भाषा इ, बव्हंशी जन्मजात व पात्रतानिरपेक्ष भेदांनुसार कर्मचारीवर्ग नेमणे औद्योगिक व व्यावहारिक कार्यक्षमतेच्या

दृष्टीने शक्यच नसते. म्हणून नागरी समाज हा आकाराने मोठा असतो, एवढेच नव्हे, तर त्यातील लोकांत सांस्कृतिक दृष्टिने बहुजिनसीपणा अगर बहुविधता असते.

लोकांमधील हा भेद आधुनिक नगरांत अधिक दिसून येतो. नगरांच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रदेशाच्या व लोकांच्या विविधतेवर ही विविधता अवलंबून असते. आधुनिक यंत्र-तंत्राच्या विकासाने नगरांच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रदेशाचा विस्तारही वाढला आहे. तरीही भिन्नभिन्न नगरांच्या संपर्कात अगर वर्चस्वाखाली येणाऱ्या प्रदेशावरून नगरांची प्रादेशकि केंद्रे, विभागीय केंद्रे, जिल्हा केंद्रे, राज्य केंद्र, राष्ट्रीय केंद्र, आंतरराष्ट्रीय केंद्र अशी विभागणी करता येते. प्रादेशिक केंद्रापेक्षा राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय केंद्रांत लोकसंख्या व त्यांची सांस्कृतिक विविधता ही अधिकाधिक असणे स्वाभाविक आहे.

नागरी समाजाचे तिसरे वैशिष्ट्य लोकवस्तीची दाटी. ही त्यातील व्यवसायांचे स्वरूप व व्यवसायांच्या प्रमुख कार्याला लागणारी कमी जागा यांमुळे ग्रामीण वस्तीपेक्षा मुळातच अधिक असणे स्वाभाविक आहे. यंत्र-तंत्रांच्या विकासानंतर कमीत कमी जागेत अवजड यंत्रे बसवून अधिकाधिक कर्मचाऱ्यांना कामात गुंतविणे शक्य झाल्यामुळे जागेचे महत्त्व वाढले आणि वस्तीचे केंद्रीकरण होऊ लागले. म्हणून आधुनिक नगरांतील वस्ती ही औद्योगिकीकरणपूर्व नगरांतील वस्तीपेक्षा अधिक दाट असल्याचे दिसून येते. परंतु दाट वस्ती ही केवळ नागरी समाजाचेच वैशिष्ट्य होऊ शकत नाही. समृद्ध अगर बागायती शेतीवर अवलंबून असलेल्या ग्रामीण भागातील वस्तीही काही ठिकाणी नागरी समाजाइतकीच दाट असलेली दिसून येते. भारतातील सुंदरबनासारख्या समृद्ध प्रदेशातील वस्ती याचे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. नागरी समाज हा भोवतालच्या प्रदेशाच्या गरजा भागविण्याकरिता मध्यवर्ती ठिकाणी निर्माण झालेले केंद्र जरी असले, तरी सर्वच गरजा या एकाच केंद्रातून भागविल्या जातातच, असे नव्हे. ऐतिहासिक परंपरेनुसार अगर दळणवणाच्या सोयीसवलती व लोकांच्या आवडीनिवडींनुसार विशिष्ट गरजा भागविण्याकरिता विशिष्ट नागरी केंद्रेही अस्तित्वात येतात. एका केंद्रावर भोवतालच्या प्रदेशाचा भार प्रमाणाबाहेर वाढला, तर त्याचा भार हलका करण्याकरिता एखादे उपकेंद्र अस्तित्वात येते. नागरी केंद्राकडून भागविल्या जाणाऱ्या प्रमुख गरजांनुसार नगरांचे कार्यात्मक वर्गीकरण करता येते. शासकीय केंद्र, दळणवळणाचे केंद्र, औद्योगिक केंद्र त्याचप्रमाणे शैक्षणिक, आरोग्यविषयक, व्यापारविषयक, यात्राविषयक, सैनिकी इ. भिन्नभिन्न नागरी केंद्रे असू शकतात. या प्रत्येक केंद्रात एका विशिष्ट कार्याभोवती त्या विशिष्ट कार्याला पूरक असलेल्या इतर अनेक व्यवसायांची गुंफण झालेली दिसून येते. केंद्रातील प्रमुख कार्य वा व्यवसाय कोणताही असला, तरी काही मूलभूत गरजा भागविणारी दुकाने, करमणुकीची साधने, शाळा व छोटेमोठे स्वतंत्र व्यावसायिक हे सर्वत्र दिसून येतात.

नागरी समाज उदयास येण्याकरिता पूरक ठरणाऱ्या गोष्टींमध्ये भरपूर पाणीपुरवठा हा सर्वांत महत्त्वाचा मानला जातो. मानवी वसाहत मुळात नदीकाठी अगर तळ्याशेजारी जेथे पाण्याचा पुरवठा अनिर्बंधपणे होऊ शकेल, अशाच ठिकाणी प्रथम सुरू झाली. पुरातन संस्कृतीचा उगम व विकासही नाईल, युफ्रेटीस, टायग्रिस, सिंधू, गंगा, यमुना अशा बारमाही नद्यांच्या परिसरातच झाला.

साहजिकच पुरातन आणि औद्योगिकीकरणपूर्व नगरेही पाणीपुरवठा अधिक व अव्याहत असेल, अशाच ठिकाणी वसविलेली दिसून येतात. पाणीपुरवठ्याच्या खालोखाल वाहतुकीची व दळणवळणाची साधने ही महत्त्वाची मानली जातात. अनेक नगरे दळणवळणाच्या अगर रहदारीच्या संगमावर उदयास आलेली आहेत. वाहतुकीची आणि दळणवळणाची साधने जितकी जलद गतीची आणि कार्यक्षम असतील, तितका नगराचा भोवतालच्या अधिकाधिक प्रदेशाशी संपर्क-संबंध येणे शक्य होते व नगराचा आकार मोठा होत जातो. नागरी समाजाचा आकार जसा मोठा होईल, त्या प्रमाणात नागरी लोकसंख्येला पुरेल इतके अतिरिक्त धान्याचे उत्पादन ग्रामीण भागातून व्हावयास हवे. शेतीव्यवसायाचे यांत्रिकीकरण होऊन अगर अन्य कारणांनी ग्रामीण भागातील व्यवसाय उपजीविकेचे साधन बनण्यास असमर्थ ठरू लागले, की ग्रामीण भागातील अतिरिक्त लोक कामधंदा शोधण्याकरिता छोट्या-मोठ्या नगरांकडे धाव घेऊ लागतात. त्याचप्रमाणे यांत्रिकीकरणामुळे वा अन्य कारणांनी नगरांतील व्यवसायांकरिता अधिकाधिक प्रशिक्षित किंवा अशिक्षित कर्मचारी ग्रामीण व छोट्या शहरांतून खेचले जातात.

नागरी भागांत अशा प्रकारे बाहेरील लोकांना खेचण्याची व ग्रामीण भागांत लोकांना बाहेर घालविण्याची प्रक्रिया सतत चालू असते. नागरी भागांतील मागणी आणि ग्रामीण भागांतील अतिरिक्त मजूरकारागीर-वर्ग यांनुसार ही प्रक्रिया चालते. दळणवळणाच्या व रहदारी मार्गांच्या जाळ्याच्या केंद्रस्थानी असलेल्या नगराची वाढ झपाट्याने होते. अशा केंद्रस्थानी औद्योगिक, शैक्षणिक, शासकीय, सांस्कृतिक व इतर सामाजिक व्यवहारांची केंद्रेही आकर्षिली जातात. पाणीपुरवठा, वाहतूक व दळणवळणाची सोय या मुख्य गोष्टींबरोबरच शासकीय संपर्काची सोय, पतपेढ्या, व्यापारी उलाढालींकरिता आवश्यक असलेली बाजारपेठ, कच्च्या मालाचा तसेच प्रशिक्षित व इतर मनुष्यबळाचा पुरवठा, उत्पादित वस्तू व संघटित सेवाकार्ये यांकरिता पुरेशी मागणी यांवर नगरांचे अस्तित्व व वाढ अवलंबून असते. आधुनिक नगरांकरिता विजेची व तत्सम शक्तींची आवश्यकता असते. आधुनिक औद्योगिक आणि नागरी केंद्रांमध्ये अशा शक्तींच्या आधारे चालणाऱ्या अवजड यंत्रांच्या साहाय्याने विविध वस्तूंचे उत्पादन केले जाते, तसेच सेवा कार्यांची निर्मिती व वितरण केले जाते. उत्पादनक्षेत्रात या अवजड यंत्रांचा प्रवेश झाल्यामुळे आणि या यंत्रांची उत्पादनक्षमताही मोठी असल्यामुळे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होणे अपरिहार्य व आवश्यक बनते. त्याकरिता लागणारे मनुष्यबळही मोठे आणि विविध प्रकारचे असते. अधिकाधिक यंत्र-तंत्राच्या प्रवेशाने नगरातील लोकसंख्या अधिक व बहुविध बनत जाते.

नागरी समाजाची संपूर्ण ओळख सर्वसाधारणपणे परिस्थितिवैज्ञानिक, लोकसंख्यात्मक, संस्थात्मक, सामाजिक मूल्यात्मक, स्तरीकरणात्मक, संरचनाभेदात्मक व सामाजिक रोगचिकित्सात्मक या सात दृष्टिकोनांतून होते. या दृष्टिकोनांतून एकाच समाजाच्या विविध अंगांचे ज्ञान होते. ही विविध अंगे अर्थातच परस्परांवर अवलंबून आहेत.

munotes.in

नगरांचे परिस्थितिवैज्ञानिक स्वरूप

या संप्रदायाचे आद्य प्रणेते आर्. ई. पार्क आणि ई. डब्ल्यू बर्जेस हे आहेत. शिकागो नगराचा अभ्यास करून त्यांनी हा दृष्टिकोण मांडला, म्हणून या संप्रदायाला शिकागो संप्रदाय असेही म्हटले जाते. आधुनिक नगराच्या एकूण क्षेत्रांमध्ये विशिष्ट जागी विशिष्ट व्यवहारच चालतो आणि त्यामुळे त्या त्या जागी विशिष्ट संस्कृतीचे कप्पे निर्माण होतात किंवा विशिष्ट संस्कृतीचे लोक वावरताना अगर राहताना दिसतात, असे या संप्रदायाने प्रतिपादिले आहे. स्थानीय अगर भौगोलिक वैशिष्ट्य, तेथे राहणाऱ्या लोकांची सांख्यिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आणि उत्पादनाकरिता त्याच्यांजवळ उपलब्ध असलेली कारागिरी, ज्ञान, हत्यारे इ. साधने यांत समतोल साधलेला असतो, या परिस्थितिवैज्ञानिक सिद्धांतानुसार त्यांनी हे प्रतिपादिले आहे. परिस्थितिविज्ञानाच्या दुसऱ्या एका सिद्धांतानुसार प्राणिजीवनामध्ये व वनस्पति जीवनामध्ये परस्परावलंबन दिसून येते. एकमेकांवर अवलंबून असलेले प्राणी वा वनस्पती एकत्र दिसून येतात. अर्थात भौगोलिक परिसर हा मुळात अनुकूल असावा लागतो. त्याचप्रमाणे मानवी समाजातदेखील एकमेकांवर अवलंबून असलेले व्यवसायिक, हे एकत्र दिसतात. नगरांत प्रत्येक व्यवसाय हा मोठ्या प्रमाणावर चालत असल्यामुळे व व्यवसायांकरिता अनुकूल असलेली जागाच प्रत्येक व्यावसायिक निवडत असल्यामुळे विशिष्ट जागी विशिष्ट व्यवसायाचे भाग स्वाभाविकपणे निर्माण होतात. ज्या व्यवसायात आर्थिक उलाढाल मोठ्या प्रमाणावर होते, त्या व्यवसायास अनुकूल असलेल्या जागेची किंमत वाढते आणि याउलट ज्या जागेकरिता मागणी नाही, अशा जागेची किंमत कमी होते. साहजिकच आर्थिक बळ कमी असलेले व्यवसायिक अशी जागा उपयोगात आणतात. या नियमानुसार नगरातील मोठी बाजारपेठ ही मध्यवर्ती असते. पतपेढ्यांच्या, शासनाच्या आणि तर सामाजिक व्यवहारांच्या मुख्य कचेऱ्या बहुधा अशा मध्यवर्ती ठिकाणीच असतात. मालाची ने-आण मोठ्या प्रमाणावर होणारे, अवजड वाहनांची वर्दळ असलेले व वाहतुकीची सोय जवळ असणे आवश्यक असलेले कारखाने, घाऊक व्यापाराची केंद्रे इ. नगराच्या बाह्य परिसरात असणे क्रमप्राप्त होते. याचबरोबर राहती घरे ही मागणी कमी असेल, अशा जागी लांब उपनगरांत फेकली जातात. आपापल्या कामाच्या जागेजवळ राहणे ही वृत्ती सार्वत्रिक आहे. प्रत्येक कुटुंब आपल्या ऐपतीप्रमाणे राहण्याची जागा निवडते. यानुसार नगरातील वस्ती ही श्रीमंत, मध्यमवर्ग, गरीब आणि बेघर लोक व झोपडपट्टी अशी विभागली जाते. पैकी श्रीमंत आणि बेघर किंवा झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांत सांस्कृतिक मिश्रण दिसून येत असले, तरी मध्यमवर्ग आणि गरीब लोकांच्या वस्त्या ह्या सास्कृतिक भेदांना अनुसरून निर्माण झालेल्या दिसतात. मध्यवर्ती बाजारपेठेत दिवसा गर्दी दिसते; परंतु रात्री वर्दळ कमी असते किंवा अजिबात नसते. रोज कामाला येणारे लोक तसेच बाहेर गावाहून एकदोन दिवसांकरिता येणारेच तेथे दिवसा दिसतात. रोज कामावर येणारेही बहुधा ५०-६० मैलांपर्यंतच्या उपनगरांतून आलेले असतात. त्यांच्या गरजा भागविण्याकरिता आवश्यक असलेली उपाहारगृहे, वसतिगृहे व त्यांच्या तात्पुरत्या गरजा भागविणारे इतर व्यावसायिकही अशा मध्यवर्ती ठिकाणी व आसपासच्या गल्लीबोळांतून फैलावतात. अशा ठिकाणी मध्यमवर्गीय व श्रीमंत कुटुंबे राहत नाहीत. नगराच्या वाढत्या विस्ताराबरोबर ही मध्यवर्ती बाजारपेठ रुंदावत जाते.

munotes.in

आसपासच्या राहत्या घरांच्या जागेची किंमत वाढत जाते. त्यामुळे तिथल्या घरांचे मालक ती जागा व्यापारी उपयोगाकरिता वापरू देणे पसंत करतात. घरात राहणाऱ्यांना बाहेर काढण्यात येते किंवा ते स्वखुशीने जातात. घरांची डागडुजी थांबते. परंतु ती जागा व्यापारी उपयोगाकरिता दिली जाईपर्यंत मधल्या काळात तेथे गरीब लोक राहणण्याकरिता येतात. मोठ्या असलेल्या घरात विभाग पाडून दोन किंवा अधिक गरीब कुटुंबांना राहता येईल, अशी व्यवस्था केली जाते. अर्थात पूर्वयोजनाविरहित अशा छोट्या घरांना हवा, उजेड, पाणीपुरवठा, स्नान व स्वच्छतागृह यांची कमतरता तीव्रपणे जाणवते. मध्यवर्ती बाजारपेठेभोवती संक्रमणावस्थेत असलेल्या या पट्ट्याला बर्जेस यांनी संक्रमण पट्टा किंवा विभाग असे म्हटलेले आहे. या संक्रमण विभागाच्या बाहेर मजूरवर्गाची वस्ती व तिच्याभोवती मध्यमवर्ग, श्रीमंतवर्ग यांची वस्ती असते. उच्चभ्रू लोकांची निवासस्थाने व उपाहारगृहे, वसतिगृहे हीसुद्धा नगराच्या बाहेर प्रशस्त जागा, मोकळी हवा उपलब्ध असेल आणि कनिष्ठ वर्गाची वस्ती अगर वर्दळ नसेल, अशा ठिकाणी असतात. केंद्रीकृत बाजारपेठेभोवती वर्तुळाकाराने पसरत जाणाऱ्या विविध वस्त्यांचा हा सिद्धांत बर्जेस यांनी १९२५ साली मांडला. १९३३ साली हायटर याने नगरवाडीचा खंड-सिद्धांत (सेक्टर थिअरी ऑफ सिटी ग्रोथ) मांडला. औद्योगिक संस्था एका जागी प्रस्थापित झाल्यास उच्च वर्गाची वस्ती त्यांच्या विरुद्ध भागात अस्तित्वात येते आणि या दोन्हींच्या मध्ये मजूरवर्गाची वस्ती असते. अशा रीतीने वेगवेगळ्या जागी अस्तित्वात आलेल्या समूहांचा विस्तार होऊन ते एकमेकांना भिडले, की पुन्हा नवी प्रक्रिया सुरू होते, असे त्याचे म्हणणे आहे. अमेरिकेतील अनेक नगरांच्या उदाहरणांवरून त्याने हे मत मांडले आहे. या बाबतीत तिसरा सिद्धांत सी. डी. हॅरिस आणि उलमन एडवर्ड यांनी १९४५ साली मांडला. नगर हे एकाच केंद्रावर अवलंबून नसते. कारखाने, घाऊक व्यापार, बाजारपेठा, राहती घरे यांची अलगअलग केंद्रे निर्माण होतात. मध्यवर्ती बाजारपेठ अपुरी पडू लागली, की तिचा विस्तार न होता तिचे विकेंद्रीकरण होऊन मूळची बाजारपेठ लांब पडत असेल, अशा लोकांकरिता वेगळी बाजारपेठ अस्तित्वात येते, असे यांचे मत आहे.

वरील तिन्ही सिद्धांतांवरून उपयोगाच्या दृष्टीने नागरी क्षेत्रात अलगअलग भाग स्वाभाविकपणे पडतात; परंतु त्यांचा प्रकार वा क्रम हा एकाच पद्धतीचा असतो, असे सांगता येत नाही, हे स्पष्ट होते.

नगरवाढीच्या संदर्भात विशिष्ट जागेचे प्रयोजन सारखे बदलत राहते आणि एका व्यवहाराकरिता अगर कारणाकरिता उपयुक्त असलेली जागा त्या कारणाकरिता निरुपयोगी ठरून दुसऱ्याच कारणाकरिता तिचे प्रयोजन वाढते आणि त्या जागेचे व तिचा उपयोग करणाऱ्या लोकांचे स्वरूप बदलत जाते. अशा रीतीने नागरी सारीपाटावर बहुरंगी सोंगट्या फिरत असतात. या प्रक्रियेचे परिस्थितिवैज्ञानिकांनी केंद्रीकरण, विकेंद्रीकरण, विलगता, स्थलांतर, अतिक्रमण आणि स्थळीय वारसा हे सहा टप्पे सांगितले आहेत. विशिष्ट व्यवहाराकरिता अनुकूल असलेल्या जागी त्या व्यवहाराचे केंद्रीकरण होते, व्यवहारानुरूप जागेचे विभाजन होते व व्यवसायात्मक, सांस्कृतिक, आर्थिक भेदांनुसार लोकांच्या अलग वस्त्या निर्माण होतात, बाहेरून नगरात येणाऱ्या लोकांची गर्दी वाढली, की नगरातील मोकळ्या जागांवर व नगराच्या परिसरातील खेड्यांवर त्यांचे अतिक्रमण होते, तसेच वाढते उद्योगधंदेही

आसपासाच्या खेड्यांवर अतिक्रमण करतात, कालांतराने त्या खेड्यांचे स्वरूप पार बदलून जाते, शेतीव्यवसाय बंद पडतो व खेड्यांतील लोक अन्यत्र जातात किंवा उद्योगधंद्यांत काम पतकरतात म्हणजे तिथल्या जागेचा वारसा दुसऱ्याच प्रकारच्या लोकांकडे जातो, अशा ह्या सहा प्रक्रिया नगरात व नगराबाहेर सतत चालू असतात, असा याचा अर्थ आहे.

परिस्थितिवैज्ञानिक दृष्टिकोनातून मांडलेले नगराचे हे चित्र आधुनिक नगरालाच लागू होते. औद्योगिकीकरणपूर्व नगराचे चित्र विस्तृत खेड्यासारखे होते. उच्च वर्गांची वस्ती नगराच्या मध्यभागी असे व नगराच्या सीमेपर्यंत कमीकमी दर्जाचे लोक राहत असत. अगदीच हीन दर्जाच्या लोकांना नगरात राहवयास जागाही मिळत नसे. व्यवसायांचे यांत्रिकीकरण झाले नसल्यामुळे त्यांचे स्वरूप कौटुंबिक होते आणि कौटुंबिक परंपरेने व्यवसाय ठराविक लोकांच्याच हाती राहत असे. समान व्यावसायिकांची वस्ती एकत्र असे. म्हणून प्रत्येक वस्तूची विक्री ही त्या त्या व्यावसायिकांच्या वस्तीतच बहुधा होत असे. त्या वस्तूंची स्वतंत्र बाजारपेठ असली, तरी ती त्याच वस्तीत असे. रेशीम बाजार, कापडबाजार, दाणाबाजार इ. स्वतंत्र पेठा ह्या औद्योगिकीकरणपूर्व नगरांत आणि त्यांचे अवशेष असलेल्या आजच्या नगरांतही पहावयास मिळतात

नगरांचे लोकसंख्यात्मक स्वरूप

नागरी कुटुंबात जननप्रमाण ग्रामीण कुटुंबापेक्षा कमी असते. नागरी श्रीमंत सुखवस्तू कुटुंबात हे प्रमाण त्याहून कमी असते. नागरी कुटुंबाला आईवडील सोडून नात्यागोत्यांतील इतर निराधार, अपंग अगर विद्यार्थ्यांना पोसणे जड जाते. ज्यांना शक्य असेल, ते आईवडिलांनासुद्धा अन्यत्र लहान शहरांत अगर ग्रामीण भागात ठेवणे पसंत करतात. पाश्चिमात्य देशांत आईवडिलांना व इतर आप्त-स्वकीयांना पोसण्याची जबाबदारी कुटुंबप्रमुखाकडे सहसा नसते किंवा तो ती स्वीकारीत नाही. काही माणसे निवृत्तीनंतर स्वखुशीने लहान शहरांत अगर ग्रामीण भागात जाऊन राहतात. यामुळे नागरी लोकसंख्येत वयस्कर माणसे आणि लहान मुले यांचे प्रमाण कमी असते. काही माणसे प्रपंचाचा भार वाहण्याची कुवत, इच्छा अगर संधी नसल्यामुळे अविवाहित राहतात अगर उशिरा लग्न करतात. नगरात राहून कुटुंबाचा खर्च सोसणे परवडत नाही. म्हणून ती कुटुंबाला लहान शहरात अगर खेड्यात सोडून येतात किंवा शिक्षणाकरिता अगर कामधंदा शोधण्याकरिता कुटुंबातील सदस्यांना अन्यत्र सोडून आलेली असतात. या सर्व कारणांमुळे नगरात, निवासी उपाहारगृहात, वसतिगृहात वा स्वतंत्र खोली घेऊन एकटेदुकटे राहणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक असते. पाश्चिमात्य देशांत अशांपैकी स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा अधिक असल्याचे दिसून आले आहे. स्त्रियांकरिता स्वतंत्र उपजीविकेची साधने उपलब्ध असणे आणि स्त्रियांना स्वातंत्र्य उपभोगण्याची मुभा, ही याची मुख्य कारणे होत. आशियाई राष्ट्रांत एकटेदुकटे राहणाऱ्यांमध्ये पुरुष अधिक आहेत. नागरी समाजातील लोक हे धर्म, भाषा, शिक्षण, व्यवसाय, बुद्धिकौशल्य, आर्थिक-राजकीय-सामाजिक स्थान, आत्मसात केलेली मूल्ये, अभिवृत्ती, अभिरुची व एकूण सांस्कृतिक पातळी या दृष्टींनी अनेक प्रकारचे असतात. त्यांच्यात एकजिनसीपणा नसतो.

नगरांचे संस्थात्मक स्वरूप

नागरी समाजाच्या संदर्भात कुटुंब, अर्थव्यवस्था, शासकीय व्यवस्था, धर्म व सामाजिक नियंत्रण ह्या प्रमुख सामाजिक संस्था ठरतात. कुटुंब नागरी कुटुंब हे केंद्र कुटुंब असते व मुलांची संख्या कमी असते. पाश्चिमात्य देशांत तीन ते चार सदस्य असलेली कुटुंबे प्रमाणाने अधिक आहेत. आर्थिक दृष्ट्या स्त्रिया पुष्कळशा स्वतंत्र असतात, त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाणही अधिक असते. औद्योगिकीकरणानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात विवाह उशिरा करण्याची प्रथा पडली होती. आता पुन्हा विवाहसमयीचे वय खाली येत असावे, असा तर्क आहे. कुटुंबात पती हा पत्नीच्या सल्ल्याने अधिकार वापरतो अगर पतिपत्नींमध्ये हा अधिकार विभागलेला असतो. कौटुंबिक व्यवहार व कुटुंबातील कामे यांबाबतीत लिंगभेदानुसार श्रमविभाजन टिकत नाही. बहुतेक सर्वच कुटुंबांत स्वयंपाकाची कामे स्त्रिया करत असतात अगर त्यांवर देखरेख ठेवीत असतात; परंतु इतर कामांच्या बाबतीत पतिपत्नी हे आपापल्या सोयीसवडीनुसार घरातील व कुटुंबासंबंधीची घराबाहेरची कामे करतात. रहावयाची जागा व कामाची जागा यांत अंतर असल्यामुळे कामावर जाणाऱ्या पुरुषास कुटुंबाच्या दैनंदिन व्यवहारांकडे लक्ष देण्यास वेळ मिळत नाही. त्यामुळे घरातल्या स्त्रीलाच आल्यागेल्यांकडे पाहणे, मुलांना शाळेत पोहोचविणे, बाजार करणे, टपाल कचेरी, बँक इ. ठिकाणी जाणे, ही कामे करावी लागतात. म्हणून स्त्रीला आपोआपच ह्या सर्व बाबतींत व्यावहारिक निर्णय घेणे व व्यवहार पार पाडणे यांत स्वातंत्र्य मिळते. स्त्री ही नोकरी करणारी असली, तर हे स्वातंत्र्य तिला अधिकांशाने मिळते. त्याचप्रमाणे पुरुषालाही घरातील कामे, विशेषतः पत्नी नोकरी करणारी असल्यास, करावी लागतात. अशा रीतीने पतिपत्नींमध्ये परिस्थितिजन्य समता प्रस्थापित झालेली असते.

नागरी समाजातील मुलांचे सामाजीकरण कुटुंबाच्या हातात फारसे राहिलेले नाही. मुलांना कुटुंबबाह्य पर्यावरणात दिवसाचा बहुभाग वावरावे लागते. हे पर्यावरण कौटुंबिक संस्कारमूल्यांना पोषक असतेच, असे नाही. पतिपत्नी हे दोघेही नोकरी करणारे असले किंवा काही कारणाने घराबाहेर राहत असतील, तर मुले कौटुंबिक संस्कारांना पारखी होतात. करमणूक, खेळ, शिक्षण यांकरिता कुटुंबाच्या सदस्यांना कुटुंबबाह्य संस्थावर अवलंबूवन राहावे लागते. साहाजिकच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर, आवडीनिवडींवर बाह्य परिसराचा व कुटुंबबाह्य गटांचा प्रभाव अधिक पडतो. त्यांची वृत्ती कुटुंबनिरपेक्ष असे वैयक्तिक हित पाहण्याची बनते. याचा परिणाम म्हणून पतिपत्नींमध्ये मतभेद, वितुष्ट निर्माण होऊन अंती विवाहविच्छेद होण्याची शक्यता नागरी समाजात अधिक असते. अमेरिकेसारख्या भौतिक दृष्ट्या प्रगत देशांत विवाहविच्छेदाचे प्रमाण विवाहाच्या सुरुवातीच्या व मुले होण्याच्या अगोदरच्या काळात अधिक असल्याचे व एकूण विवाहांपैकी एकतृतीयांश विवाह घटस्फोटाने बाद ठरत असल्याचे दिसून आले आहे.

आधुनिक कुटुंबाकडून घरातील वडील व नात्यागोत्यांतील अपंग, निराधार व्यक्तींचे पालनपोषण होणे अशक्य झाले आहे. सामाजिक गतिशीलतेमुळे कुटुंबप्रमुख व त्याचे मातापिता यांच्यात स्थळीय, आर्थिक, सामाजिक व भावनिक दुरावा निर्माण होतो. आधुनिक नागरी समाजात परित्यक्त वृद्ध

माणसांची समस्या बिकट झाली आहे. वृद्धापकाळी कौटुंबिक संरक्षण मिळेनासे झाल्यामुळे निवृत्तिवेतन, आयुर्विमा, भविष्यनिर्वाहनिधी, वृद्धाश्रम इ. इतर संख्या निर्माण झाल्या आहेत. उदरनिर्वाहाला यांनी थोडीफार मदत होत असली, तरी भावनिक दुरावा अगर एकाकीपणा नाहीसा करणारे कुटुंबाइतके प्रभावी असे अन्य साधन उपलब्ध झालेले नाही. आज बाजारात कोणतीही वस्तू विकत मिळते; परंतु मायाममता, आपुलकी ही कुटुंबाशिवाय अन्यत्र मिळत नाही, म्हणून कुटुंबातील ऐक्य या एकाच कारणामुळे टिकू शकेल, असे शास्त्रज्ञांचे मत आहे.

व्यवसाय हा कुटुंबाच्या हातातून गेल्यामुळे व व्यवसायपरत्वे मिळणारे सामाजिक स्थान व्यक्तीस स्वतःच्या कुवतीवर मिळवावे लागत असल्यामुळे आणि ही कुवत कुटुंबनिरपेक्ष अशा शिक्षणावर अवलंबून असल्याने, व्यवसायपरत्वे व सामाजिक स्थानपरत्वे मिळणारा सामाजिक दर्जा हा व्यक्तीला स्वतंत्रपणे मिळतो. कुटुंबाकडून व्यक्तीस सामाजिक दर्जा न मिळता तो व्यक्तीवरून कुटुंबाला मिळतो. व्यक्तीचे सामाजीक स्थान कुटुंबातील पुढच्या पिढीत टिकण्याची शाश्वती नसल्याने सामाजिक दर्जा हा कुटुंबात पिढ्यान्पिढ्या टिकून राहील, याचीही शाश्वती नसते. अशा रीतीने अर्थोत्पादन हे संपूर्णपणे कुटुंबाच्या हातातून गेले आहे आणि कुटुंब हे उत्पादित वस्तूंचा एकत्र उपभोग घेणाऱ्यांचा गट बनले आहे.

अर्थव्यवस्था

अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन, विनिमय, वितरण व उपभोग या चार प्रक्रियांपैकी केवळ उपभोग कुटुंबाच्या हातात राहिला आहे. इतर तिन्ही प्रक्रिया सार्वजनिक संस्थांच्या हातात आहेत. प्रत्येक प्रक्रियेत यांत्रिकीकरणामुळे विशेषीकरण आलेले आहे. शिवाय एकच गरज भागाविण्याकरिता अनेक पर्यायी वस्तू उपलब्ध करून देणे, आता शक्य झाले आहे. नगरातील अर्थोत्पादनाची व्याप्ती मोठी असल्यामुळे आणि अर्थोत्पादनाचे यांत्रिकीकरण झाल्यामुळे उत्पादन प्रक्रियेत अनेक जागा निर्माण होतात. ह्या जागा भरण्याकरिता विविध प्रकारचे असंख्य लोक लागतात. वाढत्या नगराची विविध मनुष्यबळाची मागणीही वाढत असते. म्हणून बाहेरून येणाऱ्या माणसांची संख्याही वाढत असते. समव्यवसायी माणसांची संख्या नगरात खूप असल्याने व त्यांचे आर्थिक हितसंबंध सारख्या वा एकाच संस्थेशी निगडित असल्याने स्वतःच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्याकरिता त्यांचे संघ अस्तित्वात येतात. हे संघ राजकीय पक्षांचे अड्डे बनण्याची शक्यताही असते. म्हणून वेतन व अन्य सवलतींकरिता होणाऱ्या संघर्षांना राजकीय स्वरूप प्राप्त होते. प्रत्येक क्षेत्रातील कर्मचारीवर्गाची संख्या मोठी असल्यामुळे आणि प्रत्येक क्षेत्रात काम करणाऱ्या सार्वजनिक संस्था ह्या बव्हंशी स्वायत्त असल्यामुळे वेतनवाढीकरिता स्वतंत्रपणे लढा चालविणे व त्याकरिता संख्याबळाचे प्रदर्शन करणे हे नगरातच शक्य होते. अनेक वेळा यांनी सामाजिक शांततेचा भंग होत असल्यामुळे स्वायत्त संस्थातील लढा मिटविण्याची जवाबदारी शासनावर येऊन पडते.

नागरी मागणीपेक्षा अधिक माणसे नगरात कामधंदा शोधण्याकरिता येण्याची शक्यताही असते. ग्रामीण भागात उपजीविकेची पुरेशी साधने उपलब्ध न होणे, हे याला मुख्य कारण आहे. अशा वेळी

नगरात येणाऱ्या प्रत्येकास काम मिळेलच, याची शाश्वती नसते. काम न मिळणाऱ्या बेकार माणसांची संख्या नगरात वाढली, की समाजविघातक कृत्यांना संधी मिळते. उपजीविकेची साधने शोधण्याच्या धडपडीत माणसे समाजबाह्य व अवैध मार्ग पतकरतात. म्हणून नगरात चोरट्या धंद्यांत असलेल्या माणसांची संखाही अधिक असते. अशा चोरट्या धंद्यामुळे वैध अर्थव्यवस्था कोलमडून पडते. चलनवाढ झाल्याने आवश्यक वस्तूंच्या किंमतीही वाढतात.

शासकीय व्यवस्था

नगरात येऊन राहणाऱ्यांची संख्या मोठी असते व त्यांना राहण्याची व इतर सोय मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध करून द्यावी लागते. या कामाकरिता स्वायत्त शासकीय संस्था, नगरपालिका अस्तित्वात येते. राहण्याकरिता घरे, नगरातील विविध विभागांना जोडणारे रस्ते, पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा, सांडपाणी जाण्याकरिता गटारे, वाहतुकीची व दळणवळणाची साधने ही नगरपालिकेस उपलब्ध करून द्यावी लागतात. त्याचबरोबर शिक्षण, बाजार, आरोग्य, करमणूक इत्यादींच्या सोयीही उपलब्ध करून द्याव्या लागतात. मुक्त अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांत ही कामे खाजगी संस्थाही करतात; परंतु साम्यवादी देशांत शासनावरच ही जबाबदारी येऊन पडते. प्रमाणाबाहेर आणि झपाट्याने नगराची लोकसंख्या वाढली, की नगरपालिकेची व्यवस्था अपुरी पडते. नगरपालिकेला कररूपाने लोकांकडून पैसे घेऊन ह्या सोयी उपलब्ध करून द्यावयाच्या असतात. परंतु नगरात येणाऱ्या प्रत्येक माणसाचा राहण्याचा ठावठिकाणा नसतो व कर देण्याची त्याची कुवतही नसते. अशा परिस्थितीत नगरात येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीस व झपाट्याने अस्तित्वात येणाऱ्या प्रत्येक वस्तीस सर्व सवलती देऊ करणे नगरपालिकेस अशक्य होते. यामुळे नगरात अनेक गलिच्छ वस्त्या निर्माण होतात.

धर्म

नागरी समाज हा अंधविश्वासाने पछाडलेला नसतो. जीवनाच्या बहुतेक सर्व क्षेत्रांमध्ये यंत्र-तंत्रांचा शिरकाव झाल्यामुळे नागरी माणसाचा दृष्टीकोन वैज्ञानिक, बुद्धिनिष्ठ व चिकित्सक असतो, असे सर्वसाधारणपणे म्हटले जाते; परंतु याला वस्तुस्थितीचा तितकासा आधार नाही. बहुतेक सामाजिक, सार्वजनिक व्यवहार हा धर्मनिरपेक्ष तत्त्वांनुसार होत असल्यामुळे नागरी जीवनात धर्माचे वर्चस्व कमी झालेले दिसते. नागरी जीवन हे वेळापत्रकानुसार आणि चाकोरीबद्ध असते. व्यक्तीच्या दैनंदिन व्यवहारांत अनेक अनोळखी माणसांशी संबंध येतो. धार्मिक कर्मकांड व विधिनिषेध सांभाळून नागरी जीवन जगणे जवळजवळ अशक्य असते. म्हणूनही धर्माला गौण स्थान मिळालेसे वाटते; परंतु याचा अर्थ नागरी समाजात धर्माला मुळीच स्थान नसते, असे नाही.

जन्ममरणाचे गूढ विज्ञानाने अजूनही उकलले नाही, वैयक्तिक जीवनात उद्भवणाऱ्या समस्या केवळ विज्ञानाने सुटत नाहीत व भविष्यात काय होणारे आहे हे जोवर कळत नाही, तोवर कोणत्यातरी स्वरूपात देवाचे अस्तित्व मानणारे आधुनिक नागरी समाजातही सापडतात, असे तज्ञांचे म्हणणे आहे. नागरी जीवनात सामाजिक संबंध हे व्यक्तिनिरपेक्ष असतात. बहुतेक संबंध हे दुय्यम स्वरूपाचे म्हणजे अप्रत्यक्ष असतात. जे प्रत्यक्ष संबंध असतात, ते जुजबी, कामचलाऊ असतात. कुटुंबातील

व्यक्तींशीसुद्धा घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित होत नाहीत. त्यामुळे भावनिक दृष्ट्या व्यक्ती एकाकी पडते. एकटेदुकटे राहणाऱ्यांना हा एकाकीपणा अधिक भेडसावतो. असंख्य लोकांच्या समूहात वावरत असूनही व्यक्ती त्यापासून अलिप्त राहते. या अलिप्ततेचा व्यक्तीच्या मनावर विपरीत पिरणाम होण्याची शक्यता असते. अशा परिस्थितीत धर्म किंवा देवावरील श्रद्धा ही पर्याय म्हणून उभी राहते. मानसिक ताण कमी करणारे ते एकमेव साधन बनते. नगरात सर्व धर्मांचे, पंथांचे लोक बहुसंख्येने असतात.

ग्रामीण भागात एरव्ही एखाददुसरा किंवा अल्पसंख्य असणारे काही धर्मपंथांचे लोकही नगरात पुष्कळ असतात व त्यांचा संबंध इतर धर्मीयांशी या ना त्या कारणाने येतो. त्यामुळे इतर धर्मीयांबद्दल सहिष्णू वृत्ती निर्माण होण्यास मदत होते. परंतु स्वधर्मीय आणि स्वपंथीय लोक अनेक असल्याने त्यांच्यांत स्वधर्माबद्दल अभिमानही दुणावतो. त्यांच्यात धार्मिक अस्मिता उदयास येऊन, स्वतःचे धार्मिक सण वगैरे सार्वजनिक रीत्या साजरे करण्याची अहमहमिका लागते व स्वतंत्र अस्मिता जोपासली जाते. नगरात प्रत्येक धर्मीयाला धर्मप्रणीत जीवन जगण्याकरिता एक प्रकारची सांस्कृतिक स्वायत्तता लाभू शकते. धर्मपंथांनुसार लोकांची वस्ती असल्यास प्रत्येक वस्ती ही विशिष्ट संस्कृतीचे आगर बनते. म्हणूनच आर्थिक-राजकीय प्रश्न सोडविण्याकरिता धार्मिक मूल्यांच्या आधारे संघटना बांधणे, धर्माच्या नावाने लोकांच्या भावनांना आवाहन करणे, हे नगरातच शक्य होते. धर्मपालन हे ग्रामीण असले, तरीही धर्मांधता ही नागरी आहे

विज्ञानाच्या आधारे धार्मिक अंधश्रद्धांचा तिरस्कार करणारे नगरातच सापडतात. सामाजिक संबंध हे करारात्मक असल्याने कोणालाही धर्मनिरपेक्ष जीवन नगरात जगता येते. याच कारणामुळे धार्मिक सुधारणेची चळवळही नगरातच फोफावू शकते. बहिष्काराची अगर अन्नपाणी बंद होण्याची भीती नगरातील सुधारकांना नसते. वैज्ञानिक सिद्धांतांनी धार्मिक समजुतींना, दंतकथांना तडा जाण्याची शक्यता असते. वैयक्तिक सामाजिक जीवनात उद्‌भवणाऱ्या समस्यांना पारंपरिक धार्मिक ग्रंथांतून नीट उत्तरे मिळेनाशी होतात. अशा वेळी धर्मग्रंथांचा नवीन संदर्भात अर्थ करून सांगण्याची आवश्यकता असते. आधुनिक नगरांमध्ये धर्मांचा व धर्मग्रंथांचा नव्याने अर्थ सांगणारे सर्वत्र उदयास आले आहेत. त्यांना धनिक वर्गाकडून उत्तेजन मिळते, विद्वानांकडून त्यांचे कौतुक केले जाते आणि सामान्य जन त्यांचा उदोउदो करतात.

कोणताही धर्म असला, तरी तो सर्वकाळी टिकावयाचा असेल तर त्याचे सिद्धांत त्रिकालाबाधित असावयास हवेत. आधुनिक काळातील धर्मग्रंथांवर पुनर्भाष्य करण्याचा प्रयत्न म्हणजे धर्म टिकविण्याचा प्रयत्न होय. विज्ञानाचे आव्हान नागरी जीवनात प्रकर्षाने जाणवत असल्याने, आज नवनवीन समस्या नागरी जीवनातच उद्‌भवत असल्यामुळे व संस्कृतीची लाट नगरातून खेड्यांकडे वाहत असल्यामुळे धर्मजागृतीचे प्रयत्न नगरांत होणे स्वाभाविक आहे. म्हणून नागरी जीवनात गुंतागुंतीचे कर्मकांड व विधिनिषेध यांचा लोप होत असला, तरी धर्मभावना पुरती गेली आहे, असे म्हणता येत नाही.

सामाजिक नियंत्रण

धर्म, नीती, परंपरा आणि कायदा ही चार सामाजिक नियंत्रणाची साधने सर्वसामान्यपणे सर्व समाजांत अस्तित्वात असतात. पारंपरिक समाजात ही चारही साधने परस्परपूरक असतात. नागरी समाजात अनेक धर्मांचे भिन्नभिन्न परंपरांतून आलेले व विविध नीतिमूल्यांना मानणारे लोक असतात. शिवाय घराबाहेर सर्वच अनोळखी माणसांच्या वर्तुळात वावरत असतात. ओळख असली, तरी जुजबी व वरवरची असते. संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाची व नातेगोते, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, आवडीनिवडी, सवयी यांची ओळख नसते. कुटुंबबाह्य पर्यावरण हे स्वतंत्र व स्वैर वागणुकीला मोकळीक देणारे, असे मिश्र संस्कृतीचे असते. कोणत्याही एका विशिष्ट धर्माचा अगर पारंपरिक संस्कृतीचा अंमल तेथे चालत नाही. त्यामुळे सामाजिक नियंत्रणाची पारंपरिक साधने नागरी जीवनात कमकुवत बनतात. नियंत्रणाचा सर्व भार हा कायद्यावर येऊन पडतो.

नीति-अनीतीच्या कल्पना ह्या मुळात समाजजीवनाच्या दृष्टिकोनातून आलेल्या असतात. परंतु नागरी जीवनात व्यक्तिस्वातंत्र्याला प्राधान्य असल्यामुळे वैयक्तिक मूल्ये व पारंपरिक सामाजिक मूल्ये यांत तफावत निर्माण होण्याची शक्यता असते. नागरी सामाजिक संबंध हे करारात्मक असल्याने व कोणत्याही गटाचे सदस्यत्व ऐच्छिक असल्याने पारंपरिक सामाजिक मूल्यांना झुगारून, परंतु कायद्याच्या चौकटीत, व्यक्ती जीवन जगू शकते. नैतिक-अनैतिक, श्लील-अश्लील यांची व्याख्या कायद्याने व कायद्याच्या भाषेत करावी लागते. समाजाच्या अगर त्यातील एका गटाच्या त्याविषयीच्या तात्कालिक प्रतिक्रियेची कदर करणे, यामुळे आवश्यक वाटत नाही. कायद्याची याविषयीची संवेदनक्षमता लवचिक असणे अशक्य असते. म्हणूनच काहींना अश्लील अगर अनैतिक वाटणारे साहित्य व चित्रशिल्पादी इतर कलानिर्मिती इ. कायद्याच्या दृष्टीने निषिद्ध ठरतीलच, असे नव्हे. ग्रामीण समुदायात प्रचलित कायदा काहीही असला, तरी समुदायाला अयोग्य वाटणारे वर्तन करणाऱ्यांस सामाजिक जीवन असह्य करून टाकण्याइतके त्यांच्यावर दडपण आणण्याची शक्ती असते; ती नागरी समाजाजवळ नसते.

नागरी समाजात सामाजिक नियंत्रणाचे काम मुख्यतः कायद्याकडे असल्याने व्यक्तीला सामाजिक नियंत्रणाचे दडपण प्रत्यक्षतः व सातत्याने जाणवत नाही; कारण कायदा हा व्यक्तिनिरपेक्ष साधन आहे. सामाजिक नियंत्रणाच्या इतर साधनांप्रमाणे समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला त्यांची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार नसतो. अधिकार असलेले पोलीस वगैरे सर्वत्र नसतात. म्हणून नियंत्रणाला न जुमानता प्रच्छन्नपणे व्यक्ती गुन्हा करू शकते. नागरी व्यवहार कागदपत्रांद्वारे अधिक चालतो. व्यवहारांशी संबंधित असलेल्या व्यक्ती समोरासमोर येण्याची आवश्यकता नसते. म्हणून खोट्या कागदपत्रांद्वारे गैरव्यवहार करण्यास व्यक्तीस नगरात अधिक संधी मिळते. एखाद्या अपराधास नियंत्रणाच्या इतर साधनांकडून शिक्षा लगेच दिली जाते. परंतु कायद्याची प्रक्रिया दीर्घ मुदतीची, खर्चाची, अपराध्यास स्वसंरक्षणाची मुभा देणारी असते. गुन्हा करून पळून जाण्यास अगर लपून राहण्यास नगरात संधी असते; तशी संधी ग्रामीण भागात अगर छोट्या समाजात मिळत नाही. म्हणून

गुन्ह्याची वर्दी, नोंद, तपासणी, गुन्हेगाराचा शोध ह्या प्रक्रिया झाल्यानंतरच नगरात न्यायालयातील प्रक्रिया सुरू होते. म्हणून नगरातील सामाजिक नियंत्रण हे बव्हंशी अप्रत्यक्ष असते.

नगरांचे सामाजिक मूल्यात्मक स्वरूप

आधुनिक समाजात रूढ झालेली समता, स्वातंत्र्य ही मूल्ये मुळात आधुनिक नागरी जीवनात अपरिहार्य, सोयीची म्हणून स्वीकारलेली आहेत. अनोळखी माणसांशी सतत येणारा संबंध, कोणत्याही गटाचे सदस्यत्व स्वतःच्या कुवतीवर स्वेच्छेने स्वीकारण्याची व्यक्तीस असलेली मुभा, गटातील इतर सदस्यांशी असलेले जुजबी, कामचलाऊ संबंध, समाजातील स्पर्धात्मक व्यवहार, सामाजिक व्यवहारात व्यक्तीच्या विशिष्ट गटात असलेल्या उच्च वा नीच स्थानास मिळणारे गौणत्व व त्याकडे होणारे दुर्लक्ष इत्यादींमुळे सामाजिक समता नकळत प्रस्थापित होते. कोण कुठला याचा विचार न होता नित्य संबंधात येणाऱ्या भिन्नभिन्न अपरिचित व्यक्तींशी वागण्याची एक ठराविक पद्धत नगरात रूढ होते.

त्याचप्रमाणे कुटुंबापासून, आप्तस्वकीयांपासून कायम वा दिवसभर दूर नगरात येऊन काम करणाऱ्यांना कौटुंबिक, सांस्कृतिक व पारंपरिक नियंत्रणांपासून मोकळीक मिळते. त्यांना ओळखणारे असे फारसे कोणी नसतात, म्हणून मनातील सुप्त आशा-आकांक्षा पूर्ण करण्याची त्यांना तेथे संधी मिळते. जवळजवळ सर्वच किंवा बहुसंख्य लोकांची अवस्था अशीच असल्याने नगरात, विशेषतः मध्यवर्ती बाजारपेठ, कोर्टकचेऱ्या, पतपेढ्या इ. असलेल्या विभागात, स्वच्छंद व सैल वागणेच सर्वमान्य बनण्याची शक्यता असते. वेषभूषा, साहित्य, कला, नाटके, चित्रपट इत्यादींत नावीन्याचे अगर पारंपरिक व कौटुंबिक मूल्यांना धक्का देणाऱ्या गोष्टींचे प्रदर्शन वैचारिक स्वातंत्र्याच्या नावाखाली केले जाते व ते त्याच कारणाकरिता सह्य अगर क्षम्यही ठरते. स्वातंत्र्य अगर समता ही मूल्ये परिस्थितिजन्य आहेत. प्राप्त परिस्थितीत मानवाने केलेली ही तडजोड आहे. इंग्लंडमध्ये जेव्हा आगगाड्या प्रथम सुरू झाल्या, तेव्हा तेथील उच्चभ्रू लोकांनी, सामान्यजन आपल्याशी धक्काबुक्की करू लागले व जमाव आपल्या दाराशी आला, म्हणून त्यांचा धिक्कार केला. वाहतुकीच्या या अवाढव्य साधनांमुळे माणसामाणसांमधील सामाजिक अंतर कमी झाले. नागरी जीवनात घर आणि कामाची जागा यांमध्ये रोज सार्वजनिक वाहनांतून प्रवास करणारे असंख्य असतात. त्यांना समतेचे दर्शन रोज घडते व समता त्यांना पाळावीच लागते

या दोन मुख्य मूल्यांबरोबर नागरी समाजात व्यक्तिवाद, उपयुक्ततावाद, बुद्धिप्रामाण्यवाद, भावनिक अलिप्तता, परिवर्तनशीलता, गतिशीलता इ. मूल्ये नागरी जीवनाला अनुकूल व पोषक म्हणून स्वीकारली जातात. नागरी जीवनात वैयक्तिक हित हे अंतिम उद्दिष्ट असून सामाजिक संबंध हे ते उद्दिष्ट गाठण्याची साधने बनतात. ग्रामीण जीवनात सामाजिक संबंध टिकविणे हेच अंतिम उद्दिष्ट असते; कारण व्यक्तीचे हित दूरच्या दृष्टीने त्या सामाजिक संबंधांतच सामाविलेले असते. ठराविक संबंधांना चिकटून राहिल्यास नागरी जीवनात व्यक्तीची भौतिक प्रगती खुंटण्याचीच शक्यता असते. भौतिक प्रगती म्हणजे जीवनमान वाढविणे, हेही नागरी मूल्य आहे. या सर्व मूल्यांच्या प्रभावाखाली

munotes.in

वावरणाऱ्या नागरी व्यक्तीचे जीवन ग्रामीण जीवनाहून भिन्न व विशिष्ट प्रकारचे बनते. या विशिष्ट प्रकारच्या जीवनाला व त्याला पोषक ठरणाऱ्या मूल्यांना नागरवाद असे नाव लुई व्हिर्ट याने १९३८साली दिले. नागरवाद म्हणजे विशिष्ट प्रकारची जीवनपद्धती होय, असे त्याने प्रतिपादिले आहे. काही शास्त्रज्ञ नागरवादाच्या जागी नागरीकरण हा शब्द वापरतात; परंतु नागरीकरण म्हणजे नगरे अस्तित्वात येण्याची व नगरात राहणाऱ्या लोकांची एकूण लोकसंख्येतील विशिष्ट जीवनपद्धती होय, असे आता बहुतेकांनी मान्य केले आहे.

नगरांतील स्तरीकरण

आधुनिक नागरी समाजात व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा हा त्या व्यक्तीच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असतो. त्याकरिता कुटुंबावर अवलंबून राहावे लागत नाहीं. उलट कुटुंबालाच व्यक्तीचा दर्जा लाभतो. व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा हा त्या व्यक्तीच्या जीवनमानावरून व आर्थिक बळावरून स्पष्ट होतो. नागरी बाजारपेठेत जीवन सुखाचे व कमी श्रमाचे करण्याची अनेक साधने विकत मिळतात. घरातील कामाकरिता अनेक यंत्रोपकरणे उपलब्ध झाली आहेत. त्यांनी श्रम वाचतात. त्याचप्रमाणे सुख म्हणजे इंद्रियसुख वाढविणारी साधनेही अनेक निर्माण झाली आहेत. ज्यांच्या घरात ही साधने अधिक व अद्ययावत, त्यांचे जीवनमान उच्च पातळीचे असे समीकरण झाले आहे. राहण्यास बंगला तोही प्रशस्त, घरात कोचाचा संच, तऱ्हेतऱ्हेच्या खुर्च्या, पंखे, ट्रँझिस्टर, फीतमुद्रक, रेकॉर्डप्लेअर, मिक्सर, ग्राइंडर व इतर अद्ययावत चैनीच्या वस्तू असणे, भारी कपडेलत्ते, मोटार, स्कूटर इ. वाहने ही उच्च जीवनमानाची लक्षणे आहेत.

भौतिक प्रगतीस महत्त्वाचे मूल्य मानणाऱ्या नागरी समाजात श्रीमंतीला उच्च दर्जा मिळतो. आधुनिक श्रीमंती ही प्रदर्शनी उपभोगाची आहे, दिखाऊ आहें. यावरून सामाजिक दर्जा हा नगरात व्यक्तीच्या उपभोग्य वस्तूंच्या आधारे निश्चित होतो. समान दर्जाच्या लोकांत जवळीक निर्माण होणे, त्यांना एकमेकांबद्दल आपुलकी वाटणे अगर संबंध प्रस्थापित करण्यास योग्य असे वाटणे, स्वाभाविक असते. प्रत्येक दर्जाच्या लोकांची संख्याही नगरात खूप असल्यामुळे सामाजिक दर्जास अनुसरून नगरात सामाजिक वर्ग निर्माण होतात. कार्ल मार्क्सच्या मते, उत्पादनव्यवस्थेत मालक हा एक वर्ग आणि नोकर हा दुसरा वर्ग असे दोनच वर्ग समाजात असतात; परंतु आधुनिक समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, सामाजिक दर्जानुसार उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग आणि कनिष्ठ वर्ग असे तीन वर्ग तरी असतात.

काहींच्या मते, अत्युच्च, उच्च-मध्यम, मध्यम, मध्यम-कनिष्ठ, व कनिष्ठ असे पाच वर्ग असतात. नगरात रहावचाचे घर नगराच्या कोणत्या भागात आहे, मुले कोणत्या शाळेत अगर महाविद्यालयात जातात, कुटुंबातील माणसे कोणत्या व्यवसायांत आहेत, त्यांचे शिक्षण किती झाले आहे, त्यांची करमणुकीची साधने कोणती, ते रिकामा वेळ कसा घालवितात, त्यांच्या सुखसंवादाचे विषय कोणते, ते कोणत्या ऐच्छिक संघसंस्थांचे सदस्य आहेत इ. बाह्य लक्षणांद्वारा व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा दिसून येतो. यावरून तिचा सामाजिक वर्ग निश्चित होतो.

नगरांचे संरचनाभेदात्मक स्वरूप

नगरातील प्रत्येक व्यवसायाचा व्याप वाढत जातो आणि अधिकाधिक यांत्रिकीकरणामुळे त्यांच्यात विशेषीकरणही वाढत जाते. म्हणून उत्पादन, वितरण, विनिमय, प्रशासन, शिक्षण, करमणूक अशा प्रत्येक क्षेत्रात विशेषीकरण वाढत जाते आणि प्रत्येक कामाचे तपशीलवार भाग पाडून प्रत्येक भाग एखाद्या गटाकडे देणे आवश्यक ठरते. प्रत्येक गटाच्या कामाचे स्वरूप भिन्न असल्यामळे व गटातील सदस्यांची संख्यापण सारखी नसल्यामुळे प्रत्येक गटाच्या अंतर्गत व्यवस्थेकरिता वेगळीच मूल्ये, प्रमाणके आणि श्रमविभाजन आवश्यक बनते. कुटुंब, प्रशासकीय कार्यालय, कारखाना, मोठे दुकान, विद्यापीठ इ. विशिष्ट काम करणाऱ्या गटांची मूल्ये व एकमेकांशी वागण्याचे नियम हे भिन्न असतात. त्याचबरोबर नगरातील व्यक्ती एकाच वेळी अनेक गटांचा ऐच्छिक सदस्य असते आणि प्रत्येक गटात तिच्या वाट्याला सारख्याच दर्जाचे स्थान असते, असे नाही, यामुळे प्रत्यके गटात मूल्य आणि तदनुसार वागणुकीचे नियम भिन्न असल्यामुळे व्यक्तीला प्रत्येक ठिकाणी वेगळी भूमिका वठवावी लागते. ग्रामीण भागात याउलट व्यक्ती ही सर्वत्र एका कुटुंबाचा सदस्य म्हणून वावरत असते. सर्व गटांतील वागणुकीचे नियमही जवळजवळ सारखेच असतात.

नगरांचे सामाजिक रोगचिकित्सात्मक स्वरूप

नागरी जीवनातील समस्या ह्या वर सांगितलेल्या नागरी वैशिष्ट्यांतून उद्‌भवलेल्या आहेत. त्या सोडवावयाच्या झाल्यास नगरापुरता विचार करून चालणार नाही. एकूण व्यापक समाजाच्या दृष्टिकोनातून आणि नगररचनेपासूनच त्यांचा विचार करावा लागेल.

नगररचनेच्या परिस्थितिवैज्ञानिक वैशिष्ट्यांवरून कामाची जागा व राहती घरे यांच्यात खूप अंतर पडते. सर्व व्यवहारांच्या केन्द्रकचेऱ्या बहुतेक नगराच्या एकाच भागात असतात. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांना कामावर फार लांबून यावे लागते. त्यांच्याकरिता सार्वजनिक वाहनांची व रस्त्यांची सोय करावी लागते. वाढत्या नगरवस्तीत ह्या सोयी नेहमीच अपुऱ्या पडतात. वाहनांचा लोंढा सकाळ-संध्याकाळ एकाच दिशेने वाहत असतो. अपुऱ्या रस्त्यांमुळे त्यांच्या वाहतुकीस व्यत्यय येतो. नगरातील व्यक्तींचा दिवसाचा बराच वेळ प्रवासात जातो. त्यामुळे त्यांच्यावर शारीरिक-मानसिक ताण पडण्याची शक्यता असते. अपुऱ्या रस्त्यांमुळे होणाऱ्या अपघातांचे प्रमाणही नगरात अधिक असते.

कामधंद्यानिमित्तं नगरात येणाऱ्या अनेक लोकांना काम मिळत नाही, घरे मिळत नाहीत व रोजच्या प्रवासाचा खर्च पेलवत नाही. अशा गरीब, बेघर लोकांच्या गलिच्छ वस्त्या नगरातच दिसून येतात. गलिच्छ वस्त्यांमुळे समाजाचे नैतिक आरोग्य बिघडण्याचा व तेथे राहणाऱ्यांमध्ये व इतरत्र रोग फैलावण्याचा धोकाही असतो. कुटुंबांच्या व स्वकीयांच्या नियंत्रणापासून अलिप्त अशा पर्यावरणात व्यक्ती दिवसाचा बहुभाग वावरत असल्यामुळे व एकटेदुकटे राहणाऱ्यांचे प्रमाण नगरात अधिक असल्यामुळे त्यांच्या सुप्त व दबलेल्या आशा-आकांक्षा पूर्ण करण्याची त्यांना नगरात संधी मिळते. मद्यपान, इतर व्यसने व स्वैर लैंगिक जीवन यांना नगरात प्रतिष्ठा, प्रोत्साहन अगर परवानगी मिळण्याची शक्यता अधिक असते. मुक्त व प्रच्छन्न वेश्याव्यवसायही नगरातच अधिक बोकाळतो.

यांमुळे समाजाचे नैतिक व शारीरिक आरोग्य बिघडते. अती मद्यपान व इतर व्यसनांच्या अधीनतेने अकाली मृत्युचे प्रमाण नगरांत अधिक असते.

मुक्त लैंगिक जीवनाने व्यक्तीचे आरोग्य बिघडते व गुप्त रोग बळावतात. त्यांच्या संततीत जन्मतः व्यंग निर्माण होते. पतिपत्नींमध्ये वितुष्ट उद्‌भवते, घटस्फोटाचे प्रमाण वाढते व मुलांचे सामाजीकरण नीट न होता सामाजविघातक प्रवृत्तींना ती बळी पडण्याचा धोका असतो. भावनिक दृष्ट्या एकाकी जीवन जगणाऱ्यांचे प्रमाण नगरात अधिक असते. काहींच्या बाबतीत असले जीवन लहानपणापासून वाट्याला येते. त्यामुळे मानसिक दृष्ट्या कमकुवत, मानसिक वाढ पुरेशी न झालेली इ. मनोविकृत माणसे नगरात प्रमाणाने अधिक असतात. एकाकी जीवन जगणाऱ्यांत आत्महत्येचे प्रमाणही अधिक आढळून येते. परित्यक्त महिला, बेवारशी मुले तसेच बाल-गुन्हेगारी, चोरटे धंदे, संघटित गुंडगिरी इ. समाजविघातक कृत्ये करणाऱ्यांची व त्यांना बळी पडणाऱ्यांची संख्या नगरात जास्त दिसून येते. प्रत्येक विशिष्ट हितसंबंधांचे लोक नगरात बहुसंख्येने राहत असल्याने हितसंबंधांच्या रक्षाणाकरिता एकजुटीने प्रयत्न करणे, चळवळी करणे हे नगरातच शक्य होते. संप, मोर्चे, बंद इ. प्रकार नगरातच शक्य होतात. अशांना जलद हिंसक वळण लागण्याचा धोकाही नगरातच असतो

शेजारच्या आधारे नगराची पुनर्रचना करणे, नगराचा आकार सुटसुटीत करणे, त्याकरिता ग्रामीण भागात उद्योगधंद्यांची वाढ करणे अशा रीतीने औद्योगिक व नगरवाढीच्या प्रोत्साहक घटकांना सर्वत्र फैलावून नगरवाढीचे विकेंद्रीकरण करणे व त्याबरोबरच विकासात प्रादेशिक समतोल साधणे इ. उपाय वरील नागरी समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी सांगितले जातात विकासकार्यात आर्थिक नफातोटा व क्षमता यांबरोबरच सामाजिक-नैतिक नफातोट व क्षमता यांचाही विचार व्हावा, असे काहींचे मत आहे.

समाज-जीवनात नगराची व नागरी समाजाची भूमिका

नगरे म्हणजे भौगोलिक नेतेच होत, असे काही शास्त्रज्ञांनी म्हटले आहे. लहान मुले प्रौढांचे अनुकरण करतात, खालचे वर्ग वरच्या वर्गांचे अनुकरण करतात. त्याप्रमाणे ग्रामीण भागातील लोक नागरी संस्कृतीचे अनुकरण करतात. संस्कृतीचा प्रवाह नगराकडून खेड्यांकडे वाहतो. नव्या संस्कृतीचा उगम व विकास नगरात होतो. कोणत्याही संस्कृतीचे प्रातिनिधिक स्वरूप नागरी समाजावरून निश्चित होते. साहित्य-कला-विचार क्षेत्रांतील विकासाचा कळस नगरात होतो. अभिजात कलावंतांना तसेच कोणत्याही क्षेत्रात नवीन प्रयोग करणाऱ्यांना नगरातच आश्रय व प्रोत्साहन मिळते. समाजसुधारक, राजकीय भाष्यकार, विचारवंत, राजकीय पक्ष, आर्थिक-औद्योगिक संस्था, धर्मपंथांचा प्रचार, अनेक चळवळी इत्यादींचा उदय व विकास नगरातच होतो व त्यांचा प्रचार आणि प्रसार ग्रामीण भागात होतो. नागरी जीवनात अपरिहार्य व स्वाभाविक ठरणारी मूल्ये व प्रमाणके ग्रामीण भागावर आदर्श म्हणून लादली जातात. ग्रामीण जीवनात ती पूर्णपणे रुजू शकत नाहीत. नागरी जीवनाच्या परिवर्तनातील वेगाने ग्रामीण जीवन बदलू न शकल्याने ग्रामीण समाजाला मागासलेपणाचा दोष पतकरावा लागतो. सामाजिक परिवर्तनाची दिशा नागरी समाजावरून निश्चित

होते. नागरी जीवनाची मूलभूत परिस्थिती सर्वत्र निर्माण झाल्याशिवाय नागरी जीवनातील मूल्ये व प्रमाणके ही सर्वत्र समप्रमाणात रूजणार नाहीत, हे स्पष्ट आहे.

भारतातील नागरी समाज

औद्योगिकीकरणाचा परिणाम म्हणून पश्चिमात्य देशांत ज्या प्रकारचे नागरीकरण एकोणिसाव्या शतकापासून झपाट्याने वाढत गेले, तशा प्रकारचे नागरीकरण भारतात दिसून येत नाही. याला मुख्य कारण म्हणजे भारतात अजूनही जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत आणि देशाच्या सर्व भागांत व सर्व व्यवसायांत औद्योगिकीकरणाचा व यांत्रिकीकरणाचा प्रवेश झालेला नाही. भारत हा कृषिप्रधान देश असून त्यातील सु. ८०·१%प्रतिशत लोक खेड्यांतच राहतात. नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण १९·९% आढळते (१९७१). औद्योगिक दृष्ट्या अधिक प्रगत असलेल्या पाश्चिमात्य देशांशी तुलना केल्यास, हे प्रमाण फारच कमी असल्याचे दिसून येते. कृषिप्रधान असलेल्या या देशात कृषिव्यवसायाचे यांत्रिकीकरण फारसे झालेले नाही. जे झाले आहे तेही काही मोजक्या गावांतच झालेले आहे. औद्योगिकीकरणही काही मोजक्या नगर-महानगरांभोवतीच केंद्रीभूत झालेले आहे.

औद्योगिकीकरणास पायाभूत असलेल्या गोष्टींपैकी वीज, पाण्याचा पुरवठा, दळण-वळण व वाहतुकीच्या सोयी इ. अजून खेड्यांपर्यंत पुरेशा प्रमाणात अगर मुळीच पोहोचलेल्या नाहीत. दळणवळण व वाहतुकीच्या सोयी उपलबध असलेल्या काही गावांचा नगर-महानगरांशी प्रत्यक्ष संबंध आलेला आहे. अशा गावांत वैयक्तिक आणि सामाजिक क्षेत्रांत नागरीकरणाचा प्रभाव दिसून येतो. ही गावे बहुतकरून नगर-महानगरांच्या परिसरातीलच आहेत; परंतु बहुसंख्य गावे नागरीकरणापासून अलिप्त आहेत. शहरांपासून लांब जसे जावे, तसे लोकसंख्येची घनता, साक्षरता आणि सुशिक्षितांचे प्रमाण, बिगरशेती व्यवसायांतील लोक इ. नागरी वैशिष्ट्ये कमी दिसून येतात. नागरीकरणाचा प्रभाव दळणवळण व वाहतुकीच्या सुलभतेनुसार शहराच्या परिसरातील प्रदेशावरच पडत असल्यामुळे आणि बहुसंख्य गावांना शहरांशी नित्य आणि सहज संपर्क साधण्याकरिता ही साधने उपलब्ध नसल्यामुळे भारतात शहरे आणि खेडी यांतील समाजव्यवस्थेत मोठीच तफावत आढळते.

भारतीय नागरीकरणाचे दुसरे वैशिष्ट्य सध्या विकसनशील असलेल्या जवळजवळ सर्वच पौर्वात्य देशांमध्ये दिसून येते. नागरीकरणाने परमोच्च बिंदू गाठलेल्या पाश्चिमात्य देशांत नागरी लोकसंख्येच्या वाढीची गती आता मंदावली आहे. परंतु विकसनशील देशांतील शहरांची लोकसंख्या अधिक तीव्रतेने वाढत आहे.

नगर-महानगरांतील लोकसंख्या, खेड्यांतील लोक आपापली गावे सोडून सतत येत राहिल्यामुळे वाढत आहे. ही वाढ १९२१-३१या दशकापासून विशेषतः जास्त दिसून येते. बहुसंख्य गावांतील लोकांना, उदरनिर्वाहाकरिता अगर शैक्षणिक सोयी-सवलतींकरिता नगरांकडेच धाव घ्यावी लागते. ग्रामीण समाजात जननप्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे तेथील लोकसंख्याही अधिक तीव्र गतीने वाढते. या वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीउत्पादनावर अवलंबून राहणाऱ्यांची संख्या वाढून राहणीमान खाली येते. एकीकडे गरजा वाढलेल्या, पण त्या मानाने स्थानिक साधनांची कमतरता अगर अभाव आणि

दुसरीकडे पूर्वीचे राहणीमानही टिकून न राहण्याची भीती यांमुळे पुष्कळ लोकांना शहरांत येऊन कामधंदा शोधणे भाग पडते.

शिक्षणाला आणि मिळालेल्या शिक्षणास अनुरूप अशा उद्योगव्यवसायांना खेड्यांत वाव नसल्यामुळे, शिक्षित कुटुंबातील तसेच जमिनी नसलेले आणि शेतमजुरी अगर बिनकसबी मजुरी करणारे लोक पारंपरिक व्यवसायांमध्ये आर्थिक सामाजिक आणि मानसिक गरजा भागत नसल्यामुळे नगर-महानगरांकडे जाऊ लागले. शिवाय शहरात यांत्रिकीकरणाच्या साह्याने मोठ्या प्रमाणावर कमी खर्चात होणाऱ्या उत्तम प्रतीच्या उत्पादनास टक्कर देण्यास असमर्थ ठरलेले आणि म्हणून आर्थिक दृष्ट्या अस्थिर असलेले खेड्यांतील व्यावसायिक लोक नगरवासीयांमध्येच येऊन सामील झाले. औद्योगिकीकरणाचे विकेंद्रीकरण झाले नसल्यामुळे असे होणे अपरिहार्य होते. परंतु स्थलांतर करून शहरांत येणाऱ्यांमध्ये पुरुषच अधिक दिसून येतात.

भारतातील शहरांत कुटुंबापासून दूर एकटेदुकटे राहणाऱ्यांमध्ये पुरुषांची संख्या अधिक आहे. पाश्चिमात्य देशांत याउलट परिस्थिती आहे. कामधंद्याकरिता येणाऱ्यांमध्ये हंगामी मजूरही बरेच असतात. या कारणामुळे शहरात आलेल्या लोकांचा खेड्यात राहणाऱ्या त्यांच्या कुटुंबीय आणि नात्यागोत्यांतील माणसांशी सामाजिक-आर्थिक संबंध कायम राहतो. शहरातील घरांची टंचाई व महागाई यांमुळेही बायका-मुलांना खेड्यांत ठेवणे आवश्यक ठरते. कामधंद्याकरिता शहरात राहणाऱ्या बऱ्याच लोकांची स्थावर मालमत्ता, विशेषतः जमीन, खेड्यातच असते व निवृत्त झाल्यावर किंवा म्हातारपणी कामधंदा मुलांच्या हाती सोपवून ते खेड्यातच राहायला जातात. म्हणूनच भारतीय नगरांत छोटी कुटुंबे (पतिपत्नी आणि मुले) आणि एकटेदुकटे पुरुष वरकरणी जरी अधिक दिसत असले, तरी क्रियात्मक दृष्ट्या त्यांचा ग्रामीण समाजाशी सतत संबंध राहिलेला असतो. भारतीय नगरांत छोटी किंवा विभक्त कुटुंबे ग्रामीण समाजाहून अधिक असतातच, असेही सर्वसामान्य नियम म्हणून म्हणता येणार नाहीं.

अलीकडील बऱ्याच लहानमोठ्या शहरांच्या पाहणीमध्ये छोट्या अगर विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण आसपासच्या ग्रामीण समाजापेक्षा फार जास्त असल्याचे दिसून आलेले नाही. त्याचप्रमाणे ग्रामीण समाजातही विभक्त कुटुंबे काही स्तरात तरी पूर्वापार चालत आलेली दिसतात, परंतु शहरांतील कुटुंबांचा निवासगट कोणत्याही प्रकारचा असो, त्याचा सामाजिक-आर्थिक संबंध, त्याच्या विस्तृत रक्तसंबंधीयांशी आणि कमीअधिक प्रमाणात विवाहसंबंधीयांशी काही अंशी तरी चालू राहतो, हे भारतीय नागरीकरणाचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय. साहजिकच त्यामुळे कौटुंबिक संस्कारांच्या आणि नात्यागोत्यांतील आचारविचारांचा पगडा नागरी कुटुंबावर टिकून राहतो.

परंपरागत कौटुंबिक संस्कार, विस्तृत कुटुंबाशी असलेला सामाजिक-आर्थिक संबंध, जातिसंस्था, आंतरजातीय विवाहास विरोध, जातीवर अवलंबून असलेला श्रमविभाग व उच्चनीच भावना आणि तीतून उद्‌भवणारे सामाजिक स्तर व सामाजिक स्थान आदींची पकड भारतीय मनावर, विशेषतः ग्रामीण समाजात, अजूनही कायम आहे. नागरी लोकसंख्येची वाढ ग्रामीण भागांतून येणाऱ्या लोकांवर

अधिक अवलंबून असल्यामुळे साहजिकच नागरी समाजात ग्रामीण समाजाची ही वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

कुटुंबांतर्गत सर्व धार्मिक विधींच्या बाबतीतील जातीचे महत्त्व शहरांतही कायम आहे. काही सार्वजनिक संस्थांच्या निधर्मी समारंभांतही धार्मिक विधी दिसून येतात. गणपत्युत्सव, दुर्गापूजा, दसरा, दिवाळी आदी धर्माधिष्ठित सामाजिक समारंभ शहरांतही सामूहिक रीत्या पार पाडले जातात. सामूहिक राजकीय जागृतीची सुरुवात या धार्मिक समारंभांद्वाराही शहरांतून करण्यात आली, हे सर्वश्रुत आहे. यावरून धार्मिक विधींचे महत्त्व शहरांत पूर्वीही होते व अजूनही कायम आहे, हे स्पष्ट होते. तसेच पुराणिक, कीर्तनकार, भजनीमंडळे यांचेही महत्त्व शहरांत कमी झालेले नाही त्याचप्रमाणे रामकृष्ण मठ, आर्यसमाज आदी संस्था हिंदुधर्माबद्दल नवा दृष्टिकोन, नवी जागृती व नवी आस्था निर्माण करीत आहेत. त्यांच्या चाहत्यांचा वर्गही शहरांतून कमी नाही. हिंदुधर्माप्रमाणे इतर धर्माबाबतही जवळजवळ हीच परिस्थिति दिसून येते. किंबहुना हिंदूपेक्षाही नगरवासीयांमधील इतर धर्मीयच अधिक धार्मिक असल्याचे दिसून येते.

नागरी उद्योगधंदे जातिपद्धतीच्या कक्षेत बसत नाहीत. त्यामुळे व्यवसायात्मक गतिशीलता अपरिहार्य झालेली आहे. जातिनिष्ठ परंपरागत व्यवसाय न सोडण्याबद्दलची आणि परंपरेच्या बाहेरील व्यवसाय न स्वीकारण्याबद्दलची पूर्वीची सामाजिक बंधने आता शिथिल किंवा काही बाबतींत पूर्ण नाहीशी झालेली आहेत; परंतु धार्मिक विधींतील मंत्रतंत्रांच्या काटेकोरपणाला आणि मुळात धार्मिक विधींना अजूनही महत्त्व दिले जाते. म्हणून धार्मिक समारंभांतील पौरोहित्य अजूनही ब्राह्मणांकडेच आहे. त्याचप्रमाणे शिंप्याचा व काही प्रमाणात सुताराचा व्यवसाय सोडल्यास बाकीचे सर्वच बिगरशेती व्यवसाय आजही त्या त्या जातीच्याच हातात आहेत. जातिनिष्ठ व्यवसाय विभागणीत हीन, कमी दर्जाच्या आणि अस्वच्छ गणल्या गेलेल्या व्यवसायांमध्ये बहुधा त्या त्या जातीतीलच लोक दिसतात. या दृष्टीने व्यवसायात्मक गतिशीलता मर्यादितच आहे.

अर्थात ही मर्यादा परंपरागत व्यवसायांपुरतीच आहे. औद्योगिकीकरणानंतर नव्याने निर्माण झालेल्या व्यवसायांमध्ये गतिशीलता शक्य असल्यामुळे, व्यवसायपरत्वे मिळणारा आर्थिक मोबदला आणि आर्थिक मूल्यांवर आधारलेले सामाजिक स्तर हे जातिनिरपेक्ष बनलेले आहेत. परंतु सामाजिक स्थान आणि व्यक्ति-व्यक्तींतील अन्योन्यक्रिया संपूर्णपणे जातिनिरपेक्ष बनल्या आहेत, असे म्हणता येत नाही. या विसंगतीस कारण म्हणजे प्रत्यक्षतः समाजातील परंपरागत खालचा वर्ग हा अजूनही बव्हंशी आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेलाच राहिला आहे. म्हणून त्याला समाजातील प्राप्त गतिशीलतेचा फायदा उचलता आलेला नाही. दूसरे कारण धर्माधिष्ठित आणि धर्मप्रधान मूल्ये तसेच चालीरीती यांत आहे. जाति-जातींतील धार्मिक संस्कार वेगळे, दैवते वेगळी, खाण्यापिण्याची घरांतील बंधने वेगळी, भाषा अगर बोली वेगळी, विवाहसंबंध जातीपुरते किंवा पोट-जातीपुरतेच मर्यादित, धार्मिक संस्कारांत नात्याच्या आणि जातींच्या लोकांना असलेले महत्त्व आणि यामुळे सामाजिक-आर्थिक हितसंबंध जाति-बांधवांशीच निगडित असलेले,

अशा परिस्थितीत सर्वजातीय लोक जास्त जवळचे वाटावेत, हे साहजिकच आहे. हिन्दू समाजात धर्माचरण हे संपूर्णपणे कुटुंबाच्या आधीन आहे. जाति जातींतील कौटुंबिक परंपरा ही धार्मिक परंपरा असते. कुळाचार आणि धर्म यांचे समीकरण झालेले असते. म्हणून स्वजातीय लोकांकरिता स्थापिलेल्या संघ-संस्था, त्या त्या जातीपुरतेच समाजकार्य करीत असल्याचे दृश्य नगर - महानगरांतही दिसून येते. याचे प्रत्यंतर भारतीय नागरी जीवनात विविध क्षेत्रांतून घडते.

भारतीय शहरांत वस्त्यांचे पृथक्करण धर्म, जात तथा व्यवसाय आणि आर्थिक स्थानांनुसारही झालेले आहे. हिंदू, मुसलमान, खिस्ती, ज्यू, पारशी या लोकांच्या वस्त्या एके ठिकाणी इतरांपासून अलग अशा दिसून येतात. त्याचप्रमाणे हिंदूपैकीदेखील विशिष्ट जातीच्या अगर भाषेच्या लोकांच्या वस्त्या अलग दिसतात. धर्म आणि भाषा या बाबतींत अधिक प्रभावी आहेत, असे दिसते. परंतु अधिक उत्पन्नाच्या वरच्या वर्गाच्या वस्त्यांत अनेक भेद नाहीसे झालेले आहेत, तसेच कमी उत्पन्नाच्या मजूरवर्गाच्या वस्त्यांत तसे भेद कमी प्रमाणात आढळून येतात. हिन्दू, ख्रिस्ती आणि मुसलमान आदींच्या वस्त्या एकमेकांना लागलेल्या असूनही त्यांचे सांस्कृतिक जीवन पृथक राहिल्यामुळे व त्या त्या धर्मातील लोक पुरेशा संख्येने एकत्रित राहिल्यामुळे धर्मप्रधान संस्कृतीच्या दृष्टीने त्या त्या जमातीचे लोक स्वयंपूर्ण आहेत, असे म्हणावयास हरकत नाही. अशा परिस्थितीत धर्माधिष्ठित चाली-रीती, सामाजिक-आर्थिक-राजकीय हितसंबंधांचे स्वधर्मीयांपुरते व स्वजातीपुरते मर्यादित स्वरूप आणि त्या त्या जमातीचे वा जातीचे एकत्र राहणे हे एकमेकांवर अवलंबून आहेत असे दिसते.

लोकशाही तत्त्वास अनुसरून शिक्षणाची साधने, व्यवसाय, राजकीय सत्ता आणि उत्पन्नाची इतर साधने सर्वांना जातिधर्मनिरपेक्ष खुली असल्याने, तत्त्वतः तरी जातिपद्धतीवर आधारित असलेल्या समाजरचनेस धक्का पोहोचला आहे. शिक्षण, सत्ता, व्यवसाय आणि उत्पन्न यांवर अवलंबून असलेल्या सामाजिक स्तरीकरणाने जातिनिष्ठ सामाजिक स्थानाचे महत्त्व शहरांतील दैनंदिन व्यवहारांत कमी झालेले आहे. पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे भाषा, वेशभूषा, बाहेरचे खाणे-पिणे, एकंदर वागणुकीची पद्धत इ. बाह्य लक्षणांचे निधर्मीकरण बव्हंशी झालेले आहे. त्यामुळे जातिभेदाची बाह्य लक्षणे पुसट झालेली आहेत. आधुनिकतेची आवश्यकता व परंपरेची ओढ यांचा संमिश्र प्रभाव भारतीय नागरी जीवनात दिसून येतो.

भारतीय नगरांचे आधुनिकीकरण सु.१००वर्षांपूर्वी इंग्रजांची सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर सुरू झाले, असे म्हणावयास हरकत नाही. त्यापूर्वीची भारतीय नगरे राजधानी, बाजारपेठ, सैनिकी बालेकिल्ले किंवा तीर्थक्षेत्रांचे अधिष्ठान म्हणूनच उदयास आलेली होती. ही नगरे देशाच्या सीमेपासून पुष्कळ आत होती. परकीयांनी येथे पाय रोवायला सुरुवात केल्यानंतर त्यांनी व्यापारी उलाढालींकरिता सोयीचे व्हावे म्हणून किनाऱ्यालगत काही नगरे वसविली. मुंबई, कलकत्ता, मद्रास आदी शहरे अशा व्यापारी उलाढालींमधूनच उदयास आलेली आहेत. ही नगरे सुरुवातीला बाहेरच्या देशांना देशातील कच्चा माल पुरविणारी केंद्रे होती. कालांतराने ती शासनसंस्थेची तथा औद्योगिकीकरणाची केंद्रे बनली. देशातील निसर्गसंपत्तीचा शोध व तिचा औद्योगिकीकरणाकरता वापर सुरू झाल्यावर काही

नगरे औद्योगिक केंद्रे म्हणूनही निर्माण झाली. काही नगरे दळणवळण आणि वाहतुकीचा व्याप सांभाळण्याच्या केंद्रस्थानी वसविली गेली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर योजनाबद्ध विकास सुरू झाल्यानंतर नवीन औद्योगिक केंद्रे, विद्यापीठ -महाविद्यालयादी शैक्षणिक केंद्रे व शासनकेंद्रे उदयास आलेली आहेत.

सामाजिक चळवळी (Social Movement)

सामाजिक चळवळी : अर्थ आणि स्वरूप

सामाजिक चळवळी या मानवी समाज जीवना इतक्याच जुन्या असून त्यांच्या माध्यमातून समाजाचा विकास व स्थित्यंतर घडत आलेले दिसते. डेव्हिड मेयर आणि सिडने टॅरोसारखे अभ्यासक तर आजच्या समाजाचे वर्णन 'सामाजिक चळवळीचा समाज' म्हणूनच करतात. सामाजिक चळवळी काही वेळा रचनात्मक काम करताना दिसतात तर काही वेळा संघर्षात्मक आंदालने करताना दिसतात. राज्यसंस्थेच्या अन्यायाविरूद्ध जेव्हा या चळळी संघर्ष करतात त्यावेळी त्याना राजकीय स्वरूप प्राप्त होते. त्यामुळे या चळवळी सामाजिक व राजकीय अशा बहुविध स्वरूपात वावरताना दिसतात उदा. इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे स्वरूप प्रारंभी सामाजिक दिसत असले तरी जेंव्हा काँग्रसने स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटिशाविरूद्ध आंदोलन छेडले तेंव्हा तिला राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून महाराष्ट्रात सामाजिक चळवळी चालत आल्या आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्र ही चळवळीची भूमी आहे असे आपण गौरवाने म्हणतो. स्वातंत्र्यापूर्व काळात राष्ट्रीय चळवळीच्या प्रवाहात सत्यशोधक चळवळ, ब्राम्हणेतर चळवळ, दलित चळवळ, तसेच डाव्या चळवळीचा उदय झाल्यानंतर कामगार व किसानांच्या चळवळीचा उदय महाराष्ट्रात झाल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात प्रारंभी सत्ता निरपेक्ष समाज सेवा म्हणजे सामाजिक चळवळी असा एक अर्थ सामाजिक चळवळीला प्राप्त झाला. उदा. भूदान, साक्षरता, दारूबंदी, ग्रामविकास, साफसफाई, हरिजन विकास, इत्यादी. राजकारण निरपेक्षता आणि पक्षनिरपेक्ष समाजकारण हे या चळवळीचे ध्येय होते. त्यामुळे या सामाजिक चळवळींना सेवाभावी चळवळी असा अर्थ प्राप्त झाला. या चळवळीचा भर रुढ भाषेत सामाजिक चळवळीचा कार्यक्रम मांडत होते त्यावेळी त्यांच्याकडे राजकीय राजकारणापासून अंतर ठेवण्याचा राहिला. याच काळात जी मंडळी राजकारणाच्या चळवळ म्हणून पाहिले गेले.

सामाजिक चळवळी : संकल्पना :-

सामाजाला स्वतःचे असे एक गतिशास्त्र असतेच. त्यात हस्तक्षेप करून योग्य बदल घडविणे हे काम सामाजिक चळवळीद्वारे केले जाते. सामाजिक राजकीय व्यवस्थेतून काही समस्या निर्माण होत असतात. अशा सामाजिक व राजकीय समस्यांच्या निर्मूलनासाठी सामाजिक व राजकीय चळवळीद्वारे प्रयत्न केला जातो. म्हणून सामाजिक चळवळ हा सामुहिक व्यवहार असून त्याचा संबंध समाजपरिवर्तनाशी असतो. समाजाची वाटचाल अधिक न्याय व समताधिष्ठित दिशेने व्हावी, या

दिशेने वाटचाल करणाऱ्या चळवळींना परिवर्तनवादी असे म्हटले जाते. परिवर्तनवादी चळवळी समाजाची सर्वांगिण चिकित्सा करतात व त्यावर उपचार म्हणून चळवळी उभारतात.

समाजातील अनिष्ठ रूढी, परंपरा,अंधश्रद्धा व्यसनाधिनता, जातीभेद, धर्मभेद यातून समाज बाहेर पडावा यासाठी ज्या चळवळी चालू असतात त्याना सुधारणावादी चळवळी म्हणून संबोधले जाते. दुसऱ्या बाजूला सांप्रत सरंजाम भांडवली राजकीय व्यवस्था विषमतेला जन्म देते त्यातून समाजात 'आहे रे व नाही रे' असे वर्गभेद निर्माण होतात. म्हणजे एक वर्ग शोषक व दुसरा शोषित. आपल्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी राज्यकर्त्या वर्गाशी संघर्ष करावा लागतो व त्यासाठी चळवळी उभाराव्या लागतात, तेव्हा त्यांचे स्वरूप राजकीय बनते म्हणून कामगार चळवळ, किसान चळवळ, दलित चळवळ, महिला चळवळ, विद्यार्थी चळवळ इत्यादीचे स्वरूप सामाजिक व राजकीय असे दुहेरी असते.

सामाजिक चळवळीचा अर्थ :-

भारत आणि महाराष्ट्राच्या संदर्भात नव्हे तर जगभरातील सामाजिक चळवळीकडे पाहिल्यास प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधात या चळवळी जोमदारपणे पुढे आल्याचे दिसते. या चळवळी व्यवस्था परिवर्तनासाठी सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत म्हणून संघर्षरत राहिल्या व त्यातून सामाजिक राजकीय बदलही घडून आले, त्यामुळे या चळवळींना 'बदल घडवून आणणाऱ्या चळवळी' असा नवा अर्थ प्राप्त झाला. अर्थात व्यवस्था टिकली पाहिजे यासाठीही काही चळवळी चालू असतात. व त्या जात, धर्म, प्रांत, रूढी, परंपरा इत्यादींच्या आधारावर कार्यरत असतात. म्हणून त्यांना प्रतिगामी म्हणून संबोधले जाते.

सारांश, समाजबदलाला अनुकूल असणाऱ्या चळवळीला 'परोगामी-परिवर्तनवादी' चळवळी म्हणतात. तर समाज बदलाला अनुकूल नसलेल्या चळवळींना 'प्रतिगामी' चळवळी असे म्हणतात. त्यामुळे वर्तमान काळात सामाजिक चळवळीचा अभ्यास करताना परिवर्तन करणाऱ्या व त्यास विरोध करणाच्या चळवळीचा अभ्यास करावा लागतो. वरील पार्श्वभूमीवर सामाजिक चळवळीच्या संदर्भात अनेक तज्ञानी वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत त्या खालीलप्रमाणे,

१) **अँडरसन आणि पार्कर :-** सामाजिक चळवळी ही एक गतिशीलसामूहिक वर्तन आहे जे एक संरचना विकसित करते आणि ज्याचा उद्देश सामाजिक व्यवस्थेत अंशिक वा पूर्ण बदल करणे असतो.

२) **कॅमरामन :-** जेंव्हा मोठ्या संख्येने लोक-विद्यमान संस्कृतीत वा सामाजिक व्यवस्थेत वा त्यांच्या एका भागात परिवर्तन करण्यासाठी वा दुसरी व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न करतात त्यास सामाजिक चळवळ असे म्हणतात.

३) **एम.एस.राव :-** सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून वर्ग आणि वर्णव्यवस्था, धार्मिक सुधारणा, पुनर्विचार, पुनर्माडणी किंवा धार्मिक कल्पनांना पूर्ण नकार अशा विविध समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी सामाजिक चळवळी निर्माण होतात.

४) **पार्था मुखर्जी :-** सामाजिक चळवळ विशिष्ट सामाजिक राजकीय आर्थिक पार्श्वभूमितून जन्माला येते व तिचा परिणाम सामाजिक संरचनेवर आणि समाज व्यवस्थेवर होत असतो.

सामाजिक चळवळीचे स्वरूप

अ) सामाजिक धार्मिक सुधारणा

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून महाराष्ट्रात सामाजिक चळवळी कार्य करत आलेल्या आहेत. प्रारंभीच्या काळात-ख्रिस्ती मिशनरी, मानव धर्म समाज, परमहंस सभा, ज्ञान प्रसारक सभा, सार्वजनिक सभा, ब्रह्मो समाज, प्रार्थना समाज, प्रार्थसमाज, सत्यशोधक समाज, ब्राम्हणेतर चळवळ इत्यादींनी सामाजिक सुधारणा पटवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी अस्पृश्यता निवारण, जातीयता निर्मूलन, धार्मिक कर्मकांड, विधवा विवाह, बालविवाह, केशवपन, सामाजिक-धार्मिक विषमता, इत्यादी प्रश्नांना प्राथमिकता दिली.

ब) शिक्षणप्रसार :-

सत्यशोधक समाजाने सामाजिक, सुधारणेसाठी शिक्षण हे साधन मानून शुदातिशुद्र व स्त्रियांसाठी शिक्षणाची सोय करण्याबरोबरच सर्वाना शिक्षण मिळाले पाहिजे अशी मागणी केली. सर्व नाशाचे मुळ अविद्या आहे. विद्या ही केवळ वरिष्ठ जाती-वर्गाची मक्तेदारी आहे. त्यामुळे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण झाले पाहिजे अशी भूमिका घेऊन म. फुले यांनी सामाजिक क्रांतीचे बिजारोपण केले.

क) मानव समतेचा पुरस्कार :-

तत्कालीन समाजव्यवस्था ही विषमतेवर आधारित होती. स्पृश्यास्पृश्य, स्त्री-पुरूष असमानता, चातुर्वण्य व्यवस्था याला विरोध करून सर्व मानव समान आहेत ही भूमिका सामाजिक सुधारकांनी घेऊन मानवी विषमतेचा पुरस्कार केला.

सारांश, स्वातंत्र्यपूर्व काळात सामाजिक सुधारणा, धार्मिक सुधारणा, त्यासाठी शिक्षण प्रसार व त्यातून मानवी समतेचा पुरस्कार या अत्यंत मूलभूत अशा सामाजिक सुधारणेचा पाया सामाजिक चळवळीनी घातला व समाजाचे प्रबोधन घडवले. या कामी जगन्नाथ शंकरशेठ, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, दादाभाई नौरोजी, भाऊ दाजीबा लाड, न्या. महादेव गोंविद रानडे, आगरकर, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा ज्योतीराव फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील इत्यादींनी मोलाचे प्रयत्न केले. या समाज सुधारकांच्या सामाजिक सधारणेच्या चळवळीमुळे संरजामी व भांडवली शोषणातून तसेच राज्यकर्त्यांच्या जनताविरोधी धोरणातून न्याय प्राप्तीसाठी अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळी महाराष्ट्रात निर्माण झाल्या.

munotes.in

अन्याय, अत्याचार व शोषणाचा विरोध :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात सत्ता परिवर्तन झाले. परकीय सत्तेच्या जागी स्वकियांची सत्ता प्रस्थापित झाली. परंतु समाज व राज्यरचनेत मूलभूत परिवर्तन न झाल्यामुळे समाजातील बहुसंख्य वर्गावर अन्याय, अत्याचार होतच राहिले. या अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात समाजातील अन्यायग्रस्त घटकानी आंदोलने उभारली. त्यातूनच दलित, आदिवासी, स्त्रिया, कामगार, शेतकरी, भटके-विमुक्त, अल्पसंख्य इत्यादींच्या सामाजिक चळवळी उभा राहिल्या व त्यांचे रूपांतर राजकीय चळवळीतही झाले.

दबावतंत्राचे स्वरूप :-

समाजातील विविध घटकांचे वेगवेगळे प्रश्न असतात. त्यांच्या सोडवणूकीसाठी विविध संघटना चळवळी उभारतात व शासनसंस्थेवर किंवा संबंधित प्रशासनावर दबाव आणून आपले प्रश्न किंवा मागण्या मिळवून घेतात. काही वेळा या मागण्यांचे स्वरूप विशिष्ट प्रवर्गापूरते असते तर काही वेळा ते देश व समाज हितावह असते. उदा. स्वातंत्र्य चळवळीच्या माध्यमातून देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तर संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमुळे मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र साकार झाला, नामांतर चळवळीच्या दबावामुळेच विद्यापीठाचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असा नामविस्तार झाला. सामाजिक व राजकीय चळवळीच्या दबावतंत्रामुळे कामगार,शेतकरी, शेतमजूर, विद्यार्थी, महिला, आदिवासी, अल्पसंख्य समाज, ओबीसी, कर्मचारी, शिक्षक, प्राध्यापक इत्यादी क्षेत्रात या घटकांनी आपले प्रश्न सोडवून घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

सत्ता- व्यवस्था परिवर्तन :-

पूर्वीची विषमतेवर आधारलेली समाजव्यवस्था व राजकीय व्यवस्था तशीच चालू राहिल्यामुळे मूल्याधिष्ठित नवसमाजरचनेचे स्वरुप तर भंग पावलेच. परंतु राज्यघटनेने नागरिकांना दिलेल्या अधिकारांचीही पायमल्ली होत गेली. राज्यकर्त्यांच्या भांडवलदार धार्जिण्या धोरणामुळे सत्ता व संपत्तीचे केंद्रिकरण झाल्यामुळे बहुसंख्याक समाज विकास योजनापासून दूर राहिला व त्यांच्या वाटयाला दैन्य, दारिद्रय, उपासमार आली. हे सर्व प्रश्न व्यवस्थेने निर्माण केले आहेत. म्हणून व्यवस्था परिवर्तन किंवा सत्ता परिवर्तनासाठी चळवळी उभारल्या जातात. त्यामुळे या चळवळींना व्यवस्था परिवर्तनाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

चळवळींचा तात्विक आधार :-

समाज परिवर्तनासाठी चळवळी करताना एका नव्या समाज व्यवस्थेचा पर्याय द्यावा लागतो तरच या चळवळी भोवती लोक एकत्र येऊ शकतात. उदा.भांडवली विचार सरणीच्या चळवळी आहे ही व्यवस्था टिकविण्यासाठी प्रयत्न करतात व भांडवली व्यवस्थेतच लोकांचे प्रश्न सुटू शकतात असा ते तात्विक आधार घेतात. तर समाजवादी- साम्यवादी चळवळींचा तात्विक आधार समाजवादी विचार हा असतो. या विचाराच्या आधारावर समतेवर आधारलेल्या एका नव्या समाजव्यवस्थेसाठी ते चळवळी करतात.

दिशाहीन चळवळी :-

अलिकडे संघटना वाढीचे प्रस्थ वाढत आहे. या संघटना विशिर, मागण्यासाठी सामाजिक-राजकीय चळवळी करतात. परंतु या चळवळीना कुठलाही तात्विक आधार नसतो. त्यामुळे जात, धर्म, प्रांत, भाषा अशा विविध घटकांच्या शिवाय समाजविघातक असतात. समाजाला दिशाहीन बनवण्याचे काम अशा आधार घेऊन या चळवळी चालतात. त्यामुळे या चळवळी दिशाहीन तर असतातच "विना विचारसरणी' संघटना करीत असतात. काही संघटनांची वैचारिकता हे प्रतिगामी स्वरूपाची असते. त्यामुळेही समाज जीवनावर त्याचे प्रतिकूल परिणाम

सारांश, सरंजामी, भांडवली शोषणातून तसेच राज्यकर्त्यांच्या जनताविरोध घोरणातून न्यायप्राप्तीसाठी अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळी महाराष्ट्रात निर्माण झाल्या. या चळवळींचे स्वरूप वरीलप्रमाणे वेगवेगळ्या पद्धतीचे आहे. भारतातील प्रागतिक चळवळी म्हणून ज्यांच्याकडे पाहिले जाते त्या कामगार चळवळ, किसान चळवळ, दलित चळवळ, महिला चळवळ व विद्यार्थी चळवळ यांचा समावेश सामाजिक चळवळीमध्ये होतो.

४.९. सरावासाठी स्वाध्याय-

(१) समाजात गटांची निर्मिती का होते?

(२) लोकशाहीत राजकीय पक्षांची निर्मिती अनिवार्य का असते ?

(३) कोणत्याही राजकीय पक्षाचा मूळ उद्देश सागा.

(४) गटांच्या निर्मितीचे प्रमुख कारण कोणते ?

(५) सामजिक चळवळी म्हणजे काय?

(६) सामाजिक चळवळी कोणकोणत्या आहेत?

(७) सामाजिक चळवळींचे प्रकार सांगा?

४.१०. अधिक वाचनासाठी पुस्तके

(१) डॉ. भास्कर भोळे, राजकीय सिद्धांत आणि विश्लेषण

(२) प्रा. डॉ. प. ल. जोशी, भारतीय संविधान, शासन व राजकारण

(३) प्रा. सुधीर कुलकर्णी, भारतीय शासन आणि राजकारण

(४) प्रा. डॉ. बाचल, राजकीय तत्त्वप्रणाली

(५) प्रा. दि. का. गर्दे, राज्यशास्त्र सिद्धांत

(६) य. दि. फडके, पक्षांतराचे राजकारण

(७) गर्दे, बाचाल, इकबाल, राज्यशास्त्र विचार

(८) प्रा. नवलगुंदकर, सुलभ आधुनिक राज्यशास्त्र